

2/2012

SOU DOBÉ DĚJINY

Socialismus jako myšlenkový svět

SOUDOBÉ DĚJINY

XIX / 2

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Brno
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Pavel Baloun (1988)

student historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na sociální dějiny 19. a 20. století.

Igor Fic (1967)

literární historik, kritik a editor, v devadesátých letech byl redaktorem a šéfredaktorem brněnské literární revue *Host*, nyní je docentem na Katedře dějin literatury a literárních věd Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Věnuje se především interpretaci poezie druhé poloviny dvacátého století v souvislostech mytologie, náboženství a kulturní historie. Kromě řady studií a několika edic poezie publikoval *Kroměříž literární: Výběrový místopis města Kroměříže* (Kroměříž 2000).

Martin Franc (1973)

vědecký pracovník Masarykova ústavu – Archivu Akademie věd ČR, v .v. i. a Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. a zároveň šéfredaktor časopisu pro kulturní historii *Kuděj*. Zabývá se kulturními dějinami v 19. a 20. století, zejména dějinami stravování a konzumu a dějinami životního stylu po roce 1945. Kromě řady dalších studií publikoval monografie *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Praha 2003) a *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista?* (Praha 2010). Společně s Jiřím Knapíkem vydal dvousvazkového *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967* (Praha 2011).

Pavel Kolář (1974)

profesor srovnávacích a transnacionálních dějin v Evropském univerzitním institutu (*European University Institute*) ve Florencii, zároveň působí jako vedoucí projektu v Centru pro výzkum soudobých dějin v Postupimi (*Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam*). Věnuje se moderním dějinám střední a východní Evropy, zejména dějinám historiografie, nacionalismu, státněsocialistických diktatur a fyzického násilí. Aktuálně se zabývá komunistickými identitami v poststalinské středovýchodní Evropě a problematikou trestu smrti v pozdním socialismu. Vedle řady studií, publikovaných většinou německy a anglicky, vydal dvousvazkovou monografii *Geschichtswissenschaft in Zentraleuropa: Die Universitäten Prag, Wien und Berlin um 1900* (Lipsko 2008).

Doubravka Olšáková (1977)

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dlouhodobě česko-francouzskými vztahy v 19. a 20. století a českou

historiografií po roce 1945. Je spoluautorkou publikace *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Praha 2010), spolu se Zdeňkem Vybíralem připravila edici k cyklu tábořských historických symposií z doby československé „normalizace“ *Husitský Tábor: Sborník Husitského muzea* (Ústí nad Labem 2004) a nejnověji editovala podobný svazek *Niky české historiografie: Uherskobrodská sympozia J. A. Komenského v ofenzivě (1971–1989)* (Červený Kostelec 2012).

Jan Pelikán (1959)

docent Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na moderní dějiny Balkánu, především jihoslovanského prostoru. Vydal mimo jiné publikace *Jihoslovanská krize: Kořeny a souvislosti* (Praha 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1956* (Praha 2001) a *Jugoslávie a Pražské jaro* (Praha 2008), kromě toho je spoluautorem *Dějin jihoslovanských zemí* (Praha 1998).

Miloslav Petrušek (1936–2012)

dlouholetý profesor sociologie na Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1991–1996 působil jako děkan Fakulty sociálních věd a od roku 1997 do roku 2000 byl prorektorem Univerzity Karlovy. V letech 1990–1994 a znovu 2001–2002 vykonával funkci předsedy Masarykovy československé, respektive české sociologické společnosti. V nakladatelství SLON řídil ediční řady pro klasickou, moderní a postmoderní sociologii. Předmětem jeho zájmu byla obecná sociologie, sociologie umění, dějiny světové a české sociologie a současná sociologie. Autor řady odborných monografií a studií, mimo jiné vydal práce *Alternativní sociologie: Úvahy o smyslu sociologie v nealternativní společnosti* (Praha 1992, původně vyšlo jako samizdat v roce 1986), *Sociologie a literatura* (Praha 1990), *Teorie a metoda v moderní sociologii* (Praha 1993), *Společnosti pozdní doby* (Praha 2006), *Základy sociologie* (Praha 2009). Byl vedoucím autorského kolektivu a autorem mnoha hesel *Velkého sociologického slovníku* (Praha 1996).

Václav Průcha (1931)

profesor katedry hospodářských dějin Vysoké školy ekonomické v Praze, zabývá se nejnovějšími hospodářskými dějinami. Publikoval mnoho odborných prací v řadě zemí světa, v poslední době například skriptu *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století* (spoluautor Jozef Faltus, Praha 1996 a 2003) a je vedoucím autorského kolektivu dvoudílných *Hospodářských a sociálních dějin Československa 1918–1992* (Brno 2004 a 2009).

Michal Pullmann (1974)

působí v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se evropskými sociálními dějinami 19. a 20. století, dějinami dějepisectví, teorií a metodologií sociálních dějin a dějinami komunistických diktatur s důrazem na jejich pozdní fázi. Badatelsky se v současné době nejvíce věnuje otázce násilí ve vztahu k legitimitě komunistického panství. Publikoval monografii *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu* (Praha 2011).

Jan Rataj (1951)

historik a politolog, profesor katedry politologie Fakulty mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické v Praze, přednáší také na Metropolitní univerzitě Praha. Zabývá se českými politickými dějinami 19. a 20. století, zvláště krajní politickou pravicí, vývojem komunistického hnutí a česko-německých vztahů. Je mimo jiné autorem publikací *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939* (Praha 1997), *Obraz Němce, Německa a Rakouska v české společnosti 19. a 20. století* (Praha 1998) a *Československo v proměnách komunistického režimu* (spoluautor Přemysl Houda, Praha 2010).

Martin Sabrow (1954)

historik a politický vědec, od roku 2004 ředitel Centra pro výzkum soudobých dějin v Postupimi (*Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam*) a zároveň profesor nejnovějších a soudobých dějin na Humboldtově univerzitě v Berlíně. Zabývá se politickými a kulturními dějinami dvacátého století, především výzkumem moderních diktatur, dějinami historiografie a paměti. Je mimo jiné autorem monografií *Die verdrängte Verschwörung: Der Rathenau-Mord und die deutsche Gegenrevolution* (Frankfurt/M. 1999), *Das Diktat des Konsenses: Geschichtswissenschaft in der DDR 1949–1969* (München 2001), *Herr und Hanswurst: Das tragische Schicksal des Hofgelehrten Jacob Paul von Gundling* (Stuttgart – München 2001), *Skandal und Diktatur: Formen öffentlicher Empörung im NS-Staat und in der DDR* (Göttingen 2004) a *Die Zeit der Zeitgeschichte* (Göttingen 2012).

Matěj Spurný (1979)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami nacionalismu, etnických menšin a nucených migrací ve střední Evropě ve dvacátém století a historií moderních diktatur, zejména otázkami jejich ideologie a legitimizace. Vedle edicí a studií publikoval monografie *Flucht und Vertreibung: Das Ende des Zweiten Weltkrieges in Niederschlesien, Sachsen und Nordböhmen* (Drážďany 2008), *Bijeme na poplach! Německá publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930–1933)* (Praha 2009) a *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (Praha 2011).

Ondřej Tábořský (1981)

doktorand Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a zároveň kurátor v Národním muzeu. Věnuje se dějinám konzumu, reklamy a životního stylu v komunistickém Československu, byl spoluautorem výstavy „Rudá muzea“ v Národním muzeu v Praze.

Jiří Trávníček (1960)

literární historik, teoretik, kritik a editor, profesor a zástupce ředitele pro brněnské pracoviště Ústavu pro českou literaturu Akademie věd ČR, v. v. i., zároveň působí v Ústavu české literatury a literární vědy Filozofické fakulty Univerzity Karlovy

v Praze. Jeho odborná specializace zahrnuje dějiny moderní české a středoevropské literatury, teorii literatury, problémy textové interpretace a hermeneutiky a oblast literární kultury, v posledních letech se zaměřuje především na výzkum čtenářů a čtení. Publikoval soubor studií *Poezie poslední možnosti* (Praha 1996) a monografie *Na tvrdém loži z psího vína: Česká poezie od 40. let do současnosti* (spolu se Zdeňkem Kožmínem, Brno 1998), *Příběh je mrtev? Schizmata a dilemata moderní prózy* (Brno 2003), *Čteme? Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke knize* (Brno – Praha 2008) a *Čtenáři a internauti: Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke knize* (Brno – Praha 2011). Je editorem především básní Jana Zábrany a Ivana Jelínka, uspořádal komentovanou antologii textů *V kleštích dějin: Střední Evropa jako pojem a problém* (Brno 2009).

Jaroslav Vaculík (1947)

profesor a vedoucí katedry historie na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, přednáší světové dějiny 17. až 20. století. Zabývá se především osudy českých minorit v zahraničí, kterým věnoval řadu publikací, například trojdílné *Dějiny volyňských Čechů* (Praha 1997, 1998 a 2001) nebo monografie *Češi v cizině 1850–1938* (Brno 2007) a *České menšiny v Evropě a ve světě* (Praha 2009).

Dalibor Vácha (1980)

doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, zároveň učí na Střední zdravotnické škole a Vyšší odborné škole zdravotnické tamtéž. Zabývá se dějinami každodennosti, myšlením československých legionářů v Rusku a historií komiksu.

Jiří Volák (1989)

student historie v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Orientuje se na dějiny Finska a zemí středovýchodní Evropy po druhé světové válce a na výzkum národnostních stereotypů a nacionální propagandy.

Recenze

Miloslav Petrusek	„Zlatá éra“ nebo jen „sladké intermezzo“ české sociologie?	311
Martin Franc	Nedotažená syntéza <i>První vysokoškolská učebnice dějin Československa 1948–1989</i>	316
Václav Průcha	Syntetická práce o sociálních dějinách v posledním čtvrtstoletí Československa	323
Jiří Volák	Osudy pamětníků ztvárněné třinácti kreslíři	331
Doubravka Olšáková	Děti a Pán Bůh <i>Karafiátovi Broučci a čistky dětské duše ve 20. století ...</i>	335
Dalibor Vácha	Meziválečné Německo jako spektakl	340
Jan Pelikán	Tito poslovinsku <i>Na podstatnou biografii jugoslávského vůdce teprve čekáme</i>	344
Ondřej Táborský	Spotřebitel a konzumní kultura z německého pohledu	350

O časopisech a archivech

Jaroslav Vaculík	Soudobé dějiny v polských odborných časopisech roku 2011	357
<i>Anotace</i>		370
<i>Resumé</i>		378

Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu

Svazek VII.

Jiří Kocian – Jaroslav Pažout – Jakub Rákosník

DOKOŘÁN

Jiří Kocian – Jaroslav Pažout – Jakub Rákosník: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu. Svazek VII.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. a Dokořán 2010, 335 s. ISBN 978-80-7285-147-8 (ÚSD)
ISBN 978-807363-440-7 (Dokořán) Doporučená cena 350,- Kč

V pořadí druhá kolektivní monografie projektu „Komunistická strana Československa a bolševismus“ navazuje jako 7. svazek na pět sborníků projektu vedeného profesorem Zdeňkem Kárníkem „Dějiny KSČ a radikálního socialismu“. Publikace je rozdělena do dvou kapitol. První přináší tři studie: politologickou studii o funkci voleb a volební praxi v komunistickém Československu, studii o prvních letech výborů žen zřizovaných při místních národních výborech v roce 1952 jako výraz snahy komunistické strany o novou formu „ženského hnutí“ a analýzu problematického vztahu vedení KSČ k sovětské reformní politice v letech 1985–1989. Druhá, obsáhlejší část zahrnuje pět studií slovenských autorů o organizačních aspektech vývoje Komunistické strany Slovenska v letech 1939–1943, o KSS v letech 1945–1948, o podílu KSS a Slovenska na formování první a druhé ekonomické reformy v 50. a 60. letech, o kontroverzním postoji prezidenta republiky a prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného ke KSS v letech 1963–1967 a o situaci v Komunistické straně Slovenska od porážky Pražského jara do nástupu reformního vedení Sovětského svazu v polovině 80. let.

NIKY ČESKÉ HISTORIOGRAFIE

UHERSKOBRODSKÁ SYMPOZIA
J. A. KOMENSKÉHO
V OFENZIVĚ (1971–1989)

Doubravka Olšáková (ed.)

Doubravka Olšáková: *Niky české historiografie: Uherskobrodská symposia J. A. Komenského v ofenzivě (1971–1989)*. Nakladatelství Pavel Mervart 2012, 272 s.
ISBN: 978-80-7465-011-6 Doporučená cena 269,- Kč

Publikace přináší historii uherskobrodských symposií, která se stala jedním z útočistištvobodného promýšlení významných témat české historiografie v období posrpnové normalizace. Analýza okolností jejich vzniku a formování se zaměřuje především na vztah české historiografie a mocenské strategie její kontroly v letech 1948–1989. V první části se autoři věnují formování hlavních center a publikačních platform komeniologického bádání v Československu v letech 1945–1989. Statě Doubravky Olšákové a Vladimíra Urbánka mapují vývoj české komeniologie v centru (Praze) i na periferii (Uherském Brodě), kde byl oficiální dohled značně oslaben. Druhá část je věnována komparativnímu pohledu na způsob bádání o raném novověku ve středoevropském kontextu. Nad postavením raně novověké historiografie se zamýšlejí Maciej Górny, Stanisław Roszak a Marie Koldinská. Poslední část přináší redigované rozhovory s organizátory i účastníky komeniologických symposií v Uherském Brodě. Mezi ně patřili nejen komeniologové, ale také filozofové či historici. Stejně tak obsahuje tento svazek rozhovory k dějinám mimopražského komeniologického bádání.

Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“

Jak vysvětlit fakt, že státní socialismus existoval více než čtyřicet let, přestože většina obyvatelstva nesdílela základní principy komunistické ideologie? Proč společnost socialismus tak dlouho pasivně akceptovala i přes zhoršující se životní úroveň? Na čem spočívala dlouhodobá stabilita komunistické nadvlády a proč se nakonec rozpadla během několika týdnů, nebo dokonce dnů? Právě tyto otázky zkoumal projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět: Reprezentace společenského řádu a proměny panství ve středovýchodní Evropě druhé poloviny 20. století“, který v několika vybraných statích představuje předkládané tematické číslo *Soudobých dějin*.

Tříletý společný projekt pražského Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., (Michal Kopeček) a postupimského Centra pro výzkum soudobých dějin (Pavel Kolář, Thomas Lindenberger, Martin Sabrow) byl od září 2007 do srpna 2010 financován německou Nadací Volkswagen a fungoval jako takzvané doktorandské kolegium, instituce německé *Forschung und Lehre*, která je dnes neodmyslitelnou součástí tamního výzkumu a vzdělávání na úrovni doktorského studia. Zatímco kolegium mělo sídlo v Praze v Ústavu pro soudobé dějiny a také velká část jeho běžných aktivit se odehrávala zde, postupimské centrum hrálo roli jednak mateřské instituce projektu a jednak hlavního organizátora mezinárodních aktivit kolegia.

Ve srovnávací perspektivě, která obsáhla celou střední a východní Evropu, jsme se jako účastníci projektu z pohledu kulturních dějin a dějin všedního dne snažili osvětlit způsoby, jak se ustavovaly, reprodukovaly a nakonec i hroutily komunistické diktatury. Naším východiskem bylo přesvědčení, že abychom porozuměli trvání i pádu státního socialismu, musíme nahlédnout za sféru mocenské politiky a nahé ideologie. Zdroje a opory komunistického panství jsme proto hledali v prostoru, který se dá označit jako „předpolitický“. Tato široká sféra zahrnovala neideologické představy, hodnoty a praktiky, které se jevily jako „normální“ v každodenním životě. Šlo například o ideály jako klid a bezpečí, sociální pokrok a blahobyť,

o praxi konzumního života a efektivního hospodaření, o vizi „seberealizace“ nebo pocity národní sounáležitosti. Právě tyto „předpolitické“ ideály – předpolitické proto, že nebyly výsadně typické pro komunistické diktatury a jejich ideologii – byly pro státní socialismus klíčové, a to zejména po roce 1956, kdy se s pádem stalinismu jednoznačně ideologická legitimizace diktatur oslabila.

Inspiraci jsme našli především u našich západních sousedů. Souvislosti mezi trváním, „nudnou“ každodenností“ a překotným pádem moderních diktatur se nejoriginálnějším způsobem zabývalo německé dějepisectví všedního dne. Už v osmdesátých letech se stoupenci školy *Alltagsgeschichte* pokusili pochopit šokující úspěch nacistické diktatury tím, že se zaměřili na společnost jako celek. Jejich motivace byla přitom spíše morální než přísně akademická. Šlo o to ukázat, že za existencí nacistické diktatury nestály jen reakční elity, ale že k ní aktivně či pasivně přispívali prakticky všichni. Tím se otevřely nepříjemné otázky chování širokých mas. Po roce 1989 uplatnili němečtí historikové každodennosti tento přístup i při zkoumání komunistické NDR. „Moc“ nechápali jako nezávislou sílu, která zvnějšku působí na společnost. Užívali častěji pojmu „panství“ (*Herrschaft*), chápaného jako vzájemný vztah mezi vládoucími a ovládanými, jež nelze omezit na prosté vykonání příkazu a poslušnost. Ten, kdo přikazoval, i ten, kdo poslouchal, musel danému mocenskému vztahu nějak rozumět a přijmout ho za svůj, měl-li tento vztah působit *dlouhodobě*. To se velkou měrou odehrávalo právě v „banálním“ světě všedního dne, zpravidla nikoli na základě vědomého přijetí či odmítnutí komunistické ideologie, nýbrž intuitivně, na základě každodenních zájmů a představ. Tím historikové všedního dne nezpochybňovali nerovnoměrné rozdělení moci v socialismu. Zpochybnili ale představu, že by ti, kteří v tomto mocenském vztahu tahali za kratší konec, byli úplně bezmocní. Existující mocenské vztahy byly vždy výsledkem interakce mezi oficiálními ideologickými liniemi a tím, jak si je lidé osvojovali ve svém životním světě – v rodině, v práci nebo ve volném čase. I v komunistických diktaturách mohla „moc“ *dlouhodobě* existovat jen tehdy, byla-li spoluutvářena společností zdola.

Vycházejí z těchto inspirací se projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ odlišoval od hlavního proudu bádání v České republice a dalších středoevropských zemích tím, že diktaturu nepojímal jako protiklad mezi „režimem“ a „společností“. Bylo zřejmé, že ani trvání, ani pád diktatury nelze vysvětlit pouze represí a ideologickou „indoktrinací“, jak tvrdila klasická teorie totalitarismu. Pozornost jsme proto upřeli na pestrou sféru lidské představivosti, v níž se vzájemně proplétaly individuální a kolektivní zájmy, hodnotové představy, strategie přížpůsobování a kompromisů. Předmětem našeho systematického zkoumání se stalo „zevšednění“ diktatury v relativně dlouhém čase jejího trvání, každodenní vyjednávání a dohadování a všednodenní zkušenosti obyvatel v kontaktu s mocenskými strukturami komunistického „panství“. Z francouzské tradice dějin mentalit jsme převzali pojem „sociálních reprezentací“, označující kolektivní představy a praktiky, které napomáhaly reprodukci sociálního řádu mimo otevřeně politické a ideologické strategie diktatury. Řečeno sociologicky, šlo o sociální řády, které nejsou aktéry přímo vnímány jako politické, avšak pro existenci „panství“

jsou nezbytné, neboť jsou považovány za „normální“ a vytvářejí tak předpoklady pro „normalizaci“ určitého způsobu vládnutí. Tím jsme se zároveň přihlásili k weberovské tradici analýzy „panství“ (*Herrschaft*) jako recipročního vztahu mezi vládoucími a ovládanými, jenž se neobejde bez mentálních vazeb, bez soustavy „motivů podřízenosti“ (*Motive der Fügsamkeit*), již Max Weber nazýval vírou v legitimitu daného řádu.

Proto tedy myšlenkový svět – *Sinnwelt*. Pojem *Sinn* v našem chápání neznamenal jen „mysl“ podle přísně hermeneutické tradice. Šlo nám zde o širší myšlenkové pojmání a konstruování světa, o „ideálno“ v protikladu k úzce vymezenému světu materiální skutečnosti socialismu. „Myšlenkový svět“ zahrnoval každodenní „malé utopie“ nejrůznějších aktérů – řadových komunistů a disidentů, ekonomických expertů a žen v domácnosti nebo urbánních architektů a lokálních policistů. Myšlenkový svět tedy lze chápat jako prostor „předpolitického akceptování“ socialismu, jako zónu, v níž historičtí aktéři každodenně konstruovali smysl stávajícího sociálního pořádku a v níž byla každodenním jednáním znovu a znovu obnovována jeho „legitimita“. Rozpětí českých překladů pojmu *Sinnwelt*, jež sahá od významu „myšlenkového světa“ jako světa reflexe a vědomých strategií na jedné straně k významu „mentálního světa“ jako oblasti nerefléktovaných sociálních praktik zprostředkovávajících pocit „normality“ na straně druhé, dokazuje šíři zkoumaného fenoménu, ale též naznačuje úskalí pojmového přenosu mezi různými jazykovými prostředími.

Transfer metod a přístupů – v našem případě především z německého do českého bádání – zvýraznil potřebu vysvobodit výzkum komunismu z korzetu národních dějin. Ještě dvacet let po svém vzniku je dějepisectví soudobých dějin prakticky ve všech zemích středovýchodní Evropy jednostranně zahleděno do vlastního národního osudu. Soudobé dějiny se konstituovaly mimo jiné jako dějiny ještě žijící generace, a právě tento společný generační prožitek – podpořen navíc rozmachem „paměťových studií“ a jejich rostoucí rolí ve výzkumu nejnovějších dějin – způsobil, že zájem nové disciplíny se zaměřil na minulost vlastní národní pospolitosti. Situace se však změnila, poté co se v očistci postsocialistických konfliktů rozpadl optimistický „transformační“ příběh o nezvratném přechodu od diktatury k demokracii, jenž byl v devadesátých letech hegemonním syžetem dějin komunismu. Soudobé dějiny přestaly plnit převážně identifikačně-evaluační úlohu, podle níž měly vyzdvihovat odpudivost komunistické diktatury a přednosti demokracie; „totalita“ již není z historického kontextu vytrženým opakem „demokracie“, ale standardním dějinným jevem v konkrétním čase a prostoru. Tato vcelku přirozená historizace komunistických diktatur otevírá možnost komparativních studií: stávali se komunismus historickým fenoménem podobně uzavřeným jako například velká hospodářská krize, pak je patrné, že se nejedná o žádnou národní výjimku, nýbrž o jeden z obecných projevů evropské moderny.

V rámci těchto společných východisek byl celý projekt koncipován jako zmíněné doktorandské kolegium, což znamená, že jeho hlavní náplní byly individuální výzkumné projekty, ať již doktorského či habilitačního výzkumu. Některé z nich

byly již mezitím představeny v podobě dílčí či souhrnné vědecké monografie,¹ jiné jsou zatím ještě ve stadiu přípravných studií. Časově je možné projekty rozdělit do dvou skupin. První se zabývala počátečním obdobím socialistických diktatur ve středovýchodní Evropě, tedy obdobím od roku 1945 do šedesátých let. Do této skupiny spadá práce českého historika Matěje Spurného „‘Nejsou jako my’: Sociální marginalizace a integrace v období ‘budování nového společenského řádu’ v Československu, 1945–1960“. Spurný na základě rozboru politiky vůči vybraným menšinám – zbytku německé menšiny, Romům a volyňským Čechům – a jejich reakcí zkoumal každodenní představy o normalitě a abnormalitě ve smyslu sociálním, ale i etnonárodnostním. V návaznosti na metodologická východiska celého projektu „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ analyzoval, jak se tyto představy postupně měnily v závislosti na vývoji vztahu mezi politickou mocí a jednotlivými sociálními aktéry. Dalším z této skupiny byl projekt slovinské badatelky Any Kladnikové „Reprezentace urbánního prostoru mezi budovatelskou euforií a rozpadem utopie: Utváření ‘socialistického města’ v Jugoslávii a Československu, 1945–1965“. Na dvou příkladech – totiž moravskoslezským Havířov a slovinské Velenji – zde zkoumala snahy socialistických plánovačů dát širší dějinně-ideologický smysl nově zakládaným socialistickým městům. Tato politika městského prostoru „shora“ byla však ve výzkumu konfrontována s myšlenkovým a mentálním zpracováním těchto politických snah „zdola“, v každodenní realitě a všednodenním jednání obyvatel těchto měst. Do této skupiny patří také výzkumný projekt postupimského historika Pavla Koláře „Komunistické identity po pádu stalinismu“, který se v tomto čísle *Soudobých dějin* představuje v samostatné studii.

Druhá skupina individuálních projektů se věnovala období pozdního státního socialismu, zhruba od počátku sedmdesátých do konce osmdesátých let. Jejich společným jmenovatelem je snaha pomocí kulturně-sociální a kulturněhistorické metodiky přispět k poznání postupné eroze socialistických diktatur ve střední a východní Evropě, respektive počátků nového, postsocialistického řádu. Německá badatelka Annina Gagyiova v projektu „Konzumní kultura a legitimizace panství v Maďarsku, 1960–1989“ zkoumala specifické legitimizační praktiky kádárovského systému, symbolizovaného pojmem „gulášový socialismus“. Na základě vybraných problémů vývoje maďarské konzumní společnosti a skrze řadu ekonomických a sociálněpolitických opatření studovala snahu vládnoucích elit posílit pomocí konzumních praktik a návyků mocenskou pozici, oddanost a sociální závislost obyvatelstva na režimu, který za svůj vznik vděčil původně drastické represí následující po potlačení revoluce v roce 1956. Další německá historička Agnes Kucielová se zabývala výzkumem nazvaným „Proměny genderového řádu a stabilita diktatury: Reprezentace maskulinity ve stranických elitách v Polsku 1970–1989“. Ústřední otázkou tohoto projektu bylo, zda a jak se změny tradičních genderových rolí, k nimž v této době docházelo, odrážely uvnitř komunistických mocenských

1 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011; SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex o.s. 2012.

elit a do jaké míry mohla i tato primárně nepolitická oblast přispívat k případné stabilitě či naopak destabilizaci pozdní státněsocialistické diktatury. „Klid, pořádek, bezpečnost: Reprezentace veřejné policie a legitimizace komunistického panství v Rumunsku v kontextu středovýchodní Evropy, 1970–1989“ byl název projektu rumunského člena výzkumného týmu Cipriana Cîrnealy. Jeho účelem nebylo detailně popisovat tuto součást rozvětveného represivního aparátu komunistického státu, ale spíše na příkladu veřejné policie porovnat význam každodenních sociálních představ o „veřejném pořádku“, „bezpečnosti“ a „klidu na práci“ jako důležitých „předpolitických“ opor jedné z nejkonzervativnějších pozdně komunistických diktatur.

V této skupině pak figurovaly další dva výzkumné projekty českých historiků Michala Pullmanna a Michala Kopečka. Pullmann se v rámci projektu „Výkon, ‘efektivita’, ‘rovnováha’ v pozdním socialismu: Reformní koncepty v ekonomickém expertním milieu v Československu a Sovětském svazu v osmdesátých letech“ zaměřil na zdánlivě nepolitické diskuse z kruhů hospodářských expertů více či méně blízkých komunistické straně, v nichž centrální roli hrály právě nové či staronové pojmy jako „výkon“, „efektivita“ či „hospodářská rovnováha“. Projekt vycházel z předpokladu, že technologizace politiky po roce 1989 byla vlastně předpřipravena již v těchto představových expertních kruzích. Podobně formulovanou badatelskou otázkou ve smyslu překračování pomyslné hranice roku 1989 měl projekt Michala Kopečka „Dědictví disentu: Opoziční politika paměti, ‘autenticita’ a intelektuální kořeny postsocialismu v Československu, Maďarsku a Polsku, 1970–2000“. Jeho základní badatelské zaměření vycházelo ze zápasu o povahu politické legitimacy postsocialistických demokracií ve středovýchodní Evropě po roce 1989, která byla a dodnes je do značné míry formována charakterem rozličných politik „vyrovnávání s komunistickou minulostí“. Tento výzkumný projekt proto chce odpovědět na otázku, jak rekonstrukce kolektivních identit a zápas o „autentickou“ reprezentaci společenství (nezávislého disentu i národní společnosti jako celku) v samizdatu a opozičních diskusích ovlivnily či předurčily politickou kulturu postsocialistické demokracie ve středovýchodní Evropě po roce 1989.

Kromě samotné výzkumné práce byly součástí projektu i semestrální série přednášek hostujících badatelů a profesorů. Hlavním účelem těchto přednášek bylo nejenom zpřístupnit průběžné výsledky projektu širšímu odbornému publiku v Praze a Česku, ale také zlepšit komunikaci a vzájemný dialog mezi odborníky v oblasti soudobých dějin v Evropě, respektive euroamerickém prostoru. V rámci těchto přednáškových cyklů tak mělo domácí odborné publikum možnost vyslechnout přednášky významných historiček a historiků současného výzkumu dějin státního socialismu, východoevropského komunismu, respektive moderních evropských diktatur, jako jsou například Jörg Baberowski (Humboldtova univerzita Berlín), Klaus von Beyme (Univerzita Heidelberg), Sheila Fitzpatricková (Chicagská univerzita), Mary Fulbrooková (University College London), Konrad Jarausch (Univerzita Severní Karolíny, Chapel Hill), Sandrine Kottová (Ženevská univerzita), Marc Lazar (Ústav politických studií v Paříži), Charles Maier (Harvar-

dova univerzita), Steve Smith (Evropský univerzitní institut Florencie), Alexei Yurchak (Kalifornská univerzita v Berkeley) a další.

Vedle toho byly zorganizovány postupně tři mezinárodní konference, vždy ve spolupráci pražsko-postupimské skupiny a historických kateder místních univerzit. První konference, nazvaná „Moderní diktatura jako praxe a zkušenost: Nové přístupy ve studiu autoritativních režimů ve střední a jihovýchodní Evropě ve 20. století“, se konala v říjnu 2008 ve slovinském Koperu. Druhá, o rok později v rumunské Kluži, nesla název „Znovupromýšlet násilí v komunistických diktaturách ve středovýchodní Evropě“. Poslední mezinárodní konference „Pozdní socialismus: Sociokulturní proměny a politická legitimita ve východním bloku po roce 1968“ se odehrála v červnu 2010 v bosenském Sarajevu a uzavírala celý projekt.

Předkládané tematické číslo *Soudobých dějin* přináší čtyři statě, které vzešly ze společné práce badatelské skupiny. Martin Sabrow nastiňuje základní tázání kulturněhistorického přístupu k dějinám moderních diktatur a zaměřuje se především na předpolitické „mentální vazby“, které podmiňovaly existenci nacistického i komunistického režimu. Matěj Spurný ukazuje na příkladě poválečného českého pohraničí význam tradičních, z minulosti zděděných obrazů a představ o „národní čistotě“ a „veřejném pořádku“ pro vznikání komunistického panství. Jeho příspěvek je signifikantní zejména proto, že dokládá, nakolik se „budování socialismu“ mohlo opírat o představy, jež měly s komunistickou ideologií jen málo společného. Pavel Kolář zkoumá na podkladě lokálních stranických materiálů proměnu komunistické identity v převratném období po roce 1956. Argumentuje, že s pádem stalinismu sice vzala utopická víra straníků v brzký příchod komunistického řádu završit, zároveň však utopická dimenze z jejich myšlenkového světa nevymizela zcela: spíše se přeměnila v každodenní „procesuální utopii“, soustředěnou kolem „strany“ jako lokálního aktéra schopného integrovat dílčí identity. Konečně Michal Pullmann se ve své stati zabývá diskusí o československých národohospodářských expertů v osmdesátých letech, přičemž ukazuje, že neshody v praktickopolitických otázkách paradoxně spíše upevňovaly stávající politický konsenzus. Při „kritice“ hospodářské politiky experti užívali etablovaného ideologického slovníku, čímž utvrzovali platnost stávajícího politického pořádku. Teprve s nástupem přestavby se ideologická sémantika socialismu začala rozpadat, a tím se otevřela cesta i k rozpadu pozdně socialistického konsenzu.

Prezentované statě svým způsobem vystihují hlavní metodologické a tematické směry, které byly v našem projektu zastoupeny. Chronologicky pokrývají všechny etapy státněsocialistických diktatur – stalinské budování socialismu, destalinizaci a reformní období, pozdní socialismus a jeho pád. Studie rovněž vyjadřují tematickou a metodickou pestrost projektu, sahající od studia každodenních sociálních praktik přes analýzu lokálních adaptací centrálních ideologických směrnic až k posunům hlavních těžišť socialistické sémantiky.

Věříme, že názorné a materiálově bohaté příkladové studie obhájí koncept „myšlenkového světa“ lépe než teoretické rozumování. Pečlivé zkoumání a promyšlení toho, čím bylo podminěno dlouhodobě konformní chování většiny obyvatel komunistických států a proč se koncem osmdesátých let lidé rozhodli autoritářský

svět odmítnout, může být inspirativním intelektuálním cvičením i pro ty, kteří studují jiné společensko-politické konstelace. Pojem „myšlenkového světa“ je podle našeho soudu s to osvětlit fungování „moci“ ve všech moderních systémech vládnutí – včetně toho, ve kterém právě žijeme.

Michal Kopeček – Pavel Kolář

Socialismus jako myšlenkový svět

*Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě**

Martin Sabrow

Čím více ustupuje čtyřicet let komunistického panství ve střední Evropě do minulosti, tím bizarnější a méně srozumitelné se nám jeví praktiky, představy a rituály, které život v socialistickém experimentu charakterizovaly.¹ S nevěřícím úsměvem, neporozuměním a často i s hrůzou vnímáme zaniklý svět, v němž se pely oslavné ódy na „moudrého Stalina“ a v němž se skandovalo, že „Strana má vždycky pravdu“. V Lipsku se právě v těchto dnech koná konference o hrůzách organizovaného hladomoru na Ukrajině z období nucené kolektivizace v letech 1932 a 1933, jemuž padlo za oběť pět až sedm milionů lidí, přičemž téma uvádí následující Zinovjevův citát: „Je nezbytné, aby za námi stálo devadesát ze sta milionů sovětských obyvatel. Těm zbývajícím nemáme co říci. Musí být zlikvidováni.“ Z těchto hrůzných slov k nám promlouvá dnes nepochopitelný svět násilí a nelidskosti, ježž nám připomínají například památníky v Berlíně a Postupimi vybudované na místě někdejších věznic Stasi a KGB či známý „Dům teroru“ v Budapešti. Abychom pronikli do tohoto tak cizího myšlení samozvaných „budovatelů socialismu“ (jak se nazýval Ulbrichtův

* Tento esej byl původně publikován pod názvem „Sozialismus als Sinnwelt: Diktatorische Herrschaft in zeithistorischen Perspektiven“ v časopise *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*, č. 40–41 (2007), s. 9–23

1 Poznámka překladatele: V pasážích opírajících se o Weberovu sociologii panství překládám pojem *Herrschaft* tam, kde se jedná o obecnou kategorii, jako *panství*, a tam, kde mi jde o zdůraznění jeho vztahového, recipročního charakteru, jako *ovládání*. Naopak pojmu *moci* užívám výhradně k označení weberovské kategorie *Macht*, tedy ve smyslu jednostranného a jednorázového nároku, jenž nemusí být založen na legitimitě, a je tedy v protikladu k *panství*, jež je institucionalizovaným a legitimním sociálním vztahem. K překladu klíčového pojmu *Sinnwelt* jako *myšlenkového světa* viz úvodní text k tomuto tematickému bloku.

propagandistický film z roku 1953), potřebujeme dnes pomoc „překladatelů“ jako Arthura Koestlera nebo Lva Kopeleva, kteří se po svém procitnutí usilovně snažili pochopit někdejší stav vlastní mysli: „Věřili jsme bezpodmínečně. Věřili jsme, že urychlení kolektivizace je nezbytné k převýchově milionů rolníků, k přeměně těchto drobných vlastníků, potenciálních buržujů a kulaků, v uvědomělé pracující. (...) Má účast,“ pokračuje Kopelev, „je neomluvitelná. K odpuštění takového hříchu nepostačí žádná modlitba. Takovou vinu nelze nikdy odčinit. Lze se jen snažit upřímně a čestně s ní žít.“²

Komunistické panství jako leviatan?

Logicky tak ze stále difuznějšího pološera komunistické minulosti plošně vystupují proti sobě stojící tábory pachatelů a obětí, na něž se v uplynulých dvaceti letech soustředila diskuse o vyrovnání s komunistickou diktaturou. Před několika týdny byl německý televizní národ uchvácen dramatem o ženě propuštěné z východoněmeckého vězení do Západního Německa, jež hrdinně bojovala za vydání svých dětí – *Žena z Checkpoint Charlie*. Programový ředitel stanice ARD Günter Struve popsal tento film jako „dramatický příběh ženy, jež se stala hříčkou studené války“. Film podle něj líčí „stát, jenž se neostýchal brát děti jako rukojmí a špiclování pokládal za smysl své existence“.³ Tento pohled na komunismus dvacátého století založený na brutálním pronásledování a útlaku se však neomezuje jen na svět televizní obrazovky. Ve shodě s úsilím o vyrovnání s komunistickou minulostí za podpory státu a s činností občanských iniciativ také německý odborný výzkum významně přispěl k poznání teroru a perzekuce, které provázely komunistickou vládu od roku 1917 až do jejího zániku.⁴ Samostatný zákon o spisech Stasi umožnil díky širokému zpřístupnění dokumentů seznámit veřejnost se zločinným působením východoněmecké tajné policie a zvýšil tak obecné povědomí o komunistickém útlaku.

Tento pochmurný obraz, jenž v důsledku dělení na pachatele a oběti vzniká, není ani nesprávný, ani zbytečný. Pomáhá nám uvědomovat si zásadní rozdíl mezi svobodou a nesvobodou, tolerancí a útlakem, právním státem a zvlí a tím, že vyvolává veřejný zájem a soucit, alespoň zčásti odčiňuje bezpráví, jehož se diktátorské režimy ve dvacátém století dopustily. Otázkou však zůstává, jak tento pohled, v němž se komunismus jeví jako leviatan, pomáhá diktaturu vysvětlit a jaký je jeho poměr k mnohem méně temným vzpomínkám, jež o všedním životě v socialismu

2 KOPELEW, Lew: *Und schuf mir einen Götzen: Lehrjahre eines Kommunisten*. Göttingen, Steidl 1996, s. 340 a 369.

3 Viz www.mdr.de/brisant/promi-klatsch/4833942.html.

4 Srv. COURTOIS, Stéphane – WERTH, Nicolas – PANNÉ, Jean-Louis – PACZKOWSKI, Andrzej – BARTOŠEK, Karel – MARGOLIN, Jean-Louis: *Das Schwarzbuch des Kommunismus: Unterdrückung, Verbrechen und Terror*. München – Zürich, Piper 1998 (české vydání: *Černá kniha komunismu: Zločiny, teror, represe*. Praha – Litomyšl, Paseka 1999); MECKLENBURG, Jens – WIPPERMANN, Wolfgang (ed.): *„Roter Holocaust“? Kritik des Schwarzbuches des Kommunismus*. Hamburg, Konkret Literatur 1998.

chovají obyčejní lidé. Nedávná diskuse kolem dobrozdání expertní komise, jež byla spolkovou vládou pověřena vypracovat koncepci vyrovnání s komunistickou NDR, ukázala, nakolik je právě socialistická každodennost sporným tématem a jak snadno mohou ti, kteří na ni upírají pozornost, být obviněni z „bagatelizace“ diktatury.

V nedávno uveřejněné, přepracované verzi koncepcce, kterou tato expertní komise předložila, se praví: „Problematiku ‘každodennost v NDR’ je nutno zohlednit proto, aby se úspěšně čelilo dezinterpretaci a bagatelizaci východoněmecké diktatury, jakož i všem formám ‘ostalgie’. Znázorňovat je třeba nikoliv domnělé vnitřní ‘společenské vazby’ v NDR, nýbrž ‘syndrom strachu a přizpůsobování ve všedním životě’ (Joachim Gauck).“⁵ Z tohoto úhlu pohledu se východoněmecká diktatura jeví jako politické vězení, jež pojímá své obyvatele jako „státní nájemníky“, nucené vytrvale snášet příkoří. V debatě kolem zmíněného dobrozdání se i někteří prominentní němečtí historikové drželi interpretace, jež odvozuje fungování diktatury čistě z působení represe a pronásledování: „Stasi byla přece charakterističtější pro NDR než mateřské školky!“ – i tak se v létě 2006 argumentovalo proti dobrozdání, jež doporučovalo věnovat v budoucím zpracování komunistické minulosti více prostoru dějinám společnosti a jejímu každodennímu životu. Jeho kritici se rozhodně ohradili proti tomu, aby „státem financované instituce věnovaly zvýšenou pozornost všednímu dni a vnitřním společenským vazbám v komunistické diktatuře“, a odsoudili „vtíravou homeopatizaci dějin NDR“ jako zlehčování historické reality období nesvobody.⁶

Legitimizační strategie komunismu

Je však nabíledni, že ani bojovná interpretace komunistického systému coby „totalitárního panství“ nemůže zcela přehlížet průvodní faktory, které komunistickým pohlavárům zajišťovaly poslušnost obyvatelstva a po několika desetiletí držely „okupační socialismus“⁷ v satelitních státech při životě. „Stabilita NDR měla být zajištěna podvojnou strategií opatrovnictví a kontroly,“ zatímco „ovládnout myšlení“ většiny obyvatelstva se nepodařilo – tak argumentuje jedna velmi populární syntéza dějin NDR z devadesátých let.⁸ Historik Peter Graf Kielmansegg ve svých německých dě-

5 Der Beauftragte der Bundesregierung für Kultur und Medien (pověřenec spolkové vlády pro kulturu a média): Verantwortung wahrnehmen, Aufarbeitung verstärken, Gedenken vertiefen: Fortschreibung der Gedenkstättenkonzeption gemäß Koalitionsvertrag vom 11.11.2005 zur Vorlage an den Ausschuss für Kultur und Medien des Deutschen Bundestages (www.havemann-gesellschaft.de/fileadmin/Redaktion/Aktuelles_und_Diskussion/Gedenkstaet.konzeption_22.6.07.pdf).

6 MÖLLER, Horst: Trabi, Stasi, Kinderkrippen: Das Gedenken an das SED-System wird neu geregelt. War die DDR nur ein Unterdrücker-Staat? Gab es einen normalen Alltag? Ein Zwischenruf. In: *Rheinischer Merkur* (22.6.2006).

7 Viz SCHROEDER, Klaus: *Der SED-Staat: Partei, Staat und Gesellschaft 1949–1990*. München, Carl Hanser 1998, s. 643.

8 *Tamtéž*, s. 646.

jinách *Po katastrofě* označuje NDR jako alternativní linii německé moderní historie, jež spočívala na čtyřech legitimizačních strategiích – socialismu, antifašismu, míru a blahobytu – a ve všech čtyřech selhala.⁹

Charakteristika východoněmecké komunistické diktatury coby leviatana navíc ignoruje skutečnost, že Německá demokratická republika byla stejně jako všechny ostatní totalitární režimy dvacátého století „participační diktaturou“, jež fungovala a sílila díky masovému zapojení obyvatelstva do svého soukolí, ať již v postavení vládnoucích či ovládaných. Již v roce 1948 dokázala Jednotná socialistická strana Německa (SED) soustředit do svých řad dva miliony přívrženců, a do roku 1989 byl bezmála každý sedmý občan NDR členem strany. Podobně i vykonávání státní a stranické moci sice nikdy nebylo omezeno zákony, avšak zároveň nebylo nikdy zcela svévolné. Výkon moci byl vždy vázán na zažité rozhodovací procedury a na nepsané, avšak samozřejmé normy stranické disciplíny, jež mohly v krajním případě i ministra nebo člena ústředního výboru degradovat na pouhého vykonavatele příkazů. Tento mechanismus redukoval dokonce i reálný vliv většiny „všemocných“ členů politbyra na pouhou možnost podílet se na moci. Domnělá „všemohoucnost“ generálních tajemníků komunistických stran byla v případě konfliktu omezena nejenom vlivem Moskvy, nýbrž také odporem stranického aparátu a vždy aplikovatelným principem „kolektivního vedení“, jehož nevypočitatelné návraty a vzestupy zlomily vaz hned dvěma nejvyšším německým komunistickým představitelům: na jaře 1971 Waltru Ulbrichtovi a na podzim 1989 Erichu Honeckerovi. Na druhé straně ani východoněmecké obyvatelstvo nesetrvávalo ve stavu naprosté bezmoci. Německá demokratická republika představovala diktaturu, v níž se role pachatelů a obětí mohly neustále vyměňovat. Mnozí její pozdější odpůrci patřili dříve k jejím rozhodným stoupcům, zatímco mnoho stranických pohlavářů bylo načas odstaveno, či dokonce čelilo vnitrostranické perzekuci.

Empirické bádání se proto brzy po roce 1990 ve své většině odpoutalo od analytických modelů, které pojímaly NDR jako totalitární panství založené na represivním aparátu, a namísto toho se snažilo vypracovat takové pojetí diktatury, jež chápe vztah moci a bezmoci, státu a jednotlivce nikoliv jako antitetický protiklad, nýbrž jako mnohvrstevnatou spleť sociálních vazeb. Ve světle Weberovy definice panství jakožto šance, „že se rozkaz určitého obsahu setká u daného okruhu osob s poslušností“,¹⁰ se rýsují dva pilíře stability komunistického systému: zaprvé nárok komunistické strany na politickou moc, zadruhé ochota obyvatelstva tento nárok uznávat a prosazovat. Ani v případě diktátorských systémů tedy podstata vlády nespočívala jen ve fyzické převaze vládnoucích, nýbrž stejně tak i ve víře ovládaných v legitimitu vykonávané moci.

Jakkoliv se svobodné společnosti musí v politickém a morálním smyslu hodnotově distancovat od společností nesvobodných, je stejně tak povinností odborné histo-

9 KIELMANSEGG, Peter Graf: *Nach der Katastrophe: Eine Geschichte des geteilten Deutschland*. Berlin, Siedler 2000.

10 WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. (5., revidované vydání.) Tübingen, Mohr – Siebeck 1976, s. 28.

riografie soudobých dějin trvat na zásadním rozlišení mezi normativní definicí a historickým poznáním. Ani komunistická diktatura nevděčila za své dlouholeté trvání pouze své represivní povaze, nýbrž stejnou měrou i široké společenské akceptaci a vnitřním sociokulturním vazbám. Zde lze nejprve poukázat na ideologii marxismu-leninismu, s jejíž pomocí SED svůj nárok na vládu legitimizovala. Přesvědčení, že komunistická strana vlastní „jediný správný“ světonázor a že jako jediná rozpoznala zákonitosti historického vývoje, určovalo politiku „státu dělníků a rolníků“ počínaje poválečnou pozemkovou reformou a následnou kolektivizací a konče legendárním Honeckerovým výrokem z roku 1989, že – jak tvrdil již August Bebel – „žádný vůl nebo osel nezastaví postup socialismu vpřed“.¹¹ Víru v dějinnou oprávněnost společenského řádu založeného na sociální rovnosti a zrušení soukromého vlastnictví přitom zdaleka nesdíleli pouze komunističtí vládcí; ve skutečnosti zajišťovala socialistické myšlenky značný společenský kredit i navzdory zjevnému zaostávání NDR za kapitalistickým Západem a paradoxně, jak známo, ovlivňovala dokonce i myšlení mnohých disidentů, kteří se ještě v osmdesátých letech snažili zachránit socialistický experiment před zkorumpovaností komunistických papalášů.

Ještě důležitější roli v legitimizaci Německé demokratické republiky však sehrál její antifašistický charakter. Jakkoliv byl antifašismus naordinován shora a politicky instrumentalizován, těšil se ve společnosti široké přízni, jež daleko přesahovala mantinely oficiální komunistické ideologie. Právě odkazem na víru v morální převahu antifašistické NDR nad Západním Německem s jeho nedostatečným vyrovnáním s nacistickou minulostí se spisovatelka Christa Wolfová pokusila retrospektivně odpovědět na otázku, proč bylo opoziční hnutí v NDR v tak těžké situaci: „Poněvadž jsme byli velmi mladí, vyrostli jsme za nacismu, a byli tudíž naplněni jistým pocitem viny a cítili povinnost být vděční těm, kteří nás osvobodili. Těm, kteří se vrátili z koncentráků, z nacistických věznic a z emigrace a jejichž vliv na politický život v NDR byl mnohem větší než v Západním Německu. Cítili jsme silné zábrany bojovat proti lidem, kteří trpěli v nacistických koncentracích.“¹² Radikální odmítnutí zločinného nacismu se zároveň přetavilo ve vůli vybudovat lepší, spravedlivější společnost. Zavržení nacistické minulosti tak šlo ruku v ruce s vírou v lepší budoucnost: „K jasnému ‘Ne’ minulosti,“ napsal východoněmecký historik Fritz Klein, „neodmyslitelně patřilo jasné ‘Ano’ nové, radikální alternativě.“¹³ Antifašistická legitimizace tak Východnímu Německu umožňovala stylizovat se do role obránce míru, jenž se úspěšně zbavil zátěže nacistické minulosti a jenž tak představoval protipól západoněmeckého nepřítele s jeho neblahou kontinuitou politického systému a společenských elit.

Třetím zdrojem legitimizace komunistické vlády byla víra v socialistický pokrok a blahobyť. Německá demokratická republika neznala nezaměstnanost ani zvlí

11 Honecker tento tradovaný, Bebelovi přisuzovaný výrok pronesl při prezentaci nového elektronického čipu východoněmecké výroby v srpnu 1989. Viz *Neues Deutschland* (15.8.1989). (Pozn. redakce.)

12 WOLF, Christa: *Was bleibt*. Berlin, Aufbau 1990, s. 135 n.

13 KLEIN, Fritz: *Drinnen und draußen: Ein Historiker in der DDR. Erinnerungen*. Frankfurt/M., Fischer 2000, s. 8 n.

zaměstnavatelů a disponovala hustou sítí sociální péče. Vize plánovaného hospodářství měla odkázat neosobní zákony trhu, které dříve sužovaly obyvatelstvo četnými krizemi a měnovými výkyvy, na smetiště dějin. Přinejmenším v oblasti sociální péče nezůstal pojem pokroku v NDR jen prázdnou floskulí. Značnou legitimitu čerpala NDR rovněž z vysoké sociální mobility, jež zejména v počáteční fázi diktatury umožnila sociální vzestup doposud znevýhodněných skupin obyvatelstva, a podobně posilovala obecnou akceptaci režimu i Honeckerova politika „jednoty sociální a hospodářské politiky“ ze sedmdesátých let.

Komunistické panství a každodennost

Do jaké míry byla tato legitimizační strategie, založená na kombinaci komunistické ideologie a uspokojování sociálních potřeb, východoněmeckým obyvatelstvem skutečně akceptována, lze prokázat jen stěží a ani mezi odborníky nepanuje v této otázce shoda. Lze nicméně vyjít z předpokladu, že Německá demokratická republika – narozdíl od nacistického režimu – nikdy nedokázala získat stabilní podporu většiny společnosti. Zároveň je však zjevné, že přinejmenším v období mezi polovinou padesátých a polovinou osmdesátých let nebyla většina východoněmecké společnosti ani *proti* režimu. Dlouholetá politická stabilita NDR se opírala o souhru mocenského potenciálu režimu a převažujícího postoje obyvatelstva, jenž kolísal mezi nadšenou podporou a trpnou pasivitou. Zejména po postavení Berlínské zdi v roce 1961 se rozšířil postoj pasivní loajality, jenž spočíval v uznání stávajícího pořádku a řídil se zásadou, že osobní prospěch je nutno hledat nikoliv v odporu, nýbrž v přizpůsobení současným poměrům. Historiografie sociálních dějin NDR se s pomocí konceptu *Herrschaft und Eigen-Sinn* (panství a smysl svébytného jednání) zaměřila na schopnost a potřebu ovládaného obyvatelstva „jednat v rámci daného mocenského vztahu na základě vlastních zájmů“. ¹⁴ Při bližším pohledu se domněle „totální“ ovládnutí společnosti režimem jeví spíše jako neustálý proces každodenního vyjednávání, v němž obyvatelstvo pouze nereagovalo pasivně na příkazy shora, nýbrž aktivně sledovalo vlastní cíle prostřednictvím svébytných interpretací sociálního jednání a sociálních vztahů. Škála svébytného sociálního jednání se tak rozpínala od „horlivosti zapálených idealistů a egoistického využívání výhod aktivní spolupráce přes navenek loajální, ale uvnitř distancovaný postoj až k pasivním formám rezistence a k otevřené opozici a odporu“. ¹⁵

Za zdánlivě nesmířitelným protikladem mezi režimem a společností státního socialismu se tak v každodenních sociálních vztazích skrývá mnohotvárná směsice rozporuplných, den co den se transformujících mocenských konstelací, jež v prostoru

14 LINDENBERGER, Thomas: SED-Herrschaft als soziale Praxis: Herrschaft und „Eigen-Sinn“. Problemstellung und Begriffe (neuveřejněný strojepis, březen 2006).

15 TÝŽ: Die Diktatur der Grenzen: Zur Einleitung. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999, s. 13–44, zde s. 30.

mezi krajními póly aktivního přizpůsobování na jedné straně a kategorického odporu na straně druhé vytvářejí širokou zónu každodenních praktik sociálního konsenzu. Tento prostor každodenního vyjednávání v NDR se přitom vyznačoval svou specifickou ohraničeností, kterou sociálněhistorický výzkum považuje za klíčový organizační princip státněsocialistického ovládnutí. Každodennost v NDR byla nejen životem ve fyzické realitě společnosti doslova obehnané zdí: zčásti neviditelné, zčásti zřetelné hranice současně oddělovaly sociální mikroprostor od nejvyšších pater moci, určovaly, co je dovoleno a co zakázáno, odlišovaly dobře informované od nezasvěcených, straníky od bezpartijních, držitele valut od běžných občanů. Vztah mezi panstvím a každodenností v socialismu se tudíž neprojevoval v jasně ohraničených „ostrůvcích svobody“, domněle existujících mimo hranice diktatury, nýbrž právě naopak ve specifické *diktatuře hranic*, jak to programaticky formuloval Thomas Lindenberger.¹⁶

Historické a kulturní vědy dnes již z dobrých důvodů každodenní život společnosti a jednotlivých společenských skupin nepojímají v prvé řadě jako zóny autonomních subkultur, jež se rozvíjejí nezávisle na dobových mocenských poměrech. V návaznosti na teoretické koncepty sociologie vědění je každodennost zkoumána především jako součást sociální reality, „kterou každý chápavý dospělý jedinec vnímá svým zdravým rozumem jako prostě danou. Jako ‘prostě dané’ označujeme vše, co se nám jeví jako nesporné, jakýkoliv stav, který nám na první pohled připadá jako bezproblémový.“¹⁷ Každodennost je tak sférou, kde se ovládnutí stabilizuje nejučinněji, neboť je lidé nevnímají jako vnější nárok, nýbrž jako vnitřní samozřejmost; současně tu však zůstává vratkým a nejistým, neboť se může projevovat i jako cizí nátlak, jenž je v rozporu s lidskými postoji a normami. Michel Foucault se pokusil pojmem „gouvernementalita“ (*gouvernementalité*) zachytit každodenní návyky a praktiky sebedisciplinace, které produkují poslušnost, a současně ji odstraňují jako zkušenost z paměti. Z tohoto pohledu není každodennost protikladem panství, nýbrž jeho komplementární odvrácenou stranou – a to jak v diktatuře, tak v demokracii. V každodenní socializaci se automatizují a rozvíjejí zvyklosti a praktiky, které podle Weberovy definice produkují disciplínu jakožto „nacvičenost (*Eingeübtheit*) nekritické a povolné poslušnosti mas“,¹⁸ respektive podle husserlovské tradice tvoří uzavřenou myšlenkovou provincii samozřejmých norem a reprezentací sociálního světa. Přirozený svět každodennosti tak není jen místem, kde se vnější politické ovládnutí přetváří v internalizovanou sociální praxi a kde ovládnutí připisují záměrům vládců vlastní, svébytný smysl (*Eigen-Sinn*). Je současně prostorem, kde se den co den stonásobně přetvářejí a působí struktury ovládnutí – v každodennosti se panství projevuje jako sociální praxe a sociální praxe jako panství.

16 Tamtéž, s. 30 nn.

17 SCHÜTZ, Alfred – LUCKMANN, Thomas: *Strukturen der Lebenswelt*, sv. 2. Frankfurt/M., Suhrkamp 1979, s. 25.

18 WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 29 (viz pozn. 10).

Normalita jako ústřední kategorie socialistické každodennosti

Výše popsaný vztah mezi „shora“ vznášeným nárokem na politickou legitimitu a „zdola“ formulovanými svébytnými zájmy jednotlivců však ještě nevystihuje celistvost mocenského ústrojí komunistického panství. Sociální vztah rozkazu a poslušnosti, výkonu moci a jejího akceptování byl zde totiž překlenován jednotným mentálním horizontem, jenž se celkově vymykal dobovému vnímání a tím unikal kontrole jak vládnoucích, tak ovládaných; horizontem, jenž byl utvářen tradovanými zvyklostmi, naučenými praktikami, závaznými hodnotami a jazykovými konvencemi. Právě tímto fenoménem nepozorovatelné reprodukce panství se zabývají „kulturní dějiny politična“, jež zkoumají například různé formy inscenace moci, kulturu politických slavností, proměny obrazů nepřítelů, dominantní sémantické systémy nebo měnící se hranice vyslovitelného.¹⁹ Tuto nesnadno postižitelnou sféru etablovaných způsobů jednání a zažitých postojů lze charakterizovat jako prostor „předvědomé akceptace“ a nerefektovaných sociokulturních vazeb.²⁰ A právě v produkci a reprodukci tohoto vnitřně homogenizovaného a navenek uzavřeného myšlenkového světa každodennosti, jenž nebyl přístupný individuálnímu kritickému vnímání a na jehož podstavě mohla marxisticko-leninská ideologie teprve plně rozvinout svou působnost, spočívá záhada vnitřní stability komunistických diktatur. Jakkoliv byl tento myšlenkový svět na počátku komunistické diktatury stvořen uměle a jakkoliv byl udržován při životě politickými prostředky, stal se postupem času, souběžně s přechodem režimu od výjimečného stavu přímého násilí k normálnímu stavu násilí strukturálního, samozřejmě součástí každodenního života v diktatuře.

Právě na tuto sféru se zaměřuje společný badatelský projekt Ústavu pro soudobé dějiny v Praze a Centra pro bádání o soudobých dějinách (*Zentrum für Zeithistorische Forschung*) v Postupimi „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ (*Sozialistische Diktatur als Sinnwelt*). Jeho cílem není odhalit abnormálnost komunistického projektu. Táže se naopak po soudobé *normálnosti*, po pocitované samozřejmosti myšlenkového světa všedního dne, jenž se nám dnes z odstupů let naopak zdá tolik nesamozřejmý. Takto chápanou normalitu nelze ztotožňovat s vnucenou konsolidací, s vnějškovým přizpůsobením a bezvládnou rezignací, které dobře známe z husákovského Československa, ale ani s vědomou podporou komunistické politiky. Spíše šlo o internalizované akceptování existujícího stavu, jež pramenilo ze snahy nebýt nápadný, nevyčnívat. Takové pojetí všednodenního konsenzu nabízí styčné body se současným dějepiscetvím nacismu, jež se předně zabývá otázkou, jak se docela obyčejní Němci mohli stát národem antisemitů a jak se docela obyčejní lidé mohli stát

19 Viz LANDWEHR, Achim: *Geschichte des Sagbaren: Einführung in die historische Diskursanalyse*. (2. vydání.) Tübingen, edition diskord 2004.

20 Viz THAA, Winfried: *Die Wiedergeburt des Politischen: Zivilgesellschaft und Legitimitätskonflikt in den Revolutionen von 1989*. Opladen, Leske & Budrich 1995, s. 67 a 148 nn. Ke konsenzuální povaze legitimizace komunistických diktatur viz SABROW, Martin: Der künstliche Konsens: Überlegungen zum Legitimationscharakter sozialistischer Herrschaftssysteme. In: *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung* 1999. Berlin, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 1999, s. 191–224.

masovými vrahy. V minulých týdnech vzbudilo světový ohlas fotoalbum důstojníka SS Karla Höckera, uveřejněné Památkem holokaustu ve Washingtonu. Sto šestnáct v něm obsažených snímků zobrazuje osvětivskou hrůzu ve světle družné zábavy nacistických zabijáků s jejich pohodou, uvolněností a veselím.²¹ Hrůznost těchto snímků, na kterých nelze spatřit ostnaté dráty ani vězně, spočívá právě v prožívané *normalitě* vyhlazovací mašinerie, jíž bylo zjevně jakékoliv špatné svědomí cizí.²²

Diktatury dvacátého století nebyly založeny pouze na strachu a útlaku. Opíraly se rovněž o to, že jejich kognitivní systémy, hodnotové představy, myšlenkové světy a politické kultury si až povážlivě snadno vydobily punc normálnosti a etablovaly vlastní hodnotová kritéria dobra a zla. Komunistické panství ve východní Evropě se tak neprosadilo díky odhodlání porušovat platné právo, jak napovídá oblíbené cejchování komunistických diktatur coby „protiprávních režimů“, nýbrž díky sugestivnímu ideálu sociální spravedlnosti, který radikálně zatlačil do pozadí ideál práv jednotlivce. V období bezprostředně po pádu diktatur, kdy nová normalita nahrazuje starou, se pomocí demonizace vysvětluje jednání tehdejších aktérů, nyní chápané jako porušování norem. Děsivou nepochopitelnost tohoto napětí mezi normalitou a abnormalitou dokládá i rétorika, s níž Hannah Arendtová traktuje Adolfa Eichmanna a „banalitu zla“ nebo Christopher Browning „docela obyčejné muže“ z vraždících komand na východní frontě.

Tajemství moderních diktatur je skryto právě ve svůdnosti samozřejmých způsobů kolektivního myšlení a forem sociální praxe, které dovolují vydávat nejisté za nesporné a tím je chrání před zpochybňováním. Chceme-li tedy přijít vztahu mezi každodenním jednáním a legitimizací panství na kloub, musíme si klást otázku, jak ve „století extrémů“ (Eric Hobsbawm) vznikaly systémově specifické formy normality.

Obrysy myšlenkového světa socialismu

Myšlenkový svět socialistické diktatury měl mnoho podob a aspektů. Rád bych nyní alespoň námátkou vyzdvihl některé z nich, na něž jsem při svých výzkumech dějin komunistických systémů narazil.

Na prvním místě je podle mého soudu nutno uvést nesmírně silný důraz na principy kolektivnosti a konsenzu, díky nimž můžeme mluvit o socialismu jako o „diktatuře umělého konsenzu“. Pro inscenaci politické moci v socialismu byl charakteristický obraz absolutní jednoty a semknutosti „kolektivního vedení“, které jakýkoliv odchylný názor pranýřovalo jako nepřípustné frakcionářství. V plánech obnovy válkou zničených měst stála na prvním místě výstavba náměstí, díky čemuž se dějiny socialistické moci mohly stát dějinami masových pochodů a manifestací, které soustavně insceno-

21 Viz KAISER, Reinhard: Lachen in Auschwitz. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (24.10.2007).

22 „Tyto jedinečné fotografie znázorňují uzavřený radostný svět, v němž tito zločinci žili, zatímco současně dohlíželi na svět jiný – na svět nepředstavitelného utrpení, říká ředitelka muzea Sara Bloomfieldová. ‘Je obtížné proniknout do myslí těch, kteří v těchto táborech pracovali.’“ (Tamtéž.)

valy jednotu moci a zároveň i moc jednoty. Ještě tváří v tvář vlastnímu zániku si vedení SED při komunálních volbách v květnu 1989 cenilo ideálu konsenzu, ztělesněného ve zfalšované, takřka stoprocentní voličské podpoře, více než důvěryhodnosti, kterou by straně bývalo přineslo nezmanipulované hlasování. A ještě na zasedání politbyra 17. října 1989 hlasoval Erich Honecker v zájmu zachování jednomyslnosti pro své vlastní sesazení, stejně jako bylo v roce 1971 zinscenováno coby výraz konsenzu i odstoupení Waltra Ulbrichta. Tato „vášeň pro jednomyslnost“, na kterou poukazovali již otcové teorie totalitarismu, však byla charakteristická například i pro chápání práva, všední den v podnicích nebo životní styl obyvatel NDR. Výrazná hodnotová orientace na shodu a harmonii, Západoněmcům povětšinou cizí, působila ve Východním Německu ještě dlouho po roce 1990. Skutečnost, že socialismus prakticky nebyl schopen akceptovat rozdílnost názorů a využívat pozitivního působení konfliktů, dokládají mimo jiné studie o občanském právu v NDR. Na příkladu okresního soudu ve Wismaru ukázaly, že počet občanskoprávních sporů trvale klesal a v roce 1963 nedosahoval ani osminy počtu procesů projednávaných v roce 1950. Působení ideálů jednoty a rovnosti se zračí také v zásadách „socialistické životosprávy“, v estetice bytových interiérů nebo i ve způsobech pohřbívání, které na východě Německa ukazují jasné preferování žehu. Paradigma rovnosti také určovalo oficiální životní styl stranické nomenklatury, jakož i skutečnost, že privilegia stranických funkcionářů byla přísně utajována nebo – jako v případě honů organizovaných pro zahraniční delegace – vydávána za nevyhnutelné přizpůsobení dekadentnímu Západu. Nikoliv náhodou se právě odhalení luxusu venkovského sídla politbyra SED ve Wandlitzu stalo účinným katalyzátorem protestu proti komunistickému režimu – což však platilo pouze pro Východoněmce, neboť obyvatelé Západního Německa pro obrovské rozhořčení kvůli troše luxusu neměli pochopení.

Dalším klíčovým aspektem socialistického myšlenkového světa bylo až sakrální uctívání vědění a pravdy, které nejenže hrálo ústřední roli v legitimizaci politiky komunistických stran, nýbrž také zaujímalo vysoké místo v hodnotové hierarchii společnosti. Vědění bylo významným legitimizačním zdrojem socialistické diktatury, z něhož vyrůstala představa vědoucích, pravdu vlastníci avantgardy, která je schopna a oprávněna vést zástupy nevědoucích, neboť jako jediná zná pravdu o zákonitém chodu dějin. Přístup k tajným informacím byl v hierarchii nomenklaturních kádrů klíčem dělícím zasvěcené od nevědoucích a také ve společnosti značnou měrou rozhodoval o sociálním postavení jednotlivců: protikladné postavy „nositele tajných informací“ a „zrádce“ tvořily významné orientační body socialistického myšlenkového světa. Žízeň po vědění ve světě socialismu se odrážela i ve významu literatury v „NDR – zemi čtenářů“ a na opačném pólu lidské existence zase fanatická víra v pravdivost násilím vynucených doznání ovládala praxi stalinských perzekucí.

Určující význam připadal zatřetí také pojmu „boje“ jakožto ústřední metafoře socialistické ideologie i každodennosti. V ní se skrývala víra v rozdělení světa na přátele a nepřátele stojící proti sobě v nesmiřitelném zápase, kvůli němuž se socialistický svět ocital v permanentním válečném stavu. V ní se skrývalo rovněž politické i jazykové uctívání násilí, krutosti a bojovného ducha, jež bylo typické zejména pro stalinskou

fázi komunistického panství. A v ní se skrýval také pocit ustavičného napětí a ohrožení, jenž pomocí mobilizačních kampaní pronikl až do posledního zákoutí každodenního života, jenž však zároveň odhaloval i hluboce pocíťovaný umělý charakter a křehkost komunistického projektu.

Významným legitimizačním prvkem myšlenkového světa socialismu byl konečně i specifický pojem času, jenž ovlivňoval jak utopickou povahu komunistické politiky, tak i každodenní smýšlení a jednání obyvatel. Víra v pokrok byla všudypřítomnou patetickou formulí komunistického projektu, jejíž strhující síla neurčovala pouze politické cíle komunistických stran. Díky každodenním praktikám rozlišování mezi „pokročilým“ a „zaostalým“ patřila víra v pokrok k základním orientačním souřadnicím sociálního života; odrážela se v oblibě „nového“ a odmítání „starého“, rozhodovala o osudu zámků, církevních staveb a šlechtických paláců, jejichž nesmyslného ničení dnes tolik litujeme; odráží se koneckonců i v ambivalentním významu pojmu „rekonstrukce“, jenž nerozlišoval mezi zachováním originálu a zhotovením zbrusu nové napodobeniny.

Takto chápaný pojem pokroku tvořil fundament socialistického pojmání času. Komunistická vize budoucnosti tedy nečerpala svou energii z utopie, nýbrž právě naopak z *jistoty* o budoucím běhu dějin: budoucnost nebyla imaginární u-topií, „ne-místem“, vysněnou alternativou existujícího stavu, nýbrž pomocí čísel a dat popsatelem tempem socialistického pochodu směrem k zítřejšímu světu.²³ Za touto představou přísně racionální vize budoucnosti se tak skrývalo souručenství pokroku a plánu, jímž neotřásla ani notorická diskrepance mezi plánem a realitou, ani z ní plynoucí nutnost permanentních korektur plánovací politiky. Pro komunistický diskurz o budoucnosti tak bylo charakteristické propojení vize a plánu, jehož zobrazování neztratilo dokonce ani v krásné literatuře, s jejími směrlými vizemi budoucnosti, jistou racionální vážnost, jež umocňovala uměleckou přesvědčivost literárních děl.

V tomto vědomí jistoty o nezvratném postupu vpřed tkvělo i pojetí a estetika času socialistické každodennosti. Rovněž zde vládl časový kód, jenž nevnímal čas jako vnější, autonomní veličinu, nýbrž jako libovolně ovladatelnou vnitřní potenci, a jenž vykonanou práci kategorizoval v „hodnotách časové spotřeby“, v „systémech časových norem“ a v „katalozích časových norem“. Proto šly hodiny v socialismu jinak a proto lidé v socialismu nevníмали protiklad mezi raketovým tempem sovětských cest do vesmíru a hlemýždím tempem front v socialistických obchodech jako křiklavý rozpor, jak by se dělo v západních společnostech.

23 K bezčasovosti pojmu utopie viz SCHWENDTER, Rolf: *Utopie: Überlegungen zu einem zeitlosen Begriff*. Berlin – Amsterdam, ID-Archiv 1994; k domněle utopickému charakteru komunistického projektu srv. PLAGGENBORG, Stefan: „Die Bolschewiki waren keine Utopisten, sondern Praktiker!“ In: TÝŽ: *Experiment Moderne: Der sowjetische Weg*. Frankfurt/M., Campus 2006, s. 95.

Rozpad systému předpolitické akceptace

Nejvíce však analýza myšlenkového světa socialistické každodennosti přispívá k pochopení rozpadu komunistického panství na konci osmdesátých let. Erozi konsenzu lze pozorovat v nejrůznějších sférách východoněmecké společnosti. Dokládá ji například vlna rozhořčených dopisů adresovaných tajemníkovi Ústředního výboru SED pro ideologické otázky Kurtu Hagerovi, poté co se v dubnu 1987 otevřeně postavil proti přestavbě a glasnosti. Stejně tak lze rozpad konsenzu vyčíst ze silící nevráživosti vůči přežitým normám a myšlenkovým schématům komunistického státu, které se ve věku glasnosti jevily jako čím dál tím absurdnější, jakož i z rozštěpení chování obyvatel na vnější přizpůsobení a vnitřní únik do cynismu. Zákaz sovětského časopisu *Sputnik* v listopadu 1988 nečekaně vyvolal masové protesty společnosti, která byla šedesát let zvyklá na potlačování svobody slova. Zfalšování výsledků komunálních voleb ze 7. května 1989 náhle demaskovalo režim, jež dříve nikdo ani v nejmenším nepodezíral z toho, že by byl kdy ochoten respektovat vůli voličů.

Právě poslední obecní volby se staly jakousi symbolickou výpovědí dlouholetého soužití mezi veřejnou a soukromou realitou. Během dnů a týdnů po volbách, kdy zfalšování výsledků potvrzovaly další a další důkazy, se s konečnou platností rozpadla víra komunistických vládců v jednotu *volonté générale* a *volonté des tous*, mezi proklamovanou a empirickou podporou režimu se strany obyvatelstva. Tuto změnu mentality lze pozorovat ostatně i v samotném nejvyšším vedení SED, jež vpředvečer voleb v souladu s „buržoazním“ chápáním lidového hlasování požadovalo, aby „byly dodrženy veškeré právní předpisy týkající se sčítání volebních hlasů“,²⁴ zároveň však ve shodě se svým mocenským uvažováním trvalo na tom, že počet kladných hlasů nesmí být nižší než v minulých volbách. Tou dobou ještě v podstatě nenarušené – při všech individuálních rozdílech – dvojí myšlení komunistických vládců umožňuje vysvětlit fakt, že ani stud nad výsledkem voleb, jež pocítovali Honeckerovi rivalové v politbyru, neoslabil jejich loajálnost vůči stávajícímu řádu. „Nepochopili jsme,“ přiznal v ohlédnutí tehdejší člen politbyra Günther Schabowski, „že na SED, a zvláště na Egonu Krenzovi, lpí stigma zfalšovaných voleb.“²⁵ Až vytrvalé, v pravidelných demonstracích každého sedmého dne v měsíci institucionalizované občanské protesty proti výsledku voleb „98,85 procent“, jenž byl vzhledem k evidentní krizi režimu beznadějně nedůvěryhodný, nenávratně podkopaly hodnověrnost stranického vedení, která se pak v rozhodujícím historickém okamžiku definitivně rozpadla. Teprve při zhroucení režimu vyšel najevo umělý charakter socialistického myšlenkového světa, jenž po čtyři desetiletí pomáhal zajišťovat stabilitu komunistické diktatury. Když lipský sociolog Walter Friedrich odjížděl ráno 9. října 1989 k Egonu Krenzovi do Berlína, aby

24 Dopis Egona Krenze Erichu Honeckerovi z 15.4.1989, citováno podle: SÜß, Walter: *Staats-sicherheit am Ende: Warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution zu verhindern*. Berlin, Christoph Links 1999, s. 122.

25 SCHABOWSKI, Günther: *Der Absturz*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1992, s. 172. Analogické hodnocení lze najít i u Süße, jenž zmiňuje „zvláštní schizofrenii“ v hodnotící zprávě ÚV SED ke komunálním volbám určené pro Egona Krenze, jejíž tón opakovaně naznačoval, že volby byly skutečně zfalšovány (SÜß, W.: *Staats-sicherheit am Ende*, s. 125).

přiměl stranické vedení k flexibilnějšímu postoji, vezl s sebou analýzu, jež konstatovala „v posledních týdnech nečekaně rychle postupující pokles identifikace občanů s vládou SED“. V „pokračujícím rozpadu identifikace s NDR“ rozpoznal Friedrich „proces transformace kolektivního vědomí“, jenž vedl k tomu, že se „během velmi krátkého času převratným způsobem zformovala zcela nová mentalita“.²⁶

Friedrichovu diagnózu potvrzuje i západoněmecký průzkum veřejného mínění, v němž byli návštěvníci NDR ze Spolkové republiky dotazováni na politické postoje Východoněmců. Bez ohledu na to, že tato anketa pravděpodobně podhodnotila společenskou akceptaci režimu, zůstává příznačný její závěr, že „do roku 1988 lze v politických postojích obyvatel NDR pozorovat jen nepatrné změny. Teprve na jaře, respektive v létě 1989 je zřejmý prudký nárůst nepřátelských postojů.“²⁷ Tento radikální posun však nelze uspokojivě vysvětlit pouze pomocí politických a hospodářských faktorů, které během první poloviny roku 1989 přispívaly k postupnému narůstání krize režimu. Byl spíše projevem náhlého rozpadu sociokulturního mentálního rámce, kdy nejprve komunistický projekt postupně přišel o zdání samozřejmosti, aby se pak v rozhodujícím okamžiku jakoby působením přívalové vlny obnažil jeho naoktrojovaný, umělý charakter.

V těchto po dlouhá desetiletí internalizovaných a v konečné fázi komunistického panství erodujících schématech sociální orientace se stírají hranice mezi režimem a společností, politikou a každodenností. Právě ve skutečnosti, že „politično“ je více než politika, leží ukryta síla moderních politických režimů dvacátého století. Jejich schopnost integrovat společnost nespočívala v násilí a přesvědčování, nýbrž například v působení zdánlivě nepolitických genderových struktur nebo v technokratické mentalitě expertních elit. Pouze pokud přijmeme toto východisko, můžeme odpovědět na otázku šéfa východoněmecké Stasi Ericha Mielkeho z roku 1989, jak bylo možné, „že jsme vzdali naši NDR tak snadno“²⁸ a „kapitulovali před několika máničkami, které by se po prvním výstřelu rozutekly“.²⁹ V posledku o konci komunistické diktatury nerozhodla fyzická moc zbraní, nýbrž mentální bezmoc těch, kteří je třímali v rukách.

Z němčiny přeložil Pavel Kolář

26 Dopis Waltera Friedricha Egonu Krenzovi z 9.10.1989, citováno podle: KUHN, Ekkehard: *Der Tag der Entscheidung, Leipzig, 9. Oktober 1989*. Berlin – Frankfurt/M., Ullstein 1992, s. 92.

27 KÖHLER, Anne: Nationalbewusstsein und Identitätsgefühl der Bürger der DDR unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Frage: In: *Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“*, sv. V/2. Baden-Baden, Nomos 1995, s. 1636–1678, zde s. 1664.

28 MIELKE, Erich: „Ich sterbe in diesem Kasten“: Der frühere Stasi-Chef Erich Mielke über Erich Honecker und den Untergang des SED-Regimes. In: *Der Spiegel*, roč. 46, č. 36 (31.8.1992), s. 38–53.

29 Citováno podle WOLLE, Stefan: *Die heile Welt der Diktatur: Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Berlin, Christoph Links 1998, s. 342.

Očištěná společnost

*Očista jako konstitutivní princip utváření poválečné české společnosti na příkladu českého pohraničí**

Matěj Spurný

Nejen v představách milionů občanů této země, ale také podle jejich zákonů¹ je české dvacáté století poznamenáno dvěma obdobími diktatury a bezpráví – léty nacistické okupace (1938/39–1945) a následně komunistickou diktaturou (1948–1989). Tři poválečná léta jsou v rámci dosud dominantní interpretace československých dějin dvacátého století naopak vnímána jako pokus (jakkoli neúspěšný a polovičatý) navázat na tradici meziválečného Československa – jako pokus znamenající dočasnou obnovu demokracie. Tuto interpretaci ostatně spoluutváří i dosud směrodatný kánon českých soudobých dějin, podle něž česká společnost teprve v desetiletí následujícím po roce 1948 prodělala „změny, které patří mezi největší (ne-li vůbec největší) v její historii“.²

Skutečnost, že se během roku 1948 omezená parlamentní demokracie v Československu změnila v diktaturu jedné politické strany, jež postupně ovládla všechny důležité oblasti veřejného života, nezpochybňuji. Proměna politického systému je

* Tato studie je upravenou verzí stejnojmenné kapitoly autorovy disertační práce (SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí*. Praha, Antikomplex 2011).

1 Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu (č. 198/1993 Sb.) a Zákon o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek a o změně některých zákonů (č. 81/2007 Sb.)

2 KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti (1948–1960)*, sv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 31.

ovšem jen jedním, byť důležitým aspektem dějinných procesů. I pokud budeme mít „českou společnost“ na mysli pouze tu část obyvatelstva českých zemí, která se hlásila dlouhodobě k české národnosti, nejsou její strukturální proměny v důsledku poválečného nuceného vysídlení německy hovořících (někdejších) spoluobčanů právě zanedbatelné. Více než dva miliony občanů české národnosti opustily v letech 1945 až 1947 své domovy ve vnitrozemí, aby se dočasně či trvale usídlili v českém pohraničí a získali zde pracovní místa, nemovitosti, byty či půdu, na níž začali hospodařit. Z demografického, ale i sociálního hlediska se jednalo o proměnu, která je v tak krátkém časovém období jedinečná. Všechny další změny tohoto druhu, které následovaly v letech padesátých, byly už jen slabým odleskem tohoto masivního přeskupení obyvatelstva. České pohraničí se tak bezprostředně po válce stalo sociální laboratoří, prostorem experimentu, jehož úspěch (z hlediska KSČ) byl rozhodující i pro proměny společnosti, jež následovaly po roce 1948. Zda je smysluplné oddělovat obě tato údobí z hlediska společenských proměn, je proto přinejmenším zajímavým námětem k diskusi.

Zatím stále nedostatečná pozornost věnovaná kontinuitám mezi obdobím socialistické diktatury a roky předcházejícími se jeví ještě problematictější, pokud se zaměříme na politickou praxi a její mentální předpoklady. Myšlenka nuceného vysídlení německého obyvatelstva, masové osidlování pohraničí i poté uplatněný komunistický projekt se v Československu realizovaly v atmosféře dosud živé válečné zkušenosti – tedy v prostředí, jež svádělo k hledání revolučně alternativního a zároveň definitivního uspořádání společnosti a světa vůbec. A bylo to také prostředí poznamenané radikalizací politické praxe, několikanásobnou mobilizací mas za různými účely i sociálním přeskupováním, prodchnutým vírou v nutnost úplného podřízení života jednotlivce vyššímu společenskému nebo politickému subjektu. Étos neustálého boje, jenž zná jen poražené a vítěze – a nikoliv všestranně přijatelné soužití různých entit – má výrazně delší život než válka sama. Není proto divu, že česká společnost byla i po osvobození prosycena touhou po obdobné očištění, jakou musela léta sama snášet; očištění, jejímž cílem se ovšem nyní měli stát Němci, Maďaři a kolaboranti všeho druhu.³ Tato touha byla v mnohém naplněna, a to nejen formou nuceného vysídlení milionů bývalých spoluobčanů; několik desítek tisíc lidí ve víru poválečných represí přišlo o život.⁴

3 V tomto textu sleduji především projevy očisty jako principu uplatňujícího se v letech 1945–1948 a kontinuity tohoto přístupu ke společnosti mezi bezprostředně poválečným obdobím a časem nastupující diktatury KSČ. Samostatným, ale velice důležitým tématem, na něž zde není prostor, by byly kořeny tohoto způsobu myšlení a politiky, které tkví v pozdních 30. letech, a zejména pak v době války a nacistické okupace. Tuto perspektivu přinejmenším načrtává mimo jiné zásadní úvaha Miloše Havelky (HAVELKA, Miloš: Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v českých dějinách epocha totalitarismu? In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 607–624).

4 Česko-německá komise historiků odhaduje počet obětí nuceného vysídlení Němců z Československa mezi dvaceti a čtyřiceti tisíci (viz Stanovisko Společné česko-německé komise historiků k odsunovým ztrátám / Stellungnahme der Gemeinsamen deutsch-tschechischen Historikerkommission zu den Vertreibungsverlusten. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 4 (1996), s. 600–603.

Je třeba se proto ptát, nakolik praktiky z let 1945 až 1947 a způsob jejich legitimize mohly posloužit nejen jako inspirace, ale často jako přímý vzor pro postupy užívané v letech padesátých. Je třeba se ptát, nakolik bylo základní směřování k homogenizaci společnosti – tedy k jejímu sjednocení a odstranění těch jevů a sociálních skupin, jež nesplňovaly jednotící kritéria – převzato z doby okupace velkou částí československé společnosti i jejích politických elit jako model pro dobu poválečnou. A je třeba se také ptát, zda již bezprostředně po roce 1945 nepanoval celospolečenský konsenzus o tom, že v zájmu utváření jednotné společnosti patří k legitimním politickým prostředkům segregace, marginalizace, nucené přesídlení, kolektivní převýchova či fyzická likvidace těch skupin a jednotlivců, kteří nemají nebo nemohou být její organickou součástí.

To vše jsou otázky, které tato studie pochopitelně nemůže plně zodpovědět. Na následujících stránkách se ale přinejmenším pokusím ukázat, že se v českém prostředí mechanismus očisty nezrodil jako produkt komunistické diktatury, ale že se naopak tato diktatura etablovala (krom jiného) díky poptávce prostředí přesyceného touhou po očiště.

* * *

Nenajeme v českém pohraničí, ba nejen v Československu, patřila k charakteristickému očekávání poválečné společnosti především nedůvěra k vývoji ponechanému jaksi sobě samotnému a s ní spojená touha zastavit konečně neustálé vývojové proměny s nejistým vyústěním a zavést pořádek, který bude imunní vůči všem příštím ohrožením. Oba projekty zakořeněné v těchto tužbách, nacionální a socialistická revoluce, záhy přinesly příliš mnoho zavazujících obětí, utrpení a ztrát, než aby bylo možné uznat, že plán se nedaří plnit, protože není reálný, nebo dokonce že celý projekt je pochybný. Neúspěchy tak, nejen v tomto případě, nemusely zbavovat celý projekt přitažlivosti a podpory, ale naopak stupňovaly podezření, že nepřátelské a nečisté síly dosud nebyly zcela vymýceny. Tváří v tvář velkým vizím, které se příliš neohlížejí na individuální osudy, jež se ocitly pod koly do budoucnosti se řítícího vozu, se touha po očiště rodí při prvních nezdarech. Ostatně, jestliže je třeba, aby se konečně zrodila spravedlivá společnost, je zřejmé, že ne všichni členové té stávající se budou moci stát její součástí.

Volání po očiště je tak druhou stranou mince budovatelského optimismu, nezbytnou součástí inženýrského přístupu ke společnosti. Rodí se z rozporu mezi snem o vybudování harmonického a spravedlivého společenství a krajně neharmonické reality. Právě v případě osidlování pohraničí se obojí – program a realita – lišilo téměř jako den a noc. Vysněné odstranění odvěkého nepřitele, dosažení mytické nacionální jednoty, společně s racionálním, sociálně progresivním osidlovacím plánem muselo v dobové optice přinést spravedlivé uspořádání pozemských věcí. A přece, k rozhořčení mnohých, v pohraničí vládl spíše nezvladatelný chaos, odcizení a atomizace.

Očista je v jádru polemikou s právním státem, garantujícím každému občanovi uzákoněná práva až do rozsudku oprávněného soudu. Cílem právního státu je ochrana před těmi, kteří porušují zákony; cílem revoluční očisty je sjednocený kolektiv, zbavený všech potenciálně nespolehlivých elementů. Za tím účelem je pak dovoleno zákony nejrůznějším způsobem ohýbat, nově tvořit, případně ignorovat. Tento způsob utváření a regulování života společnosti pochopitelně nevylučuje přehmaty a nikdy nemůže stanovit přesné hranice žádané „čistoty“. Logicky k němu patří nejrůznější intervence, kdy mocnější aktéři jsou nuceni „chránit své lidi“, kteří jim jsou pak zavázáni, zatímco slabší zase musejí hledat své „patrony“.

Očišťování je nutně spojeno s „odstraněním“ či „eliminováním“ domněle nečistých. Likvidace „parazitů“, „vykořisťovatelů“, „píjavic“, „zkorumpovaných kapitalistů“, „škodlivých elementů“ a „podezřelých živlů“ byla od počátku základním stavebním kamenem představy osvobození proletariátu, jak ji chápali ruští bolševici⁵ (a po roce 1929 i KSČ). Navzdory odlišnému zaměření prvotní poválečné očisty ovládala již po roce 1945 český veřejný prostor podobná terminologie. V oficiálních dokumentech, v tisku i v různých publikacích se psalo o odstranění, likvidaci nebo vysídlení „asociálních elementů“,⁶ „nekalých a nepřátelských živlů“,⁷ nejčastěji pak „zrádců“, „nepoctivců“ a „škůdců národa“. Druhou stranou mince byla jako při každé očiště možnosti rychlého sociálního i ekonomického vzestupu jiných aktérů, která za daných okolností přispívala k legitimizaci celého procesu.

Za tímto způsobem myšlení a prosazování politických a sociálních změn ovšem v prvních třech poválečných letech nestála jen jedna specifická skupina politických aktérů. Etablování očisty jako formy politické praxe nespočívalo ve skutečnosti, že by již před rokem 1948 KSČ proti vůli ostatních politických subjektů prosadila svoji agendu. Jednalo se naopak o integrující prvek poválečné politiky, který alespoň zprvu posiloval konsenzus všech relevantních politických subjektů, jakkoli se mohly rozcházet v konkrétním zacílení této metody.

Naprostou všestrannou podporu pochopitelně mělo velkolepé etnické očišťování republiky od Němců (vůči Maďarům se tento postup z mezinárodních důvodů nepodařilo prosadit). Jeho cíl, Československo zbavené „páté kolony“, legitimizoval princip očisty jako takový. Ten byl v daném případě uplatněn v krystalicky čisté podobě; kdo z Němců nechtěl být zařazen mezi „nečisté“, kteří mají být odstraněni,

5 Gerd Koenen uvádí nejrůznější skupiny „škůdců“, které se po roce 1917 ocitaly na „listinách nepřátel lidu“. Patřili k nim údajní velkostatkáři, kapitalisté, buržoové, kulaci, spekulanti, sabotéři, chuligáni, diverzanti, korupčníci, šlechta, bělogvardějci, banditi, pogromisti, špióni a placení agenti, kontrarevolucionáři a další „paraziti a upíři“ – zkratka takové množství záměrně nejasně definovaných společenských segmentů, že si nikdo nemohl být jist, zda do některé z jmenovaných skupin nepatří (viz KOENEN, Gerd: *Utopie der Säuberung: Was war der Kommunismus?* Berlin, Alexander Fest 1998, s. 63–66).

6 Viz *České pohraničí*. Praha, Tiskové oddělení Osidlovacího úřadu a Fondu národní obnovy 1947, s. 29.

7 *Archiv bezpečnostních složek* (Praha), fond (f.) 304 (Různé bezpečnostní spisy po roce 1945), karton (k.) 184, svazek (sv.) 3, 304-184-3, správní zpravodajské hlášení z Podbořan z 18.5.1948.

Přísloventná výstraha „Do roka a do dne...“ z Jiráskových Psohlavců se dočkala aktualizace a byla naplňována novým obsahem v poválečném vysídlování německých obyvatel, pojímaném jako akt odplaty a očisty. Výstižně to ilustruje titulní strana časopisu Naše vojsko z 21. dubna 1946

musel aktivně intervenovat – například prokázat, že bojoval proti nacismu nebo že byl nacistickou mocí perzekvován. Očista jako princip tak získala jednoznačně pozitivní náboj.

Příkladů rétoriky a praxe etnické očisty v souvislosti s nuceným vysídlením a konfiskací německého i maďarského majetku je tolik, že by vydaly na samostatnou knihu: od textu příslušných prezidentských dekretů, které o Němcích a Maďarech pojednávají zásadně jako o kolektivních kategoriích určených k exkluzi, přes jednotlivá administrativní nařízení až po četné rezoluce vyzývající vládu pokračovat „neochvějně v započatém díle očisty Československé republiky od Němců a Maďarů,

aby československý lid klidně mohl jít za svou denní prací“,⁸ nebo články o zvířetivší „národní očistě naší půdy“, o níž „bylo usilováno již od husitských válek“.⁹

Očista se ovšem etablovala jakožto způsob řešení problémů i s těmi Němci, kteří v českých zemích z různých důvodů směli nebo (jako odborníci) museli zůstat. V těchto případech pochopitelně argumentace byla o něco složitější, protože šlo o lidi, kteří již byli jednou uznáni za „čisté“, nebo alespoň (u nepostradatelných odborníků a smíšených manželství) ne tak nečisté, aby museli sdílet osud milionů svých soukmenovců. Námitky nacionálně uvědomělých kruhů, mnohdy ale například i ministerstva národní obrany, proti nim byly v zásadě dvojí. Zejména v době probíhajícího odsunu se snažily zpochybnit kategorie osob určené k setrvání v pohraničí, nebo alespoň jejich údajně přílišnou šíři. Například společná rezoluce Svazu osvobozených politických vězňů, Svazu národní revoluce a Československé obce legionářské žádala, „aby odsun Němců ... nebyl brzděn žádostmi závodních rad o jednotlivé německé odborníky nebo i celé jejich kategorie. Pokud jde o německé antifašisty, protestujeme proti zneužívání tohoto pojmu... Československé státní občanství nechť je uděleno co nejmenšímu počtu německých antifašistů, a to po přesném prozkoumání všech dokladů za kontroly veřejnosti.“¹⁰ Častější – a po ukončení organizovaných odsunů jediný možný – způsob požadované očisty pohraničí od zbylých Němců vycházel z přesvědčení, že pohraničí „z důvodů vojensko-politických vyžaduje, aby bylo osídleno českým obyvatelstvem naprosto spolehlivým“,¹¹ a tedy aby zejména nečeské obyvatelstvo, včetně německých antifašistů, bylo vysídleno do vnitrozemí, a tak odstraněno alespoň z nového slovanského pohraničí. K artikulaci tohoto přesvědčení sloužily mnohdy i podněty překvapivě neurčité a se záležitostmi neodsunutých Němců nesouvisející, což ovšem nebylo v rozporu s vládající atmosférou nacionální očisty. Příkladem takové sofistické argumentace může být článek po požárech publikovaný v komunistickém týdeníku *Sever*, vycházejícím v Ústí nad Labem: „Nepřetržitě požáry v pohraničí ... vyvolávají pochopitelný rozruch mezi veškerým českým obyvatelstvem. Tento rozruch je tím větší, protože lze oprávněně soudit, že když už ne všechny požáry, aspoň některé z nich byly založeny a že jde o organizované žhářství. (...) Všichni čeští obyvatelé pohraničí jsou si vědomi, že jde o národní majetek, tedy majetek nás všech. České pohraničí, které má příležitost sledovat činnost Němců, kteří u nás zůstali, nechť již jako tzv. nepostradatelní specialisté nebo antifašisté, stále se domáhá jejich odstranění. (...) Oprávněné podezření, že jde v pohraničí o organizované žhářství, volání českého lidu po odstranění všech Němců a přesídlení smíšených manželství

8 *Národní archiv*, Praha (dále jen NA), f. 315/1 (Úřad předsednictva vlády), k. 938, signatura (sign.) 1221/71946, Poděkování Závodní rady n. p. Československá zbrojovka Brno, 2.5.1946.

9 Bylo provedeno velké dílo – osídlení pohraničí. In: *Sever*, roč. 4, č. 23 (8.6.1948), s. 2.

10 NA, f. 315/1, k. 938, sign. 1221/7, Rezoluce Svazu osvobozených politických vězňů, Svazu národní revoluce a Čs. obce legionářské, 15.3.1946.

11 *Tamtéž*.

do vnitrozemí ještě zvýšilo. Soudíme, že v zájmu bezpečnosti státu nemůže a nesmí býti tento hlas českého pohraničí přehlížen.¹²

Již před rokem 1948 Československo i na svém poměrně malém území dokázalo najít možnosti pro jakési novodobé vyhnanství poměrně velkých skupin obyvatelstva. Tento prostředek represe byl již během roku 1946 „normalizován“, když byly do českých zemí přesídleny desítky tisíc Maďarů od slovensko-maďarských hranic. Že se v reakci na ne zcela ukončený odsun Němců a na volání neuspokojených českých vlastenců z pohraničí sáhlo právě k němu jako k nástroji dalšího etnického čištění někdejších Sudet, zcela zapadá do kontextu poválečné československé politické praxe.

Po ukončení první vlny přesídlování (v listopadu 1947) ovšem v pohraničí i na pražských úřadech přetrvával pocit nespokojenosti z nedostatečně nacionálně homogenizovaného pohraničního prostoru. Z toho důvodu následovala od března 1948 do března následujícího roku druhá vlna „přesunu a rozptýlení“ Němců (po srpnu 1948 se ovšem jednalo už jen o několik stovek takto vysídlených osob). Zimní přestávka mezi oběma vlnami nuceného vysídlení do vnitrozemí vyplynula jak z dočasné nejistoty a bilancování na konci roku 1947, tak z ohledů na mezinárodní veřejnost, která o rok dříve protestovala proti nelidským podmínkám zimních transportů maďarského obyvatelstva do Čech. Badatelé zabývající se podrobně nucenými přesuny německy hovořícího obyvatelstva do českého vnitrozemí docházejí k poměrně vysokému číslu třiceti až čtyřiceti tisíc osob, které byly v rámci obou vln „přesunu a rozptýlu“ Němců v letech 1947 až 1949 připraveny o domov (a často i o původní zaměstnání) a „rozptýleny“ ve vnitrozemí, kde byly nasazeny zpravidla na těžké zemědělské práce.¹³ Ačkoliv se v úřední rétorice a ještě více v prohlášeních pro veřejnost často objevoval motiv úplné očisty pohraničí od Němců, týkal se „rozptýlí“ v praxi hlavně těch, kteří byli určeni k odsunu a na něž již v důsledku odmítavého postoje americké strany „nedošlo“. Do vnitrozemí byli ovšem posíláni i někteří Němci s legitimacemi specialistů (pokud je místní národní výbory či podniky neubránily), hodně se diskutovalo o smíšených rodinách a v souvislosti s několika revizemi legitimací antifašistů nebyla zcela chráněna ani tato skupina občanů.

Všudy přítomné pohoršení nad jedinci a skupinami osob, jejichž etnická identita nebyla zcela jednoznačná, svědčí o tom, jak očista postupně postihuje i skupiny, jejichž sepětí s původním terčem nenávisti a opovržení je přinejmenším diskutabilní. V českém tisku vycházely články ostře napadající všechny starousedlíky z pohraničí, jejichž nacionální identita byla – v důsledku smíšených manželství a dalších

12 Odstraňte nespolehlivé z pohraničí. In: *Sever*, roč. 3, č. 39 (30.9.1947), s. 3.

13 Adrian von Arburg uvádí 28 701 osob, u nichž se dá exaktně doložit jejich přítomnost v usku-
tečných transportech, 88 dalších transportů, u nichž chybí jmenné seznamy (s ohledem
na běžný počet lidí převážených v rámci jednoho transportu se jedná asi o 4600 osob),
a 6478 osob, které měly být přesídleny, ale u nichž nelze dohledat, zda se příslušný trans-
port uskutečnil (ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration: Die tsche-
chische Deutschenpolitik, 1947–1953*. Disertační práce obhájená na Fakultě sociálních věd
Univerzity Karlovy. Praha 2004, s. 344).

komplikovaných příbuzenských svazků – poněkud ambivalentní. Dobově charakteristický postoj k těmto lidem vyjadřuje ironický článek „Wenzel Rzehak se zase hledá“ v ústeckém časopisu *Sever*. Postava původně Čecha Václava Řeháka, který měl za manželku Němku, je tu vylíčena jako prototyp chameleona, jenž vlastně neví, kdo je. Za okupace si jako Wenzel Rzehak myslel, že je Němec, ale Němci jím pohrdali. „Našel se až pátého května ve čtyřicátém pátém roce. Opět jako Čech Václav Řehák.“ Pak ale „přišli jacísi sekáči z protektorátu a vytáhli se na něho. (...) Naložili na vagon nejen jeho, ale všechny Němce ze vsi a poslali je do rajchu. A tam se teď Rzehak Wenzel dovolává svého českého původu a mermomocí zpátky. Zase hledá sám sebe a nepřejte si, aby se ještě jednou našel v Československu!“¹⁴

Toto opovržení smíšené se strachem z lidí nejednoznačné identity nenašlo pochopitelně své vyjádření pouze v kritických článcích. Byly jím prodchnuty diskuse v předsednictvu vlády i korespondence mezi ministerstvy. Nešlo jen o řešení individuálních případů, ale celých skupin takto „nespolehlivých“ osob. Například obyvatelé jihočeského Vitorazska byli hned v květnu 1945 jako „Němci“ vyhnáni do sousedního Rakouska, aby se pak zjistilo, že stovky těchto vyhnanců se hlásí k české národnosti a v jinak německém prostředí si udržují slušnou znalost češtiny. Musel jim být proto povolen návrat, ale jako s německým prostředím příliš szití Češi zase nebudili u státních orgánů důvěru. Z toho důvodu „dne 14. června 1946 se konala v ministerstvu vnitra porada o přesídlení nespolehlivého obyvatelstva české národnosti z Vitorazska do jiných krajů Čech“. Nakonec pro ně ministerští úředníci našli „vhodné“ ubytování v okrese Teplá, kde se lidé z Vitorazska měli záhy chopit práce jako námezdní dělníci v zemědělských provozech. Celá akce byla poněkud cynicky „prováděna pod zorným úhlem, že v úvahu přicházející osoby se podrobí dobrovolnému přesunu. V případě opačném zařídí ministerstvo vnitra, případně v dohodě s ministerstvem národní obrany, aby přesun z hlediska státní bezpečnosti mohl být proveden.“¹⁵

Podobně problematicky se jevilo i obyvatelstvo Hlučínska a českého Těšínska. V těchto krajích byla národnostní situace tak komplikovaná, že pokusy o konstrukci nějakého modelu očisty, který by neznamenal ztrátu „české krve“, zároveň by ale jednou provždy „oddělil zrna od plev“, ztroskotaly. Zejména Těšínsko se svou česko-německo-polskou identitou se vymykalo úsilí vlády o „vyčištění československého území od živlů národně a státně nespolehlivých“. Všech osmdesát sedm obcí těšínského pohraničí bylo uznáno za národnostně natolik ambivalentní, že některé návrhy považovaly („z hlediska národní a státní bezpečnosti“) za nutné „dočasné jmenování správních komisí. Správní komise by mohly býti postupně rušeny, jakmile by byl zjednan spolehlivý přehled o počtu obyvatelstva republiky věrného, jež zaslouží, aby si v místních národních výborech samo spravovalo své záležitosti.“¹⁶

14 Wenzel Rzehak se zase hledá. In: *Sever*, roč. 3, č. 7 (18.2.1947). s. 3.

15 NA, f. 315/1, k. 1024, sign. 1361/41946, Vitorazsko – přesídlení nespolehlivého obyvatelstva, záznam o poradě na ministerstvu vnitra 14.6.1946.

16 *Tamtéž*, bývalý Archiv ÚV KSČ, f. 1540 (Klement Gottwald – původní označení fondu 100/24), k. 45, archivní jednotka (arch. j.) 852, folio 218–225, Memorandum o zřízení

Velké problémy z hlediska národní identity působili rovněž reemigranti, zejména ti z německy mluvících oblastí, kteří se mezi sebou pochopitelně domlouvali německy. Byli předmětem neustálých útoků a stížností ostatních osídlenců, čehož si hojně všimli i pisatelé situačních zpráv z pohraničí. Na ministerských poradách se v této souvislosti na jednu stranu standardně upozorňovalo, že je třeba „přísného prověřování, aby v pohraničí se nevytvořila nová menšina lidí neproověřených a nespolehlivých“, zároveň šlo ale přece jen o lidi českého původu, takže bylo „třeba pamatovati na to, že se nyní jedná o záchranu lidí pro náš národ. V budoucnosti totiž nebude lze prováděti menšinovou politiku, takže přísné stanovisko by znamenalo ztrátu mnohé české krve.“¹⁷

Jestliže u všech doposud zmíněných skupin můžeme přinejmenším tušit nepřímou vazbu k „němectví“, svědčí všeobecný diskurz o (zejména neslovanských) menšinách o tom, že etnicky konotovaná očista byla výrazně univerzálnější, než jak je běžně vnímána. V souvislosti s „cikány“, údajně „metlou venkova“, Židy ze Zakarpatské Ukrajiny a dalšími cizinci doporučoval předseda parlamentní komise pro otázky osídlení Bedřich Steiner, „aby otázka očisty pohraničí od nejistých živelů byla řešena ve spolupráci s ministerstvem národní obrany. (...) Nyní, když jsme se v pohraničí v hlavních rysech zbavili Němců, jest toto provedení otázkou více než akutní, a myslím, že ve spolupráci s MNO se i nedostatek technických sil lehce vyřeší.“¹⁸ Přinejmenším stejně aktuální bylo v roce 1946 vyčištění jižní Moravy od cizího elementu, jenž představovali Chorvaté („Charváti“) na Mikulovsku – a to nejen pro autora článku „Provedme očistu republiky do důsledků!“, jenž vyšel v sociálnědemokratickém *Právu lidu* a volal po rychlém vysídlení těchto údajných kolaborantů a po jejich nahrazení reemigranty české krve, „bojovníky partyzánské brigády Jana Žižky z Jugoslávie“.¹⁹ Otázka očisty jižní Moravy od ambivalentního chorvatského obyvatelstva zaměstnávala několik ministerstev a příslušné místní i zemské úřady více než dva roky.

Republika měla být zároveň očištěna také od všech „přítelíčků“ Němců a „germanofilů“, tedy zejména lidí, kteří jednotlivým vyháněným a terorizovaným Němcům po květnu 1945 pomáhali nebo se jich zastávali proti vůli hlasatelů tvrdé odplaty. Výzvy k očistě od těchto „germanofilských živelů“ byly často skrytým či otevřeným útokem na starousedlíky, kteří prožili v pohraničí válku, mezi Němci měli své známé, a pro něž tudíž německé obyvatelstvo nepředstavovalo anonymní fašistickou masu. Z pohledu zejména novoosídlenců bylo především třeba, aby „český živel plně ovládl pohraniční území republiky a odstranil z něj všechny zbytky nacismu“ (rozuměj němectví), k čemuž bylo třeba „příspěvní všech vlastenců bez rozdílu politického

správních komisí na území Těšínského Slezska v obcích s většinou státně nespolehlivého obyvatelstva, nedatováno (1945–1946).

17 *Tamtéž*, f. 315/1, k. 1023, sl. 1361/2, záznam o poradě o reemigraci na ministerstvu práce a sociální péče z 22.10.1946.

18 *Tamtéž*, f. 850 (Noskův archiv), k. 16, čj. 1606/46, dopis poslance Ústavodárného národního shromáždění Bedřicha Steinera ministru vnitra Václavu Noskovi z 18.11.1946.

19 Provedme očistu republiky do důsledků! Ještě jedna otázka dosud nevyřešená. In: *Právo lidu* (22.9.1946), s. 2.

přesvědčení, i tzv. starousedlíků²⁰. Bohužel, právě mezi nimi se ale najdou takoví, „kteří svévolně špiní i ničí vlasteneckou práci druhých. Tito lidé jsou nebezpeční škůdci celého národa. Pozor na ně... Tito lidé (a není jich málo) jsou formálně vřazeni do řad českého národa, ale v jádru zůstali Němci. Vyvíjejí germanofilskou politiku v pohraničním pásmu čs. státu. Vědomě rozbíjejí jednotu Čechů přistěhovaných a starousedlých. (...) Nesmíme podceňovat toto nebezpečí!“²⁰ Z dobrého vztahu k Němcům byli obviňováni často národní správci; příčina spočívala většinou v tom, že na jimi spravovaném majetku pracovali mnohdy ještě řadu měsíců Němci, s nimiž tito správci trávili hodně času a občas se s nimi i lidsky sblížili (někdy se v této konstelaci rodily i milostné vztahy, příkrě odsuzované většinou českého obyvatelstva). Takovéto poměry vyvolávaly bez ohledu na politickou orientaci ostrou kritiku, k níž patřily výzvy nejen k odstranění těchto lidí z pohraničí jakožto nejobvyklejší dobové formě očisty, ale i k brutálnějšímu řešení: „Tito ‘také Češi’ již asi zapomněli na dobu okupace a teror Němců a neuvědomují si, že svým chováním budí veřejné pohoršení. V usnesení lučanské odbočky NJS se praví, aby byli tito přítelíčkové Němců oznámeni a veřejně pranýřováni. Zejména není myslitelné, aby lidé, kteří udržují milostné poměry s Němkami, byli národní správci. Také v tomto směru je nutno provést řádnou a bezohlednou očistu.“²¹ V tomto případě je mimo jiné pozoruhodné, že k pranýřování vyzývala stará hraničářská Národní jednota severočeská, tedy organizace českých starousedlíků v někdejších Sudetech.

„Bezohlednou očistu“ republiky od Němců, zamýšlenou očistu od Maďarů a částečně také od dalších etnicky odlišných, nespolehlivých a pochybných skupin si jen málokdo dovolil veřejně zpochybňovat či kritizovat. V případě vypořádávání s „vlastními“ lidmi – ať už výše zmiňovanými „přítelíčky“ Němců nebo (a zejména) s osobami, jež se (domněle či skutečně) dopustily provinění proti národní cti na základě prezidentského dekretu o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů,²² tedy se zrádci a kolaboranty z doby válečné – byla situace přece jen trochu odlišná.²³ I v tomto případě převažovaly divoké výzvy k radikálnější očistě, jejíž stoupence pohoršoval v podstatě každý osvobozující rozsudek mimořádných lidových soudů, zřízených k tomuto účelu. Například společná rezoluce všech politických stran Národní fronty z Valašského Meziříčí odsoudila všechny advokáty, kteří před lidovými soudy dokázali nevinu svých klientů. Takoví lidé údajně „provádí obhajobu takovým způsobem, který se neshoduje se ctí českého právníka. Český advokát má v první řadě dbát o očistu národa. Mělo by jim proto být zakázáno ihned další zastupování před lidovými soudy, měli by být pohnáni za svoji činnost, která

20 NOVÝ, Karel: Co s germanofilskými živly v pohraničí. In: *Sever*, roč. 3, č. 42 (21.10.1947), s. 6.

21 Národní správcové se přátelí s Němci: Příště budou veřejně pranýřováni. In: *Stráž severu* (4.7.1946), s. 2.

22 Dekret prezidenta republiky ze dne 19. června 1945 o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech, č. 16/1945 Sb.

23 K tomuto tématu viz např. FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu*. Praha, Academia 2010.

Očista v poválečném pohraničí za sebou často zanechala spoušť, s níž se noví osídlenci museli dlouho vyrovnávat. Fotografie vyrabovaného interiéru hotelu a restaurace Gasthof Passig v krušnohorském Jelení mluví samy za sebe (soukromý archiv Petra Mikšíčka)

se nesrovnává se ctí českého právníka, k zodpovědnosti.²⁴ Střet reziduí právního státu a očištné mašinerie nemohl být charakterizován výstižněji.

Během roku 1946 si ovšem řada lidí začala uvědomovat, že hranice mezi žádanou očištou a vyřizováním účtů nebo politickým bojem mezi přívrženci různých politických stran jsou velice nezřetelné. Autor nikoli zcela ojedinělého kritického článku „K provádění očisty“ v libereckém deníku *Stráž severu* připomínal, že „nacistické pojetí spravedlnosti a odplaty je nám cizí. Nacistická právní praxe totiž dovozovala, že je nutno postihnout třeba i více nevinných, jen když žádný viník neunikne trestu. Naše pojetí práva však, které je v soulase s právním cítěním většiny civilizovaných národů světa, vychází ze stanoviska, že je lépe v pochybnosti raději pardonovat několik viníků než odsoudit nevinného.“²⁵ Že tak mimochodem nepřímou označil kolektivní vysídlení Němců za metodu nacistickou, autor neřešil, ve svém článku se zabýval pouze „očištou národního života od zrádců a kolaborantů“. I tak byly hlasy jako tento – otevřeně příznávající, že „jsme zažili příliš mnoho různých samozvanců a gestapáckých napodobitelů, kteří s klidným srdcem dávali svůj souhlas k omezení lidské svobody ve velkém i v případech zcela pochybných a ani formálním zákonem, ani přirozeným zákonem revoluce neodůvodněných“²⁶ – podstatným (byť ne dost vlivným) korektivem panujícího diskurzu.

V souvislosti s očištou od kolaborantů se přinejmenším častěji než u jiných „očištných kúr“ upozorňovalo na nespravedlnosti mající za následek, že byli odsuzováni drobní viníci, zatímco lidé skutečně profitující z nacistické okupace byli ponecháni v různých funkcích nového státního aparátu či na jiných lukrativních pozicích. Základní dokument dokazující v tomto ohledu dostatečnou čistotu a umožňující vykonávání vyšších funkcí – osvědčení o státní a národní spolehlivosti – byl pochopitelně předmětem nejrůznějších politických obchodů. Krom toho si vydání takového dokumentu žádalo jistý čas, což platilo i o založení samotných očištných komisí, které jej vydávaly. To činilo velké problémy, protože například v létě 1945 většina institucí o svých zaměstnancích oficiálně nevěděla, zda jsou národně, občansky a politicky spolehliví.²⁷ Z toho důvodu se začala zakládat nejrůznější dílčí „oddělení revoluční očisty“, čímž se celý systém stával nepřehledným a otevíral se korupci všeho druhu. Spolehlivost vyšších státních zaměstnanců musel dokonce na základě usnesení vlády z 29. ledna 1946 před jejich jmenováním prošetřit sám ministr vnitra, který ještě v roce 1947 odmítal na této praxi cokoli měnit.²⁸

24 NA, f. 315/1, k. 1092, sign. 1405/31946, rezoluce Svazu národní revoluce ve Valašském Meziříčí z 26.1.1946.

25 K provádění očisty. In: *Stráž severu* (14.4.1946), s. 1.

26 Tamtéž.

27 K tomu viz např. NA, f. 315/1, k. 186, sign. 408/91945, Vydávání osvědčení o národní, občanské a politické spolehlivosti, 17.8.1945.

28 K tomu viz interní úřední korespondence mezi ministrem školství a ministrem vnitra v březnu až květnu 1947: *tamtéž*, k. 177, sl. 403/3, Jmenování státních zaměstnanců – národní a státoobčanská spolehlivost, přepis prezidia ministerstva školství z 29.3.1947; *tamtéž*, Jme-

Tradičním atributem ideologie čistoty a pevného řádu, jaký měl být v Československu po válce nastolen, je vedle vnitřní jednoty pochopitelně také hranice zajištěná proti vnějším nepřátelům. Oba tyto aspekty jsou skutečně základními pilíři budování nového pohraničí. Nic z toho, co zůstalo „uvnitř“, nemělo být nezávislé, autonomní vůči celkovému záměru, jednotnému kolektivu. Aby takové jednoty bylo možno dosáhnout, a zejména aby se dala dlouhodobě udržet, bylo ovšem třeba oddělit vnější od vnitřního. Jako legitimizační argument posloužila především všeobecně přijímaná nutnost zabezpečení obrany státu. Hranice jako prostor špatně průchozí, střežený, kontrolovaný těmi nejposlušnějšími, se začala budovat již dlouho před únorem 1948.

Jestliže pohraničí mělo být osídleno spolehlivými občany slovanské národnosti, pak to dvojnásob platilo o prostorech bezprostředně přiléhajících ke státním hranicím. Zejména ministerstvo národní obrany „v zájmu obrany státu“ již od léta 1945 a intenzivně pak během roku 1946 naléhalo, „aby v pohraničních okresech ... byli usídlováni nejspolehlivější občané české neb jiné slovanské národnosti, kteří by nejen v míru, ale hlavně v případě obrany státu byli spolehlivým živlem a oporou jak z morálního, tak i hospodářského hlediska na pohraniční čáře. Nespolehlivé občany jest třeba z prostor pohraničních odsunout a usídliti je ve vnitrozemí. Z těchto důvodů MNO má vyhrazené právo přezkoušeti spolehlivost usedlíků v dotyčných pohraničních prostorech. (...) Styční důstojníci MNO u ministerstev předloží ... návrhy se žádostí o okamžitý přesun dotyčných nespolehlivých živlů. (...) Poněvadž se jedná o výsostný zájem státu, jest nutno postupovat ... velmi rigorózně.“²⁹ Tento názor se setkal s plným pochopením vlády a během let 1946 a 1947 byl skutečně uveden do praxe systém prověřování osob obývajících oblasti při státní hranici. V důvodové zprávě k zákonu o zřízení pohraničního pásma se argumentuje skutečností, že pohraniční oblasti jsou vystaveny „rušivým vlivům“, při nichž narušitele „zhusta“ podporují místní lidé. „Těmto zjevům nutno učinit přítrž ... je nutno sáhnouti k opatřením, jimiž by byli z celního pohraničního pásma odstraněni všichni ti, kdož nejsou dostatečně dbalí svých povinností k státu.“ Jak je zvykem při téměř každé očiště, dodává se i v tomto případě, že „opatření tato budou zajisté uvítána převážnou většinou obyvatelstva v této oblasti, poněvadž tím bude zajištěna i jejich vlastní bezpečnost“.³⁰ Vytipováním a nahlášením osob potenciálně národně nespolehlivých byly v pohraničních okresech pověřeny různé místní orgány. Ty si ovšem očištné záměry ministerstva vyložily po svém; jejich zprávy byly natolik kusé, že je mnohdy jako relevantní nemohl přijímat ani hlavní štáb ministerstva národní obrany, jenž byl jinak přísně očiště pohraničí velice nakloněn. V roce 1947 proto upozorňoval národní výbory v pohraničních

nování státních zaměstnanců – národní a státoobčanská spolehlivost, odpověď ministerstva vnitra z 28.5.1947.

29 *Tamtéž*, k. 1028, sign. 1361/17, Osídlování obranného pohraničního pásma, přípis ministerstva národní obrany z 22.6.1946.

30 *Tamtéž*, f. 1540, k. 45, arch. j. 852, folio 113 n., Zákon o zřízení pohraničního pásma, důvodová zpráva z roku 1947.

oblastech, že důvody jako „líný, nespolehlivý“ nebo jen ‘nespolehlivý’ nebo ‘pytlák nespolehlivý’“ ještě k vysídlení příslušných osob nestačí.³¹

Právě v souvislosti s praxí „očišťovacích akcí pohraničního území“³² není těžké dokumentovat, že (jakkoli se udržovalo zdání zákonnosti) očistné záměry stály již před rokem 1948 nad nezpochybnitelností právního státu a mantinelů, které právo politickým činitelům dává. Při plánování těchto lokálních čistek se na ministerských poradách běžně řešil problém, že „v našem právním řádě není ustanovení, o které by bylo možno zamýšlené přemístění oprávněti“.³³ Zpravidla měl tento problém dvě různá východiska – buď legislativní odbor předsednictva vlády našel možnost, jak zamýšlenou akci přece jen „navléknout“ na některý ze stávajících zákonů, nebo se vytvořilo nové legislativní opatření. Tato praxe v zásadě přetrvala i po nastolení komunistické diktatury.

Motiv hranice zabezpečené spolehlivým obyvatelstvem patřil také k základním legitimizačním pilířům výše zmiňovaného „rozptylu“ Němců ponechaných v Československu do českého vnitrozemí. To mimo jiné stvrzují i slova komunistického ministra vnitra Václava Noska pronesená v jednom z posledních veřejných projevů bezpodmínečně obhajujících odsun Němců do vnitrozemí: „Rozhodnutí americké okupační vlády o dočasném zastavení transferu přivedilo nám pochopitelně určité vnitropolitické obtíže, s kterými bylo nutno se vypořádat v zájmu státní bezpečnosti. (...) Protože převážná část Němců podléhajících odsunu byla soustředěna právě v blízkosti státních hranic, bylo rozhodnuto, že tyto osoby budou postupně z pohraničních krajů přemístěny do vnitrozemských okresů. Toto opatření je první etapou systematické a důkladné akce, jejím konečným cílem bude očistit osvobozené pohraniční kraje od všech živlů, které pro státní, národní nebo mravní nespolehlivost rozhodně nesmí zůstat trvale v blízkosti státních hranic.“³⁴

Pohraničí jako dějiště gigantické redistribuce majetku bylo po roce 1945 především krajem, kde se bez velké námahy dalo zbohatnout. Míra tohoto zbohatnutí se u různých osídlenců značně lišila, stejně jako ochota vyvážit nově nabytý majetek službou vlasti v pohraničních krajích. Disproporce mezi realitou, tedy příchodem statisíců sociálně slabších občanů douhajících v materiální i společenský vzestup, a reprodukovanou idylou pravých vlastenců a hraničářů po čase vyústila ve všeobecné znepokojení. Pohraničí začalo být nazýváno divokým západem, řadou obcí se osídlenci prohnali jako divoká smršť, místo aby tu zakotvili. Přitom šlo o to budovat právě v pohraničí společenství těch nejlepších z nejlepších, prostředí

31 *Tamtéž*, f. 315/1, k. 1028, sign. 1361/17, Osídlování obranného pohraničního pásma – přezkušování národní a státní spolehlivosti osídlenců, materiál hlavního štábu ministerstva národní obrany z 29.1.1947.

32 *Tamtéž*, f. 850, k. 16, čj. 1731/46, sloučeno s 1606/46, Vnitřní korespondence MV k otázce „Očištění pohraničního pásma od živlů státně a národně nespolehlivých“, 7.2.1947.

33 *Tamtéž*, f. 315/1, k. 1027, sign. 1361/171946, záznam porady v Úřadu předsednictva vlády 22.10.146, Osídlování obranného pohraničního pásma.

34 *Tamtéž*, f. 850, k. 254, Odsun a přesun Němců: Projev ministra vnitra V. Noska na tiskové konferenci dne 21. května 1948.

Na očistu v pohraničí navazovalo nové budování. Chybějící pracovní síly měla zajistit masivní náborová kampaň v režii Osidlovacího úřadu (foto plakátu Národní archiv, Praha)

„stoprocentně čisté od nespolehlivých živlů“.³⁵ Vinu za neblahý stav bylo třeba uvalit – v porovnání se zástupy poctivců a vlastenců – na menšinu podvodníků, asociálů, zlatokopů a vypočítavých sobců. Na mušce se ocitli rovněž národní správci, z nichž údajně mnozí „v národní a mravní zkoušce neobstáli“.³⁶ Takto označenou skupinu jednotlivců je možné stigmatizovat a vytoužené kladné společenství pak od „vyvrhelů“ očistit: „Z řad národních správců musí s konečnou platností zmizet všichni ti šmelináři a nepoctivci.“³⁷ „Šmelináři“, tedy lidé věnující se různým drobným obchodům s majetkem, totiž také mohli za špatný stav pohraničí; jak se psalo v jednom článku, jsou to „záškodníci, které je nutno postavit na roveň zrádcům. Neboť provádí zradu na našem hospodářství a zásobování. Jsou to živly, které musí být vyhoštěny jednou provždy z pohraničí.“³⁸ Stejně tak byli ostrakizováni podnikatelé zaměstnávající Němce, správci a majitelé menších přidělených továren, kteří údajně zacházeli necitlivě s dělníky z vnitrozemí, a podle situace i další.

35 *Tamtéž*, f. 1540, k. 45, arch. j. 852, folio. 83, Otázky spojené s poměry v pohraničí, materiál Okresního sekretariátu KSČ v Hradci Králové, nedatováno.

36 K čístce mezi národními správci. In: *Osidlování*, roč. 1, č. 17 (10.2.1947), s. 394.

37 *Tamtéž*.

38 Záškodníci v podobě zlatokopů a šmelinářů: Kradli, prodávali a poškozovali státní pokladnu. In: *Stráž severu* (14.7.1946), s. 4.

Postupně se tak roztáčela spirála „očišťování pohraničí od asociálních elementů, které zde mnohdy hledaly svoje neblahé uplatnění“.³⁹ Stav pohraničí ovšem zůstával problematický, místy neutěšený, což paradoxně přispívalo nikoli k hledání strukturálně jiných řešení, ale k radikalizaci diskurzu (a mnohdy i praxe) očisty. V prvních letech po válce se étos „vybraného“ společenství týkal do značné míry pouze části země, díky čemuž bylo stále možné „zavržené“, kteří neprojdou jednotlivými vlnami očisty, posílat do vnitrozemí. Otázkou bylo, co se s nimi stane, až se kolektiv začne utužovat i tam.

* * *

Skutečnost, že diskurz očisty byl v letech 1945 až 1948, v éře víceméně demokratické třetí republiky, zcela legitimizován, pochopitelně neznamená, že se postupem času neproměňoval. Již před rokem 1948 docházelo k výrazným posunům v definici „nečistoty“ určené k odstranění – od jednoznačně etnické konotace poválečného „čištění“ republiky přes české „přisluhovače“ a „přítelíčky“ Němců, osoby s nejasnou či (úřadům nebo sousedům) nesrozumitelnou etnickou identitou až po nejrůznější údajné asociály, zlatokopy, šmelináře, sobecké existence a obecně lidi nespolehlivé.

Po roce 1948 se diskurz očisty měnil ještě o něco výrazněji; od jednotlivých „škůdců“, narušujících svým sobectvím a nerespektováním pravidel společné budování, se definice „nečistých“ přesouvala stále více k „sabotérům“ a „třídním nepřítelům“, tedy kapitalistům, velkostatkářům, vesnickým boháčům, buržoazii a „reakcionářům“ vůbec. Nyní již šlo o likvidaci staré sociální struktury jako takové. Ani to pochopitelně nebyla záležitost zcela nová a neznámá; snahy o legitimizaci této hluboko zasahující likvidace „starého“ jakožto nutné součásti vybudování „nové“, zdravější a spravedlivější společnosti bylo možné právě v pohraničí zaznamenat již v předchozích letech.

Samotná rétorika očisty a její legitimizace se ovšem po únoru 1948 nezměnily nijak radikálně. V programovém časopise Osidlovacího úřadu vyšlo hned v březnu 1948 prohlášení sdělující, že „akční výbor Národní fronty si vzal za úkol jednak odstraniti všechny dosavadní brzdy úspěšné osidlovací práce, jednak bdít v budoucnosti nad čistotou úřadu, odkrývat a odstraňovat včas všechny rozvratníky a sabotéry“.⁴⁰ Byly to vlastně staré známé cíle, jen slovo „sabotér“ se po únoru 1948 začalo používat výrazně hojněji. „Sabotér“, jak známo, je pojem převzatý z válečné terminologie a charakteristicky se používal v sovětském prostředí, zejména v prvních letech po říjnové socialistické revoluci; sabotér je roven zrádci, kterého se ve válce sluší popraviti. Druhá zaznamenaná změna souvisela s centralizací tisku a utužením cenzury; v novinách tak nadále nevycházely jen obecné výzvy k očistě různého rázu, ale zároveň seznamy jmen lidí, kteří by co nejdříve měli být nebo již byli odstraněni: „Akční výbory napravují rychle to, co bylo zanedbáno v době, kdy

³⁹ *České pohraničí*, s. 29 (viz pozn. 7).

⁴⁰ Po očistě dokončíme osídlení. In: *Osídlování*, roč. 2, č. 21 (10.3.1948), s. 1031.

na vedoucích místech stáli lidé, kteří trpěli, ba někdy dokonce i podporovali záškodníky a reakční elementy. (...) Advokát dr. Křídlo, známý z varnsdorfské stávký, musí opustit do týdne město, právě tak bezpečnostní referent MNV Bajer a známí a hlasití zastánci reakce Eminger, Zelený, Nový, Štros, Plesinger a jiní. Zajištění byli také bývalý továrník německé národnosti Schmitzer a Němec Phal.⁴¹ Jména konkrétních osob se začala objevovat i v titulcích článků, jako třeba „Rozbiječ odborářské jednoty, továrník Ouhrabka, zajištěn“.⁴²

Z těchto jmenných seznamů již číselná atmosféra nastupující diktatury. Jinak ale zůstávala základní struktura argumentace i praxe podobná. „Nespolehliví lidé“ brzdící osidlování, „asociální sobci“, případně „pijavice a upíři“ spadali do kategorie „kalných živlů“, před nimiž je třeba mít se na pozoru: „Jestliže někdo nesouhlasí s cestou, kterou nastoupila zdrcující většina národa, ten nemá místa v pohraničí, v bezprostřední blízkosti hranic,“ uvádělo se v dobové agitační příručce.⁴³ Odsun, vysídlení, přesídlení se nadále považovaly za základní způsoby řešení problémů s „nespolehlivými“ osobami, „zrádci“ a „rozvraceči“. V přednáškách a instruktážích po celé republice přitom členové komunistické strany připomínali, že „nadále musíme věnovat plnou pozornost očistě všeho života v pohraničí“, i když zároveň ujišťovali, že v tom „nebudeme přehánět a vyloučíme jakékoliv osobní zásahy“.⁴⁴

Ve stalinských třicátých letech opakující se vlny očisty měly charakter kumulativní radikalizace; čím více se země čistila od „škůdců“ a „nepřítel“, tím rychleji se množili a tím radikálněji bylo nutné proti nim postupovat. Ve zvyšující se radikalitě a komplexnosti očisty spočívala jediná pádná odpověď na otázku, proč společnost, stát a hospodářství navzdory neustálému utužování a exkluzi „nezdravých elementů“ nefungují, jak by měly. Tato radikalizace se v českém poválečném pohraničí nedostavila; po likvidaci jasně definovaného nepřítel, zdejšího německého společenství, byla navzdory kontinuitě diskurzu očisty v praxi násilná exkluze „nepřítel“ a „škůdců“ brzděna současně vyvíjenou snahou o stabilizaci zásad právního státu. Toto napětí mezi touhou po bezbřehé revoluční očistě a snahou o soulad praxe s platným právem v mnoha ohledech přetrvávalo i po únoru 1948. Jak se však ukázalo v období před tímto mezníkem i po něm, ideologie, která chce vyhovět touze po pevném řádu spojeném s neustálým očišťováním od všemožných „nezdravých jevů“, není s právním státem dlouhodobě slučitelná. Jestliže se po únoru 1948 kyvadlo vychýlilo na stranu „čistoty“, na úkor nedotknutelnosti některých práv občanů, nebylo to vzhledem k předešlým rokům vychýlení náhlé ani prudké. Metody očisty, aplikované proti dalším sociálním kategoriím, se v první polovině padesátých let v lecčem vrátily ke vzorům uplatňovaným v prvních dvou letech po válce proti německému obyvatelstvu a lidem považovaným za zrádce a kolaboranty; ke slovu přicházela konfiskace majetku (a jeho znárodnění nebo združstevnění),

41 Akční výbory Národní fronty se ujímají moci: Za důslednou očistu a přešetření všech veřejných funkcionářů. In: *Stráž severu* (26.2.1948), s. 1.

42 In: *Tamtéž* (27.2.1948), s. 1.

43 *Dobudujeme naše pohraničí: Osnova a materiál pro veřejné schůze a besedy v pohraničí. Sbíрка referentského materiálu pro schůze a veřejné projevy KSČ*, č. 5. Praha 1948, s. 12.

44 *Tamtéž*, s. 11.

násilné metody marginalizace a exkluze, případně internace v pracovních táborech či věznicích, a nakonec i popravy. Všechny metody užívané nově konstituovanou diktaturou česká společnost, a zejména společnost v pohraničí, poměrně nedávno zažila, a to nejen jako útlak ze strany okupantů (to by samo o sobě mohlo vést k jisté imunizaci vůči jejich uplatňování), ale jako z dobového hlediska spravedlivý nástroj vlastního, demokratického politického systému namířený proti těm, kteří do nové společnosti z mnoha důvodů neměli patřit – tedy v první fázi proti německému obyvatelstvu. Pouze s tím rozdílem, že perzekuce v prvních dvou poválečných letech přinesly mnohonásobně vyšší počet obětí na životech než procesy, internace a další represe let padesátých.

Strana jako utopie

Komunistická identita po pádu stalinismu

Pavel Kolář

„Patřím k mladé generaci, která je velmi silně ovlivněna díly Stalina. Ať již jsme začínali tím historickým a dialektickým materialismem nebo Otázkami leninismu a řadou jiných věcí, kdy jsme rozebírali jeho referáty, které hodnotí Stalinovu činnost. Někdy jsme naráželi na problémy, které jsme hájili se vší energií, kterou jsme měli. Myslím, že již jednou jsme prožili takový určitý zmatek, to byla aféra se Slánským. Tenkrát soudruh Gottwald hovořil, že je třeba věřit straně. Naše důvěra straně jako celku a ústřednímu výboru byla neomezená.“

Soudruh Filipi, člen KV KSČ v Ostravě, 3. dubna 1956¹

„Obraťme se k některým historickým faktům.“

Nikita Sergejevič Chruščov, 25. února 1956²

Úvod: dějiny, moderna a komunistická identita

Moderní evropské společnosti, jak se utvářely v průběhu 19. a 20. století, neopíraly svůj rozvoj pouze o určité představy společenského řádu, jako například národní

1 *Zemský archiv v Opavě (dále ZAO), fond (f.) Krajský výbor KSČ Ostrava, záznam plenární schůze z 3.–4.4.1956, folio 7.*

2 *CHRUŠČOV, N. S.: O kultu osobnosti a jeho důsledcích: Projev prvního tajemníka ÚV KSSS soudruha N. S. Chruščova na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (25. února 1956). Moskva, Nakladatelství Tiskové agentury Novosti 1989, s. 9.*

suverenitu, územní celistvost nebo sociální soudržnost.³ Evropská moderna se navíc vyznačuje tím, že dokázala tyto koncepce integrovat do chronologického příběhu směřujícího vstříc utopickému konci dějin, jenž leží kdesi ve vzdálené či – podle míry radikálnosti té či oné vize – blízké budoucnosti. Právě v období moderny se zrodilo pojetí dějin coby vývoje od nižšího stupně společenského pokroku přes několik dalších „stadií“ ke konečnému cíli dějinného pohybu.⁴

Podle ustáleného výkladu zasadily radikální zlomy dvacátého století tomuto optimistickému příběhu smrtelný úder. Vývoj v Evropě po roce 1989 nicméně ukázal, že historická a společensko-politická obrazotvornost i nadále spočívá na určitých představách „vývoje“ a jeho konečného „cíle“, byť již bez oné radikality typické pro období vrcholné moderny. Tak i současná neoliberální hegemonie, jak se ustavila v globálním měřítku po roce 1989, se opírá o podobný „velký příběh“, v němž se starý kapitalistický svět pojí s nově vznikuvším světem postsocialistickým.⁵ Čerstvé dějiny postsocialistických zemí přitom napovídají, že i když se některé metanarace moderny mění, či dokonce hroubí, neznamená to, že jako takové mizí z jeviště dějin. Bude například zajímavé vyčkat, jaký dopad bude mít na soudobou sociální a politickou obrazotvornost finanční krize z přelomu prvního a druhého desetiletí 21. století: ohrozí současnou neoliberální hegemonii, nebo bude degradována na pouhou „provozní poruchu“ a následně včleněna do optimistického scénáře vývoje ke spravedlivému, „férovému“ kapitalismu, jak byl načrtnut v raných devadesátých letech?

Komunismus byl bezpochyby nejradikálnější ze všech moderních metanarací. Jeho jedinečnost spočívala ve víře v nezvratný chod dějin vstříc budoucímu cíli, jemuž je přísně podřízena jak minulost, tak přítomnost. Být komunistou ve dvacátém století znamenalo věřit, že není jiného smysluplného životního způsobu než být komunistou, neboť vývoj směřující k beztřídní komunistické společnosti byl považován za nezvratný. Lidský život měl v tomto pohledu tudíž smysl jen tehdy, odvíjel-li se v souladu s objektivním během dějin. I když se radikálnost tohoto přesvědčení v jednotlivých etapách evropského komunismu měnila, zůstala víra v nutnost „být u toho“, „pochodovat s kolektivem“, v platnosti po celé dějiny komunistického hnutí. Jochen Hellbeck ve své studii o psaní deníků ve stalinském Sovětském svazu ukázal, jak se touha mladých komunistů vepsat své individuální životopisy do „velkého příběhu“ sovětské revoluce stala ve třicátých letech ústředním prvkem nové sovětské subjektivity.⁶ Avšak i v podmínkách takzvaného reálného

3 Ke konceptu „vrcholné moderny“ viz MAIER, Charles S.: *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era*. In: *American Historical Review*, roč. 105, č. 3 (2000), s. 807–831; HERBERT, Ulrich: *Europe in High Modernity: Reflections on a Theory of the 20th Century*. In: *Journal of Modern European History*, roč. 5, č. 1 (2007), s. 5–20.

4 K tomu nejnověji LOEWENSTEIN, Bedřich: *Víra v pokrok*. Praha, Oikoymenth 2009.

5 Viz CHARİ, Sharad – VERDERY, Katherine: *Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War*. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 51, č. 1 (2009), s. 6–34.

6 HELLBECK, Jochen: *Revolution on my mind: Writing a diary under Stalin*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2006.

socialismu zůstala víra v nutnost podřídit se nadosobním silám klíčovým faktorem, byť je zřejmé, že utopie „nového člověka“, vybaveného zcela novým vědomím, již v této pozdní fázi ustupovala do pozadí.

Vnitřní uspořádání komunistické identity se během dvacátého století podle povahy historické situace pochopitelně měnilo, často z důvodů velice pragmatických.⁷ Jakkoliv byla identita komunistů nestabilní, lze i tak rozeznat tři klíčové elementy, které v ní byly trvale přítomny – jinými slovy, jde o prvky, na něž komunisté ve svých naracích odkazovali za každých okolností. Prvním aspektem bylo dělení světa na ty, kteří patří ke komunistickému hnutí („táboru míru“) vedenému Moskvou („proletářský internacionalismus“, tedy eufemismus pro hegemonii Moskvy), a na ty, kteří stojí mimo toto hnutí. Tento bipolární světonázor se nejsilněji rozvinul v období stalinismu, jehož manichejská kosmologie dělila svět na nesmiřitelné síly dobra a zla. Zadruhé se komunistická identita opírala o specifické chápání dějin jakožto nezvratného, zákonitého vývoje. Nejznámějším výrazem tohoto pojetí dějin bylo pětistupňové schéma historického materialismu, nechvalně známá „pjatičlenka“, podle níž musela každá společnost projít neměnným sledem „společenských řádů“ krácejíc od „prvobytně pospolného“ řádu k univerzálnímu cíli dějin, komunistické beztřídní společnosti.⁸ „Pjatičlenka“ se stala účinným nástrojem hierarchizace dějin, který umožňoval komunistickým ideologům odlišovat „rychlejší“ a „pokročilejší“ společnosti od „opožděných“ a „zaostalých“. Konečně třetím pilířem komunistické identity bylo leninské přesvědčení, že ke komunistické společnosti lze dospět

7 Je takřka otrápanou frází společenskovědních studií tvrdit, že identita je sociálně konstruovaná, a nikoliv primordiální, mnohovrstevnatá spíše než celistvá, proměnlivá spíše než pevná. V této stati se pokouším postihnout reformulace pocitu příslušnosti ke komunistickému hnutí v konkrétních situacích poststalinického období, zejména v jeho rané fázi, a zkoumat dopad těchto reformulací na vývoj komunistických stran. Dále se snažím postihnout, jak tyto reformulace reagovaly na obrozující se alternativní identity, například sociální a nacionální. Užitečný se tu zdá historizující koncept identity podle Ronalda Sunyho, tedy jako „provizorní stabilizace pojetí subjektu či skupiny, které je utvářeno v reálném historickém čase a prostoru, v měnících se podmínkách hospodářských, politických a kulturních, jako nepřetržité hledání celistvosti v ustavičně se měnícím světě – avšak hledání otevřené, jež se nesnaží tyto provizorní identity nevratně naturalizovat či zhmotňovat“. (Citováno podle: SMITH, S. A. (ed.): *Revolution and the People in Russia and China: A Comparative History*. Cambridge, Cambridge University Press 2008, s. 13. Speciálně ke komunistické identitě viz též PRATT, Jeff: *Class, Nation and Identity: The Anthropology of Political Movements*. London, Pluto Press 2003; SHORE, Cris: *Italian Communism: The Escape from Leninism. An Anthropological Perspective*. London, Pluto Press 1990, s. 25–69; LAZAR, Marc: *Le communisme, une passion française*. Paris, Perrin 2005; BRACKE, Maud: *Which socialism, whose Détente? West-European communism and the Czechoslovak crisis 1968*. Budapest, Central European University Press 2007, s. 18 n.)

8 Ke stalinskému pojetí dějin viz instruktivní esej Klause Mehnerta *Weltrevolution durch Weltgeschichte: Die Geschichtslehre des Stalinismus*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1953; viz též MARKWICK, Roger D.: *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography 1956–1957*. New York – Basingstoke, Palgrave Macmillan 2001; KLIMÓ, Árpád von: Helden, Völker, Freiheitskämpfe. Zur Ästhetik stalinistischer Geschichtsschreibung in der Sowjetunion, der Volksrepublik Ungarn und der DDR. In: *Storia della Storiografia*, č. 52 (2007), s. 83–112.

výlučně pod vedením dokonale organizovaného kolektivu stejně smýšlejících – komunistické strany, „předvoje“ dělnické třídy.⁹ Byť některé z těchto prvků jsou příznačné i pro jiná ideologicko-politická uskupení moderní doby, svým vypětím a svou trvalostí byl komunismus jedinečný. S komunistickým hnutím často srovnávaný fašismus, respektive nacismus nepřikládal dějinám klíčové místo; jeho legitimačním těžiskem byl rasově biologický mýtus. Zatímco komunisté se holedbali, že dějiny jsou na jejich straně, fašistickým vůdcům na dějinném vývoji a dějinných změnách nezáleželo, ba naopak usilovali o jejich vyvrácení.

Dokonalou syntézu těchto tří klíčových prvků – bipolárního obrazu světa, pojmu dějin coby nezvratného vývoje a vedoucí role strany – ztělesňoval *Krátký kurs dějin VKS(b)* z roku 1938, jenž byl vypracován pod přímým Stalinovým vedením a pro následující období platil za kanonický text komunistické ideologie. Mocný příznak *Krátkého kursu* obcházel marxistické dějepisectví ještě dlouhou dobu po jeho stažení v roce 1956. Až do přestavby byli marxističtí historici zaměstnání bojem s „falešnými schémata“ *Krátkého kursu*. Vliv tohoto výkladu, především díky názornosti a srozumitelnosti „přjatičlenky“, byl velmi citelný až do osmdesátých let, a v některých případech dokonce přesáhl i do éry postkomunistické.¹⁰

Převratné události roku 1956 tento harmonický příběh ztělesňovaný *Krátkým kursem* rozvrátily. Kritika „kultu osobnosti“ a nová hesla jako „národní cesta k socialismu“ či „mírové soužití“ otráslы komunistickou identitou v samých základech. Utopická víra v brzký příchod komunistické budoucnosti, založená na myšlence zákonitého historického vývoje, byla nadobro pohřbena. Zároveň se ale komunistická identita navzdory této „križi“ dokázala obnovit a stranická diktatura se nezhroutila; to je skutečnost, jež volá po objasnění. Tato stať se proto pokouší postihnout proměny komunistické identity po roce 1956, přičemž se zaměřuje jednak na okamžiky úpadku komunistické víry, jednak na pokusy o její obnovu. Snaží se zachytit, jak se komunistická identita přetvářela mimo nejvyšší kruhy stranického vedení a prominentních komunistických intelektuálů. Jak tento ideologický otřes vnímali řadoví straníci? Jak tváří v tvář přehodnocování nedávné minulosti projevovali pocit sounáležitosti se stranou komunisté v regionech – funkcionáři, propagandisté, aparátčící nebo lokální straničtí historici? Období destalinizace vystavilo komunistickou identitu vydatnému náporu obrozujících se identit díl-

9 K leninské koncepci strany coby „předvoje“ viz WALICKI, Andrzej: *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia*. Stanford, Stanford University Press 1995, s. 291–302.

10 Ke kontinuitě periodizačního schématu vycházejícího z *Krátkého kursu* viz KOLÁŘ, Pavel: Die nationalgeschichtlichen *master narratives* in der tschechischen Geschichtsschreibung der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts: Entstehungskontexte, Kontinuität und Wandel. In: BRENNER, Christiane – FRANZEN, K. Erik – HASLINGER, Peter – LUFT, Robert: *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*. München, Oldenbourg 2006, s. 209–241 (české vydání: KOLÁŘ, Pavel: *Metanarace národních dějin v českém dějepisectví druhé poloviny 20. století: Kontexty vzniku – kontinuita – proměny*. In: SCHULZE WESSEL, Martin – PEŠEK, Jiří – PREČAN, Vilém – KOLÁŘ, Pavel: *České soudobé dějiny v diskusi*. Ed. Milan Drápala. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2011, s. 89–123).

čích – etnických, politických, regionálních i konfesionálních. Renesance těchto pocitů přináležitosti sice narušila utopický příběh *komunistické budoucnosti*, leč na druhé straně nerozložila víru v *komunistické panství*. V této studii nabízím tezi, že po roce 1956 se vytvořila „náhražková utopie“ schopná sjednotit náhle rozbujelé partikulární identity v sourodý významový celek, jenž se opíral o představu znovuzrozené strany coby lokálního a národního aktéra. Tuto změnu přitom chápu jako obrat od programatické utopie, stavící na pojmu nezvratného, do budoucnosti orientovaného dějinného pohybu, k utopii procesuální, jež spočívala na prostorově a časově fragmentovaných příbězích.¹¹

Empiricky se studie zaměřuje na státy takzvaného severního trojúhelníku, tedy Polsko, Československo a Německou demokratickou republiku.¹² Tyto tři země hrály klíčovou roli v mocenské politice Sovětského svazu jako bašta proti „imperialistickému nepříteli“. Zároveň každá z nich prošla převratným rokem 1956 a obdobím „destalinizace“ jiným způsobem, což umožňuje uchopit proces obnovy komunistické identity ve třech odlišných kontextech.

Rok 1956 a vnitrostraničná legitimita

François Furet, bezpochyby jeden z nevlivnějších kritiků evropského komunismu, označil rok 1956 za „počátek konce“ komunismu a načrtl výklad jeho dějin jakožto „vytrácející se iluze“ (*le passé d'une illusion*).¹³ Není zde mým záměrem zpochybnit oprávněnost tohoto teleologického pojetí, jež je dáno potřebou vysvětlit objektivní pád evropského komunismu na konci osmdesátých let. Pokusím se nicméně pro přelomový rok 1956 nabídnout takovou perspektivu, ve které se tento milník jeví nejen jako „počátek konce“, nýbrž i jako počátek nové etapy komunistického systému.

V západní Evropě, kde bylo vnímání událostí ve východním bloku spoluutvářeno současně probíhající suezskou krizí, v roce 1956 komunistické strany opustila

11 Utopii zde nechápu normativně jakožto neuskutečnitelnou vizi budoucí společnosti, a tedy jako protiklad „skutečnosti“. Jde mi naopak o přísně historické pojetí, které zkoumá vliv představ o alternativním společenském uspořádání na sociální jednání; nejedná se jen o celkové modely společnosti, ale i o dílčí kritickou imaginaci historických aktérů. Zejména mi jde o postižení utopického rozměru každodenního světa. Je pravdou, že „utopie“ se obecně ztotožňuje s utopismem – tedy abstraktním projektem dokonalé společnosti navrženým převážně intelektuály a společenskými elitami, který je dáván do protikladu k nedokonalé skutečnosti. Zároveň však lze utopii situovat i v každodennosti a jejích tužbách po jiném, lepším životě; v každodenních utopiích, kde příkrý rozpor mezi sněním a skutečností slábne a kde je možná kritika současného stavu i bez uceleného projektu budoucí organizace společnosti. (Viz GARDINER, Michael E.: *Critique of Everyday Life*. New York – London, Routledge 2000, s. 17.)

12 Viz IHME-TUCHEL, Beate: „Das „nördliche Dreieck“: Die Beziehungen zwischen der DDR, der Tschechoslowakei und Polen in den Jahren 1954 bis 1962. Köln/R., Wissenschaft und Politik 1994.

13 FURET, François: *Le passé d'une illusion*. Paris, Laffont 1996 (slovenské vydání: *Minulosť jednej ilúzie: Esej o komunizmu v 20. storočí*. Bratislava, Agora 2000).

značná část aktivistů. Velké strany jako italská nebo francouzská si však navzdory tomu udržely vysokou podporu ve společnosti.¹⁴ Ani ve východním bloku období po roce 1956 neznamenal úpadek komunistické moci. Přes mohutné otřesy z let 1956 nebo 1968 převažovala v tomto období stabilita a klid: bylo tomu tak ve „střední PLR“ (*środkowy PRL*), zahrnující zhruba léta 1956 až 1976,¹⁵ v době husákovské „normalizace“ v Československu i po většinu kádárovské éry v Maďarsku, nemluvě o honeckerovském „rozvinutém socialismu“. Z perspektivy „dlouhého trvání“ (Fernand Braudel) lze proto na rok 1956 nahlížet také jako na přeměnu jedné formy legitimizace komunistického panství ve formu novou, jako na přechod od jednoho „velkého příběhu“ k jinému. V čem tato změna spočívala?

Zatímco základním momentem stalinského myšlenkového světa byl nesmiřitelný protiklad mezi přítelem a nepřítelem, utváří se po roce 1956 nový systém identity a diference. Představa smrtelného zápasu proti nepříteli je dočasně narušena a naopak se v politické imaginaci komunismu ustavuje vícevrstvý obraz světa. Nové protiklady, jako například socialistická demokracie versus byrokracie, doplnily dosavadní klíčový antagonismus mezi socialismem a kapitalismem. Pojem „třídního nepřítele“ ztratil své výsadní postavení. Zároveň se navíc sama stalinská epocha stala negativním zdrojem nové komunistické identity, který načas zastínil hlavního protivníka socialismu, imperialismus. Náhle to bylo právě „období kultu osobnosti“, vůči němuž se ostře vymezovalo nové komunistické přesvědčení. Tato proměna komunistického obrazu světa měla dalekosáhlý dopad jak na strategii celosvětového komunistického hnutí (připomenuty budiž Togliattiho koncepce polycentrismu, respektive rozšíření komunistického hnutí – *policentrismo, allargamento*),¹⁶ tak i na ideologickou orientaci vládnoucích komunistických stran ve východním bloku.

Bez ohledu na mocenskou přítomnost Sovětského svazu, jež zajišťovala *status quo* ve střední Evropě, se komunistické strany musely vyrovnat s delegitimizačními důsledky převratného roku 1956. Bylo nutné vyvinout nové pojetí komunistické identity, které by nahradilo zavržený stalinský model. V tomto světle nelze rok 1956 chápat pouze jako počátek obratu od „utopického“ socialismu, poháněného stalinskou vírou v rychlý příchod komunistického řádu, k pozdějšímu socialismu „reálnému“, jenž se údajně omezoval na uspokojování materiálních potřeb a jakékoliv utopické cíle ponechával stranou.¹⁷ I „reálný socialismus“ se musel opírat o podloží

14 Viz Eley, Geoff: *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000*. Oxford, Oxford University Press 2002, s. 333–336.

15 Nutno podotknout, že novější polské bádání poopravilo pojetí 60. let coby „malé stabilizace“ a „nehybnosti“ (*bezruch*). Viz ZAREMBA, Marcin: *Spółczesność polskie lat sześćdziesiątych – między „małą stabilizacją“ i „małą destabilizacją“*. In: ROKICKI, Konrad – STĘPIEŃ, Sławomir (ed.): *Oblicza Marca 1968*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2004, s. 25–51.

16 Viz BRACKE, M.: *Which socialism, whose Détente?*, s. 63 nn. (viz pozn. 7); KROLL, Thomas: *Kommunistische Intellektuelle in Westeuropa: Frankreich, Österreich, Italien und Großbritannien im Vergleich (1945–1956)*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2007, s. 403–502.

17 Pojem „reálného socialismu“ je pozdějšího data; zevšeďňuje zejména v 70. letech pro označení brežněvovského socialismu. Příznačné je, že byl používán jak oficiálně režimními

komunistické identity, zakotvené v určitém všeobjímajícím plánu dějinného vývoje. Těžištěm této obnovené identity se stala právě komunistická strana jako taková, ztělesňovaná svými dějinami, zbavená balastu „kultu osobnosti“ a znovu aspirující na své poslání kolektivního nositele lidského pokroku.

Jinými slovy, je nutno se tázat po proměnách vlastní komunistické dimenze komunismu, tedy utopické mentality straníků po roce 1956: jak ovlivnily tehdejší změny legitimizaci komunistického panství? K tomuto účelu budu pracovat s pojmem vnitřní stranické legitimacy, pod nímž rozumím soustavu představ a mýtů, které udržovaly a rozvíjely pocit jednoty a sounáležitosti straníků, jakož i přesvědčení o legitimním nároku strany na řízení společnosti. Pojem „vnitřní legitimacy“, která se ustavičně obnovuje v každodenním jednání aktérů, umožní poprvé rozšířený obraz komunistické strany coby „monolitu“, jenž – nutno podotknout, že v paradoxní shodě s tužbami komunistických propagandistů – sugeruje představu „jednotné“ strany.

Pokud dosavadní historiografie komunistických stran připouštěla nesourodost a rozpory uvnitř stran, vycházela zpravidla z představy mocenského voluntarismu, povětšinou omezeného na úzké stranické špičky.¹⁸ Členské základně tento výklad přisuzoval úlohu pouze pasivní. Pojem „vnitřní legitimacy“ naopak vybízí ke zkoumání proměn sociální a politické obrazotvornosti a každodenního jednání řadových straníků, jež zahrnovalo jak aktivní spolupráci, tak i otevřený odpor, tiché distancování i strategické přizpůsobování.¹⁹ Z tohoto pohledu „zdola“ se komunistické

Stalinův pomník na pražské Letné byl zhmotněním myšlenky přímočarého pochodu ke komunistické budoucnosti pod vedením moudrého a neochvějného vůdce

kruhy – Erich Honecker jej poprvé užil v roce 1973 – tak ironicky odpůrci komunistické vlády.

18 Viz KAISER, Monika: *Machtwechsel von Ulbricht zu Honecker: Funktionsmechanismen der SED-Diktatur in Konfliktsituationen 1962 bis 1972*. Berlin, Akademie 1997; DOSKOČIL, Zdeněk: *Duběn 1969: Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno, Doplněk 2006; viz též záslužnou edici protokolů 6. a 7. plenárního zasedání Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany z roku 1956: WŁADYKA, Wiesław – JANOWSKI, Włodzimierz (ed.): *Protokoły z VI i VII Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej z 1956 r.* Warszawa, Archiwum Akt Nowych 2007.

19 Zde se opírám především o koncept *Herrschaft und Eigen-Sinn* Alfa Lüdtkeho a Thomase Lindenbergera: LÜDTKE, Alf: *Herrschaft als soziale Praxis: Historische und sozial-anthro-*

strany nejeví jako „monolity“, nýbrž jako povýtce nesourodá a rozporuplná ústrojí, neustále kolísající mezi konsenzem a potenciálním konfliktem.²⁰ Zároveň tento přístup zpochybňuje dělicí hranice mezi stranou a společností a naopak zdůrazňuje jejich vzájemné prolínání. Podle Thomase Lindenbergera a dalších stoupenců německého dějepiscevtví všedního dne (*Alltagsgeschichte*) nelze komunistické panství chápat jako strukturu hermeticky oddělenou od zbytku společnosti; opíralo se spíše o sociální praxi většinové společnosti, o interakci mezi vládnoucími a ovládanými.²¹ Komunistické strany, samy vnitřně nesourodé v ohledu sociálním, generačním, regionálním, etnickém a konfesionálním, prováděly svou politiku v mnohovrstevnatém společenském kontextu, kde protiklad strana versus společnost nebyl zdaleka jediným vodítkem každodenního jednání.

Nejlépe lze tyto rozpory pozorovat na mocenském „pomezí“ mezi stranou a společností na regionální a lokální úrovni, tedy v činnosti krajských, okresních, podnikových a místních stranických organizací. Právě zde docházelo ke každodennímu sjednávání a obnovování konsenzu mezi straníky a nestraníky, funkcionáři a řadovými členy, aparátem a státní správou či podnikovými vedeními. Jak ukázal Peter Heumos na příkladě pracovních konfliktů v československém průmyslu v padesátých a šedesátých letech, nelze tu mluvit o proti sobě stojících frontách, zápasících o samotnou legitimitu státního socialismu jako takového. Spíše šlo o vyjednávání „flexibilizace mocenských struktur“, při němž se jednotlivé pozice prolínaly a kde dělicí linie mezi aktéry (odborové výbory, stranické organizace, stranická a odborová vedení, vedení podniků, zástupci ministerstev atd.) byly zastřené.²² K podobným závěrům došlo i bádání o každodenním fungování mocenských struktur v NDR, Polsku nebo Bulharsku.²³ Právě v těchto souvislostech je třeba zkoumat

pologische Studien. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1991; LINDENBERGER, Thomas (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R., Böhlau 1999; viz též ROSS, Corey: *The East German Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of the GDR*. London, Arnold 2002, s. 44–68; KOTT, Sandrine: Introduction thématique. In: KOTT, Sandrine – MESPOULET, Martine (ed.): *Pour une histoire sociale du pouvoir en Europe communiste*. Zvláštní číslo *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, roč. 49, č. 2 (2002), s. 5–23.

- 20 Přesvědčivě to ukázal zejména výzkum Jednotné socialistické strany Německa (SED): ROWELL, Jay: Le pouvoir périphérique et le „centralisme démocratique“ en RDA. In: *Tamtéž*, s. 102–124; TÝŽ: *Le totalitarisme au concret: Les politiques du logement en RDA*. Paris, Économica 2006; ESCUDIÉ, Florian: Le fonctionnaire et la machine bureaucratique: Contrôle biographique et construction des carrières dans l'appareil régional du SED. In: *Genèses*, č. 53 (2003), s. 93–112.
- 21 LINDENBERGER, Thomas: Diktatur der Grenzen. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999; ROSS, C.: *The East German Dictatorship*, s. 44–68.
- 22 HEUMOS, Peter: „Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2006.
- 23 Viz GIESEKE, Jens (ed.): *Die Geschichte der SED: Eine Bestandsaufnahme*. Berlin, Metropol-Verlag 2011; KOTT, Sandrine: Le communisme au quotidien: Les entreprises d'État dans la société est-allemande. Paris, Belin 2001; BRUNNBAUER, Ulf: *Die sozialistische Lebensweise: Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien 1944–1989*. Wien, Böhlau 2007,

vnitrostranickou diferenciaci během roku 1956, abychom pochopili způsoby, jak se po předchozí ztrátě orientace v komunistických stranách obnovoval konsenzus.

Rok 1956 neznamenal jen konec stalinského panství a jednoty světového komunistického hnutí. Podstatná byla také skutečnost, že kritika stalinismu narušila absolutní nadvládu stranických ústředí v ideologických otázkách a dala vzniknout různým „revizionismům“.²⁴ Tuto pluralizaci nemohly zcela zastavit ani snahy o návrat k „autentickému leninismu“ jakožto staronovému zdroji vnitrostranické soudržnosti. Obnovený příklon k leninismu sice zahrnoval pojem „jednoty strany“, jak jej formuloval Lenin již v roce 1921, zároveň ale kladl důraz i na „vnitrostranickou diskusi“. Obrat od Stalina k Leninovi, implikující pojmy jako „vnitrostranická demokracie“, „leninské zásady stranického života“ či „kolektivní vedení“, se tak brzy projevil jako dvojsečná zbraň: na jedné straně měl vyvinout nový ideologický jazyk, jenž měl sjednotit stranické šiky; na druhé straně však umožňoval rozrůzněni vnitrostranického politického jazyka. Michal Kopeček interpretuje toto štěpení jako důsledek podvojného charakteru marxistické filozofie samotné, tedy imanentního rozporu mezi ideou zákonitosti historického vývoje a voluntaristickou teorií politického jednání. Destalinizace tento skrytý konflikt v podstatě pouze obnažila.²⁵ Jakkoliv je tento výklad diferenciaci komunistického jazyka hodnověrný, nebude na škodu empiricky prošetřit konkrétní pole významů a reprezentací, v nichž toto tříštění probíhalo skrze každodenní jednání historických aktérů.

Návrat strany a jejích dějin

Sjednocujícím prvkem různorodých postojů vzniknuvších v krizovém období roku 1956 bylo ústřední postavení komunistické strany: strana byla vyzdvihována jako nositelka „leninských“ a „demokratických“ tradic dělnického hnutí, zároveň ale také pasována do role „obnovitelky“ těchto demokratických principů. Nikita Chruščov ve svém tajném projevu na dvacátém sjezdu sovětských komunistů vylíčil stranu jako protivníka a zároveň i jako oběť Stalinovy hrůzovlády. Předně se snažil zbavit stranu opovědnosti za předchozí vývoj s cílem vytvořit její obraz jakožto oběti zkorumpovaných státních orgánů, „Berijovy bandy“, a zejména samotného Stalina. Nicméně tento pokus etablovat příběh strany coby trpitelky, bez osvětlení kořenů tohoto neblahého vývoje, se nezdařil, jak ukázaly reakce na výsledky dvacátého sjezdu KSSS v členských organizacích komunistických stran.²⁶ Ve většině stran naopak sílily hlasy žádající kritické prošetření stalinského období.

např. s. 196–208; MAZUREK, Małgorzata: *Socjalistyczny zakład pracy: Porównanie fabrycznej codzienności w PRL i NRD u progu lat sześćdziesiątych*. Warszawa, Trio 2005.

24 K tomu ze srovnávací středoevropské perspektivy viz KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009, zejména s. 114 nn.

25 *Tamtéž*.

26 Viz MACHCEWICZ, Paweł: *Polski rok 1956*. Warszawa, Mówią Wieki 1993; BLAIVE, Mu-riel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001; KOLÁŘ, Pa-

Zejména v Polské sjednocené dělnické straně (PSDS), jejíž členská základna byla jako jediná ve východním bloku obeznámena s Chruščovovým projevem v plném jeho znění, se na jaře a v létě 1956 bouřlivě debatovalo o nedávné minulosti. Kritický pohled na stalinské období se stal oficiálním stanoviskem strany poté, co byl na podzim 1956 prvním tajemníkem opět zvolen Władysław Gomułka, sám oběť stalinismu. Ten ve svém výkladu dějin strany doplnil hodnotový protiklad mezi „stalinskými deformacemi“ a „čistou stranou“ o protiklad chronologický, když ve svém projevu na osmém plenárním zasedání Ústředního výboru PSDS v říjnu 1956 charakterizoval otevřeně stalinismus jako období, které „nenávratně patří minulosti“.²⁷

Tato historizace stalinismu a s ní spjaté odsouzení této epochy jako celku však otevřely prostor pro diskusi o „omylech“ a „nesprávném vývoji“, jež přesahovala původně předpokládanou kritiku Stalinových „osobních chyb“. Pozornost se naopak stále více zaměřovala na „objektivní historické podmínky vzniku kultu osobnosti“, tedy na celospolečenské souvislosti stalinismu. Příčinou tohoto vývoje byl zjevný narativní charakter Chruščovovy kritiky, jež se vyhýbala výkladu kauzálních souvislostí. Snaha postihnout „kult osobnosti“ výhradně ve vztahu ke Stalinově osobě se již mnohým současníkům zdála nápadně „nemarxistická“. Výstižně vyjádřil tento rozpor François Furet, když charakterizoval Chruščovovu kritiku jako útok na Stalina s pomocí Stalinova slovníku.²⁸ Zejména v polské a československé komunistické straně sílily hlasy, a to jak mezi stranickou intelektuální elitou, tak i v širší členské základně, které odmítaly treitschkeovský výklad dějin po způsobu *große Männer machen Geschichte*; namísto toho volaly po široké marxistické analýze stalinismu. Například polský sociolog Adam Schaff v článku otištěném ve stranickém teoretickém časopise *Nowe Drogi* v dubnu 1956 pod titulem „Zač bojujeme a oč usilujeme, když vystupujeme proti kultu osobnosti“ charakterizoval „kult osobnosti“ jako „komplikovaný teoretický problém“ a „složitý sociální fenomén“, k jehož vysvětlení je zapotřebí hlubokého sociologického a historického rozboru. Podle Schaffa bylo třeba zkoumat společenské souvislosti, z nichž „kult osobnosti“ vzešel, jeho

vel: Welch ein Galimathias! Die Auseinandersetzungen in den regionalen und lokalen Organisationen der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei nach dem XX. Parteitag der KPdSU. In: BRUNNBAUER, Ulf (ed.): *Alltag und Ideologie im Realsozialismus*. Berlin, Osteuropa-Institut 2005, s. 34–42 (Berliner Osteuropa Info, č. 23); SCHATTEBERG, Susanne: „Democracy“ or „Despotism“? How the Secret Speech was Translated into Everyday Life. In: JONES, Polly (ed.): *Dilemmas of Destalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*. London, Routledge 2006, s. 64–79; WOLLE, Stefan: Die DDR zwischen Tauwetter und Kaltem Krieg: „Mutmaßungen“ über das Jahr 1956. In: FOITZIK, Jan (ed.): *Entstalinisierungskrise 1953–1956: Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen*. Paderborn, Schöningh 2001, s. 294–330.

27 „Wierzę głęboko, że okres ten przeszedł w niepowrotną przeszłość.“ (GOMUŁKA, Władysław: *Przemówienia, październik 1956 – wrzesień 1957*. Warszawa, Książka i Wiedza 1957, s. 7.)

28 FURET, F.: *Minulost' jednej ilúzie* (viz pozn. 13).

„mechanismy a zákonitosti“.²⁹ Ačkoliv byl o měsíc později Schaffův článek obšírně komentován v teoretickém časopise KSČ *Nová mysl*, podobně otevřená kritika „kultu osobnosti“ se v Československu v té době neobjevila; místo toho se opatrně debatovalo o „byrokratickém systému“ a „subjektivismu“.³⁰

I když byly hlasy požadující systematické zkoumání a hodnocení stalinismu umlčeny usnesením Ústředního výboru KSSS z 30. června 1956 „O překonání kultu osobnosti a jeho důsledků“, jakož i dílčími represivními kroky v jednotlivých komunistických stranách, náhle otevřený prostor pro rozličná stanoviska již nešlo zcela uzavřít. Jak tuto situaci charakterizoval americký historik Roger D. Markwick ve své práci o postojích sovětských historiků v poststalinské epoše: „I když jim kdosi zabouchl dveře pootevřené do minulosti přímo před nosem, tyto ‘děti dvacátého sjezdu’ nepřestaly klepat.“³¹ Mezitím nastala zásadní změna v ideologickém diskurzu strany. Hlavním výrazem proměny stalinského obrazu strany v obraz nový bylo mohutné vnitrostranické hnutí usilující o „přepsání“ dějin komunistických stran a dělnického hnutí.

Vzhledem k ústřednímu postavení historie v soustavě komunistických mýtů byl právě dosavadní dějinný obraz strany považován za ztělesnění stalinských „deformací“. Destalinizaci tak lze v tomto ohledu nazvat nejen érou „návratu dějin“, nýbrž vlastně přesněji érou „návratu minulosti“, pozvolna se osvobozující zpod jařma budoucnosti, která byla určujícím faktorem ve stalinské koncepci historie. Martin Sabrow vykládá tento způsob historického vypravování jako nadvládu principu „futurity“ (*Futurität*) nad „historicitou“ (*Historizität*): historické podání bylo v tomto modelu přísně podřízeno budoucímu cíli dějin.³² Dějiny – ať už světové, národní nebo stranické – se omezovaly na „pokrokové“, do budoucnosti ukazující dějinné síly, zatímco ostatní masa historického dění se stala pouhým prologem zářné budoucnosti. Podle Reinharta Kosellecka v komunistickém obrazu dějin „očekávání budoucnosti zcela pohltilo prožitek minulosti“.³³ V tomto smyslu destalinizace částečně obnovila rovnováhu mezi třemi komponentami dějin – minulostí, přítomností a budoucností.

Narozdíl od Stalinova *Krátkého kursu*, jenž degradoval dějiny na pouhý odraz „zákonitostí historického vývoje“, otvíralo chruščovovské vyzdvihování „chyb“ a „nesprávného jednání“ prostor pro historické nahodilosti, nečekané zvraty a ne-

29 SCHAFF, Adam: Z czym walczyliśmy i do czego dążymy występując przeciwko „kultowi jednostki“. In: *Nowe Drogi*, roč. 10, č. 4 (1956), s. 18–29.

30 Viz ŠAMALÍK, František: Za leninský styl práce státního aparátu. In: *Nová mysl*, roč. 10, č. 3 (1956), s. 333–346; Historická cesta KSČ. In: *Tamtéž*, č. 4 (1956), s. 402–409.

31 MARKWICK, R. D.: *Rewriting History in Soviet Russia*, s. 49 (viz pozn. 8).

32 SABROW, Martin: Auf der Suche nach dem materialistischen Meisterton: Bauformen einer nationalen Gegenerzählung in der DDR. In: JARAUSCH, Konrad – SABROW, Martin (ed.): *Die historische Meistererzählung: Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2002, s. 33–77, zde s. 66 n.

33 „Die Erwartung hat die Erfahrung vollends geschluckt.“ (KOSELLECK, Reinhart: *Geschichte, Historie*. In: TÝŽ (ed.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, sv. 2. Stuttgart, Klett-Cotta 1975, s. 593–718, zde s. 705.)

pravidelný vývoj. Byl to opět sám Chruščov, jenž dal těmto tendencím zelenou, neboť právě jeho útok na Stalina zásadně změnil pravidla komunistického vypravování dějin. Nápadný v „tajném“ projevu je zejména důraz na „fakta“ – především ta, která se odchylojí od „zákonitostí historického vývoje“, včetně zločinů a chyb uvnitř strany samotné. Pověstnou lakonickou frází „obráťme se k některým historickým faktům“, jíž zahájil hrůzostrašný katalog Stalinových zločinů, jakož i mnohokrát opakovanými obraty typu „nesčetná fakta výslovně ukazují“, ustavil Chruščov nový vyprávěcí model, který do jisté míry vysvobodil minulost z diktátu budoucnosti.³⁴ S trochou nadsázky lze říci, že Chruščov – podobně jako Leopold von Ranke o století dříve – provedl svého druhu *historical turn* (či možná ještě přesněji *factual turn*) marxisticko-leninského dějepisu. Chruščovova „fakta“, nalezená v historických dokumentech, nahradila Stalinovy „skutky“ jako základ pravdivých dějin strany. Odkazem na „fakta“ Chruščov nepochybně sledoval především legitimizační cíle ve svém zúčtování se stalinismem. Nicméně jeho opakovaný důraz na historickou autenticitu, podtržený nesčetnými citáty z archivních dokumentů, dodal jeho kritice nový rozměr a měl značný vliv na obecné pojetí stranických dějin. Tak například úvodník *Nové myslí* z dubna 1956 nazvaný „Dějinná cesta KSČ“ potvrdil Chruščovův „obrat k faktům“, když odsoudil „povrchnost v práci s fakty“ a naopak požadoval „více pravdy v práci s prameny“.³⁵ Ačkoliv vývojové schéma načrtnuté *Krátkým kursem* zůstalo v platnosti, v empirickém dějepisectví se deterministické dogma „pjatičlenky“ začalo vyprazdňovat.

V souladu s tímto obratem k „autentickým faktům“ byla po roce 1956 rehabilitována stranická historie a spolu s ní straničtí historici, jimiž Stalin opovrhoval jakožto „archivními krysami“.³⁶ Následující období zažilo hotový přívál zájmu o stranické dějiny, jenž pramenil ze snahy znovu nalézt autentickou, nestalinskou stranu v minulosti s jejími demokratickými tradicemi. I když počáteční nadšení z roku 1956 postupně sláblo, zejména v důsledku posilování restauračních tendencí v komunistických stranách a následných, represemi provázených kampaní proti revizionismu, pozitivismu a objektivismu, vlnu zájmu o dějiny strany již nebylo možné zvrátit. Právě tento příklon ke stranické minulosti, obrazně řečeno obrat od „zářných zítřků“ ke „světlym včerejškům“, podle mého soudu umožnil přerod

34 Stalin používal jiný slovník. Například v referátě „O nedostacích stranické práce a opatřeních k likvidaci trockistických a jiných obojetníků“, proneseném na plenárním zasedání ÚV KSSS na přelomu února a března 1937, pracuje s pojmem dějin či faktu zcela jinak, totiž ve smyslu zákonitého a správného vývoje, který je s to rozpoznat pouze leninský světónázor, na způsob formule „tomu nás učí dějiny“, resp. „tomu nás učí leninismus“.

35 Historická cesta KSČ. In: *Nová mysl*, roč. 10, č. 4 (1956), s. 402–409, zde s. 407.

36 „Znamená to, že jen pouhé papírové dokumenty postačí, aby byla prokázána skutečná revolučnost a skutečná nesmiřitelnost bolševiků k centrismu? Kdo kromě beznadějných byrokratů může spoléhat jen na pouhé papírové dokumenty? Kdo kromě archivních krys nechápe, že strany a vůdce je třeba prověřovat především podle jejich *skutků*, a nejen podle jejich deklamací?“ (STALIN, Josef V.: O některých otázkách dějin bolševismu: Dopis redakci časopisu „Proletářská revoluce“. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 13: *Červenec 1930 – leden 1934*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury (SNPL) 1953, s. 92–107, zde s. 103.)

utopické energie, jež se po rozpadu stalinské vize brzkého přechodu ke komunismu náhle ocitla bez využití.

Dějiny komunistické historiografie po roce 1956 již byly předmětem soustavného studia a nemusí zde tedy být znovu převyprávěny.³⁷ Obecně lze říci, že doba „tání“ – přes občasné konzervativní tendence a zvraty – otevřela prostor široké tematické a metodické inovaci. Pokud se týká obnovených „autentických“ stranických dějin, hlavní úlohu zde převzala propagandistická oddělení ústředních výborů a jimi řízené ústavy dějin komunistické strany a dělnického hnutí, jakož i síť dalších institucí – archivů a muzeí dělnického hnutí nebo „historických kroužků“ stranických organizací. Dějiny strany zaujaly ústřední místo ve stranickém vzdělávání a staly se povinným předmětem v osnovách „Roku stranického školení“.³⁸ Ač byly některé z těchto institucí založeny již v raných padesátých letech, teprve po roce 1956 nabyly celostranického významu, což se odrazilo ve zvýšeném zájmu stranického vedení a v rostoucí finanční a personální podpoře. Teprve po roce 1956 byla založena i periodika specializovaná na dějiny komunistických stran a dělnického hnutí, která sledovala jak vědeckovýzkumné, tak propagandistické cíle.³⁹ Atmosféru předělu epoch podtrhovaly programatické statě v teoretických orgánech strany, jež se distancovaly od praxe raných padesátých let a vytýčovaly „nové cesty“ historického bádání. Samotné ústřední výbory komunistických stran často diskutovaly o otázkách dějin a přijímaly „usnesení“ určující směr historického bádání. Dokonce i generální tajemníci se mohli stát vedoucími nechvalně známých „autorských kolektivů“, jak dokládá příklad Waltera Ulbrichta.

Tato organizovaná podpora stranických dějin zvýšila význam minulosti ve skladbě komunistické identity. I když byl mohutný rozmach stranických dějin naordinován a zpočátku řízen shora, jeho – často nečekané – důsledky daleko překračovaly původní záměry stranických ústředí. „Historická horečka“ zachvátila komunistické

37 Ze zásadní literatury srv. GÓRNY, Maciej: *Przede wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*. Warszawa, Trio 2007; SABROW, Martin: *Das Diktat des Konsenses: Geschichtswissenschaft in der DDR 1949–1969*. München, Oldenbourg 2001; RUTKOWSKI, Tadeuzs Paweł: *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970: Zagadnienia polityczne i organizacyjne*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2007; JIROUŠEK, Bohumil a kol.: *Proměny diskursu české historiografie: Kapitoly z historiografie 20. století*. České Budějovice, Jihočeská univerzita 2008; SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011.

38 Ke stranickému dějepisectví viz LOKATIS, Siegfried: *Der rote Faden: Kommunistische Parteigeschichte und Zensur unter Walter Ulbricht*. Köln/R., Böhlau 2003; GRABSKI, Andrzej F.: *Historia partyjna – historia nie chciana? O potrzebie rewaloryzacji badań nad dziejami ruchu robotniczego oraz myśli socjalistycznej (i komunistycznej)*. In: GRABSKI, Andrzej F. – SAMUŚ, Paweł (ed.): *Między wschodem a zachodem: Studia z dziejów polskiego ruchu i myśli socjalistycznej*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1995, s. 9–20; SOMMER, Vítězslav: *Tři fáze stranického dějepisectví v padesátých a šedesátých letech*. In: JIROUŠEK, B. a kol.: *Proměny diskursu české historiografie*, s. 271–286; SOMMER, V.: *Angažované dějepisectví*.

39 V Polsku *Z Pola Walki* (založeno 1958), v Československu *Příspěvky k dějinám KSČ* (1958) a v NDR *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* (1959).

strany jako celek. Bezprostředně po roce 1956 byla zahájena ve všech zemích východního bloku kampaň za rozvoj „regionálních dějin dělnického hnutí“, jež vedle psaní lokálních dějin zahrnovala zřizování místních stranických archivů a muzeí. V továrnách se zakládaly „historické kroužky“, které měly za úkol sepisovat dějiny jednotlivých závodů. Nejmasovějším prvkem této kampaně se pak stal „sběr vzpomínek pamětníků“, jehož cílem bylo – jak uváděl jeden československý sborník z roku 1962 – „podat souvislý obraz události“. Sběratelé těchto pamětí se setkávali se „zájmem, elánem a nadšením předválečných členů“, pochvalovali si jejich „fyzickou a duševní svěžest“, jakož i „činnost a chuť do další práce“. Jeden starší člen strany se dokonce vydal na kole na cesty po okrese a hledal další pamětníky.⁴⁰

Vzorem těmto kampaním se staly snahy o „institucionalizaci“ stranické paměti v sovětském Rusku ve dvacátých letech. Také tehdy komunisté usilovně hledali „autentickou“ revoluční stranu v každodenních zkušenostech a v bojích řadových bolševiků na lokální úrovni. Tímto způsobem měl být posílen obraz říjnové revoluce coby zakladatelské události dějin strany a těžiška identity sovětských komunistů.⁴¹ Z dosavadních pasivních posluchačů se měli stát aktivní autoři a vypravěči vlastních dějin; a právě vypravováním vlastního osudu, jeho zasazením do uceleného historického příběhu strany se měla komunistická identita utužovat. Podle Michaila Bachtina takové narativní utváření identity a subjektu však nikdy není přímočarým procesem postupného překonávání rozporů; mnohem spíše se jedná o nepřetržitý dialog na pomezí vlastního a jiného, mezi identitou a diferencí.⁴² Situace v komunistických stranách po roce 1956 je výmluvným příkladem takové mezní konstituce identity: s pádem stalinismu se zhroutilo převládající vědomí sounáležitosti a nově vzniklá nejistota dočasně otevřela prostor různým identifikacím.⁴³ Prostor otevřený v roce 1956 dějinám tak posílil komunikativní povahu komunistické identity coby příběhu, který je třeba ve světle měnících se okolností neustále převypravovat.

Významná byla skutečnost, že převypravování dějin strany se zdaleka neomezovalo jen na úzce vymezené profesionální dějepisectví. Historické vypravování (a s ním i vyjadřování komunistické identity) bylo v komunistických stranách po roce 1956 přítomné na všech úrovních. Na stranických schůzích a aktivech, v historických kroužcích stranického školení či v masově zakládaných „historických komisích“ se horečně debatovalo o autentické leninské straně, o „deformacích“ minulého období, o demokratických tradicích v minulosti, které bylo třeba znovu oživit. Z dlouhodobého hlediska tento historický obrat k „autentické straně“, jež pokračoval i v šedesátých letech, stále více působil stranickým vedením potíže v jejich

40 HOLÁ, Věra – MENCLOVÁ, Božena – ZUMANOVÁ, Jarmila (ed.): *Vzpomínky na vznik KSČ*. Praha, SNPL 1962, s. 7 n.

41 Viz CORNEY, Frederick C.: *Telling October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2004.

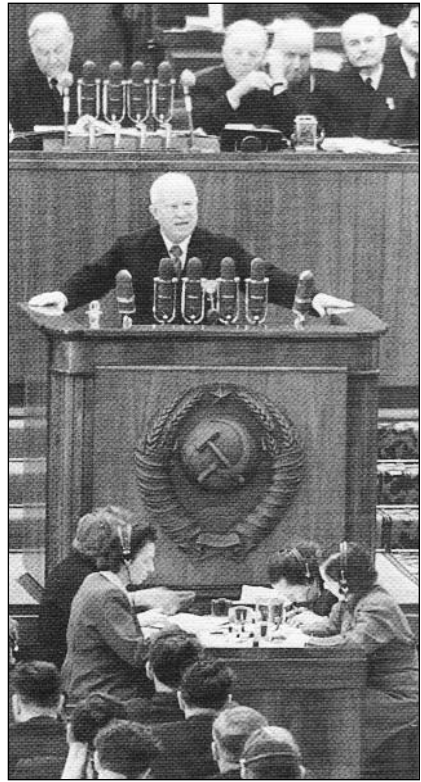
42 Viz PEUTER, Jennifer de: *The Dialogics of Narrative Identity*. In: GARDINER, Michael (ed.): *Bakhtin and the Human Sciences: No last words*. London, Sage Publications 1998, s. 30–48.

43 Alexei Yurchak charakterizuje Stalina jako „master editora“, jež z externí pozice determinuje ideologický diskurz (YURCHAK, Alexei: *Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation*. Princeton, Princeton University Press 2005, s. 13).

snaze vytvořit jednotný, „závazný“ příběh strany. „Návrat dějin“, spočívající na částečné emancipaci „faktů“ od „zákonitostí historického vývoje“, komplikoval souvislý a srozumitelný obraz strany mezi jejími řadovými členy, jejichž historická identita se politicky, regionálně, generačně, etnicky, a dokonce i konfesionálně třífštila.

Bouřlivé debatování o dějinách strany prozrazuje, že „ideologie“ nebyla pouze autoritativně předepisována „shora“, ale tvořila v celé své spletitosti nedílnou součást myšlenkového světa řadových straníků. Pro historicky citlivé pochopení doby z toho plyne, že miliony komunistů po celém východním bloku nelze prostě odbýt jako „plytké aparátčíky“, ale je třeba dát jim lidskou tvář. Po roce 1956 nezavrhl svou komunistickou víru, ale znovu se – po trnitě cestě existujících „ideologických nejasností“ – vrhl do „stranické práce“.

Vnitrostranické konflikty se nezvrhly v opozici a odpor proti vedení, nýbrž dlouhodobě měly naopak spíše stabilizující účinek. Tímto způsobem byly položeny základy stability následujících desetiletí. Uvedme několik příkladů, které dokládají stabilizující účinek „kontroverzí“. Martin Sabrow analyzoval „spor o objektivismus“, jenž se rozpoutal kolem prací východoněmeckého historika hospodářských dějin Jürgena Kuczynského během takzvané ideologické ofenzivy v roce 1958. Sabrow poukázal na pozoruhodný paradox, že Kuczynského zdánlivě opoziční strategie, spočívající v kombinaci intelektuálního disentu a „afirmativní rezistence“, v konečném důsledku spíše utužila ideologický konsensus uvnitř marxisticko-leninského dějepiscectví v NDR. Alexei Yurchak na základě svých výzkumů jazyka brežněvovské éry formuloval tezi, že spíše než otevřenou opozicí a ideologickým bojem byl kolaps sovětského režimu umožněn oslabením politicko-ideologického diskurzu (*suspension of the political*) ve stranických řadách i ve společnosti. Konečně Michal Pullmann nedávno ukázal na příkladě diskusí československých národohospodářských expertů v osmdesátých letech, že neshody

Odsouzení Stalinových zločinů a „kultu osobnosti“ v projevu Nikity S. Chruščova na dvacátém sjezdu sovětských komunistů přineslo nejen určité uvolnění kontroly nad společností, ale znamenalo i obrat k historické fakticitě v pohledu na dějiny a počátek přeměny komunistické identity (foto z knihy Williama Taubmana Chruščov: Člověk a jeho doba. Praha, BB/art 2005)

v praktickopolitických otázkách politický konsenzus taktéž spíše upevňovaly. Při kritice poměrů se totiž užívalo sémantiky stávajícího ideologického pořádku, a tím se utvrzovala jeho platnost. Teprve když se s nástupem přestavby začal ideologický slovník rozpadat jako celek (ať při kritice nebo při obhajobě socialismu), otevřela se cesta ke zhroutilí režimu.⁴⁴

Historické kontroverze vypuknuvší po roce 1956 měly rovněž převážně stabilizující efekt. Zmatek v interpretacích nedávné minulosti byl přítom na denním pořádku. Nejčastější byly tyto rozpory překvapivě v Jednotné socialistické straně Německa (SED), na první pohled velmi homogenní, kde masová kampaň k oslavám čtyřicátého výročí listopadové revoluce z roku 1918 přinesla nečekané reakce na lokální úrovni. Mezi místními stranickými komisemi a Ústavem marxismu-leninismu při Ústředním výboru SED vypukla řada konfliktů, které odhalily mnohotvárnost historického vědomí ve straně.⁴⁵ Zároveň tyto spory poukázaly na význam dějin v novém ideologickém systému. Všeobecně se věřilo, že silné historické vědomí je zásadní pro stabilní identitu strany, a to jak v ústředí, tak v lokálním prostoru. Tomu odpovídal i posun k výchovným a přesvědčovacím prostředkům v boji proti „mylným názorům“. Například v listopadu 1956 byla v durynském městě Sömmerda (kraj Erfurt) vedena opakovaná řízení s místním stranickým historikem Erichem Seidlerem. Jablkem sváru byly Seidlerovy historické příspěvky do podnikového časopisu *Pulschlag der Arbeit*, které se odchylovaly od oficiálních tezí dějin dělnického hnutí. Podle cenzorů z ústředního výboru strany Seidler nepřijatelně glorifikoval „epochu imperialismu“ a „kapitalistický výrobní způsob“. Z povzdechnutí pracovníka ústředního výboru, jenž byl pověřen situací vyřešit na místě, lze vyvodit, že se stranické ústředí narodilo od předcházejícího období zdráhalo podobné rozmíšky řešit autoritativně: „Soudruh Seidler se ukázal jako soudruh, s nímž je velmi těžké pořízení. Je 45 let členem strany. Sebekritika je mu očividně cizí. Podařilo se nám ho přesto uklidnit a vysvětlit mu, že proti němu není veden trestní proces, nýbrž že jsme přijeli proto, abychom mu pomohli, jak psát stranickou historii.“⁴⁶

Tento a mnohé další spory – například ty, které vzplály v souvislosti se čtyřicátým výročím založení Polské sjednocené dělnické strany v roce 1958 nebo s výročím Komunistické strany Československa o tři roky později – naznačují, že stranická vedení přikládala „boji na historické frontě“ mimořádný význam. Důležité bylo, že připustila existenci vnitrostranických „rozporů“ a „problémů“, které však nehodlala řešit represí, nýbrž pomocí historického vzdělávání a přesvědčování. A právě v tomto obnoveném historickém obrazu strany se obrazilo nové vědomí rozmanitosti, spletnosti a neúplnosti, které však nikdy nepřerostlo v otevřený nesouhlas.

44 SABROW, M.: *Das Diktat des Konsenses* (viz pozn. 37); YURCHAK, A.: *Everything was forever, until it was no more*; PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

45 Viz LOKATIS, S.: *Der rote Faden*, s. 84–96 (viz pozn. 38).

46 *Bundesarchiv*, Berlin (dále BA), Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR (SAPMO), DY 30, IV 2/9.07/119, folio 136–141, Bericht über das durchgeführte Seminar bei der Kreisleitung Sömmerda, 29.11.1956.

Společnost jako historický aktér

Kontroverze nad dějinami dělnického hnutí z konce padesátých let nejenom odhalily obrozující se lokální historické identity. Zároveň také ztělesňovaly návrat společenských aktérů a skupin na jeviště dějin. Namísto dřívějšího vzývání „železných zákonů“ historického vývoje usilovali nyní lokální straničtí historikové a propagandisté o rekonstrukci každodenního světa dělnické třídy. Ne „společenské zřízení“ jako mrtvý celek, ne bezejmennost abstraktních Velkých Dějin, které se odvíjely mimo chápání prostého dělníka a jako živelná katastrofa vnikaly do jeho důvěrného světa všedního dne; nyní měli konkrétní lidští jedinci, se svými chybami a nedokonalostmi, znovu získat ztracený statut tvůrců dějin.

V létě 1958 vypukl závažný konflikt v důlním kombinátu v Mansfeldu (kraj Halle) nad sbírkou vzpomínek vysloužilých horníků, kterou sestavil mladý historik Wolfgang Jonas.⁴⁷ Kniha byla okresním stranickým aktivem ostře zkritizována za údajné „revizionistické názory“, za „ignorování revolučních tradic“, „zradu dialektického materialismu“, ba dokonce i za „dezerci do tábora idealismu“.⁴⁸ Oč šlo? Trnem v oku byl mansfeldským soudruhům fakt, že Jonas nechal horníky mluvit nejen o hrdinném revolučním boji proti kapitalistickému řádu, nýbrž také o banalitách všedního dne v dole. Stranou přitom neponechal ani negativní jevy, které mohly vrhnout stín na revoluční tradici proletariátu – pijáctví, absentérství, a především kompromisní dohody s kapitalisty. Jonasovy dělnické memoáry popuzovaly stranické funkcionáře zjevně také proto, že dokázaly umně navodit zdání autentičnosti. Narozdíl od strnulosti a chladné anonymity konvenčních dějin dělnického hnutí přinášely paměti mansfeldských horníků živoucí obraz dělnictva, jenž přesně trefil kritický tón raného poststalinismu:

„Dělník sedí naproti nám a vypravuje. Život a zápas jeho třídy v jeho příběhu opět ožívají. A podává zprávu o celém životě v celé jeho složitosti. Nejedná se o ostrý soud člověka, který věří, že všechny otázky dějin lze zodpovědět jedním mávnutím ruky, které vyčetl z teorie. Ne: podává zprávu o nouzi a utrpení, o boji a politickém růstu, o nenávisti a strachu, o obětavosti a zoufalství, o nezlomné víře a rozpacích, o kamarádství a zradě, o lásce a radosti, o porážkách a o tom, jak z toho všeho brali ponaučení.“⁴⁹

Jonas tu postihuje základní složky poststalinského obrazu dějin: rozhodné odmítání jakékoliv definitivní „teorie“, čistě deduktivní a odtržené od každodenního života; důraz na nejednoznačnost historické zkušenosti; a víru v obnovu, jež je možná pouze za aktivní účasti dělnických mas. Dějiny dělnické třídy v Jonasově podání jsou neustálým kladením otázek zaměřeným na obnovu subjektivity a na autentické dějiny dělnické třídy – nikoliv jako nehybného objektu, nýbrž jako neustále

47 JONAS, Wolfgang: *Erlebnisberichte der Mansfeld-Kumpel*. Berlin, Tribüne 1957.

48 BA, SAPMO, DY 30/IV 2/9.07/222, Bezirk Halle, folio 157 nn., Protokoll der Konferenz über das Buch des Genossen Dr. Wolfgang Jonas „Erlebnisberichte der Mansfeldkumpel“ im Mansfeld Kombinat „Wilhelm Pieck“, 2. 6.1958.

49 JONAS, W.: *Erlebnisberichte der Mansfeld-Kumpel*, s. 7.

se obnovující reality. V jeho vyprávění jsou dělníci, a potažmo komunisté, vsazeni do reálného společenského kontextu, jenž vyjevuje rozpory každodenního života, sociálních vztahů a pracovního procesu, zatímco hrdinná oddanost politickému boji, tato ústřední složka stalinské identity, ustupuje do pozadí. „Sociálně“ (*das Soziale*) tu skrz tato zobrazování každodenního nepolitického jednání získává převahu nad „politickým“ (*das Politische*).

Typicky nejednoznačný byl i výsledek konfliktu: Jonas sice musel na stranickém aktivu provést „sebekritiku“, ve které přiznal „pochybení“. Kniha však nebyla stažena z oběhu a naopak svému autorovi zajistila kariéru na berlínské Akademii věd, kde se za něj postavil výše již zmiňovaný historik hospodářských dějin Jürgen Kuczynski, sám obět „disciplinárního řízení“ o rok dříve.⁵⁰

Podobné momenty dočasného znejistění komunistickou identitu spíše posilovaly, než oslabovaly. Aby se obnovila její identifikační funkce, musela být straně, a zejména jejímu aparátu, nejprve stržena aura naprosté čistoty. Strana musela být „zesvětštěna“. Dělo se tak především v zesílené kritice „maloburžoazního chování“ funkcionářů a v pranýřování „stranické aristokracie“, včetně kritiky „švagrpartají“, pijáctví nebo promiskuity. Tento způsob kritiky byl obzvláště silný v krajích se silnou tradicí dělnického hnutí, kde se již před válkou kritizoval vzestup „rudé aristokracie“. Nyní řadoví komunisté znovu vyzdvihovali protiklad „my“ (členská základna) a „oni“ (byrokratický aparát, vysocí funkcionáři). Podobně jako v Orwellově *Farmě zvířat* zde byli odsuzováni vysocí funkcionáři, kteří si osvojili manýry někdejší buržoazie. Opakovaně tato kritika zaznívala například na Ostravsku. V prosinci 1956 tu krajské plénum probíralo otázku „maloburžoazních nešvarů“ ve straně, a nešetřilo se přitom moralizující kritikou:

„Vypěstováváme si dělnickou aristokracii nejen z horníků a hutníků, ale i z inteligence, hlavně umělecké. Těm ovšem nestačí to auto, ale i k manželce si vydrží dvě až tři milenky. Neví, co dělat s penězi. Naše kádrová politika jim umožňuje buržoazní způsob života, a ti jsou v stavu nám rozvracet socialistickou morálku proletářského internacionalismu.“⁵¹

Velká část kritiky „rudé aristokracie“ se zaměřovala na alkoholismus vedoucích stranických funkcionářů. I když podobná kritika a protialkoholní tažení tvořily pevnou součást stalinistických mobilizačních kampaní, odlišovaly se poststalinské denunce jak tónem, tak argumentací. Kritika totiž nemířila pouze na lokální stranický aparát, nýbrž i na nejvyšší vedení, což navozovalo představu, že v závadném stavu se nachází strana jako celek. Například na jednání ostravského krajského pléna v dubnu 1956 musel na kritiku pijanství namířenou proti pražskému vedení reagovat člen Ústředního výboru KSČ Julius Ďuriš:

„Dále bych chtěl upozornit, že máme dbát, abychom nešli na podružné senzace, které odvádějí od hlavních a základních problémů strany a státu. Například se říká ... že když dole dělá funkcionář špatnou morálku, že se trestá, ale že soudruzi

50 SABROW, M.: *Das Diktat des Konsenses*, s. 342–364.

51 ZAO, fond (f.) KV KSČ Ostrava, záznam plenární schůze ze 14.–15.12.1956, folio 123, diskusní příspěvek účastníka Lampy.

Komunističtí představitelé ze spřátelených zemí na dvacátém sjezdu sovětských komunistů v únoru 1956. I oni se museli po návratu do vlasti vyrovnávat s tíží stalinského dědictví a hledat nové způsoby, jak legitimizovat svou vládu. V horní řadě zleva Antonín Novotný, Viliam Široký a Antonín Zápotocký, v dolní řadě Bolesław Bierut, Walter Ulbricht, čínský maršál Ču Te a Otto Grotewohl (foto z knihy Muriel Blaive Promarněná příležitost: Československo a rok 1956. Praha, Prostor 2001)

Zápotocký, Nejedlý a Kopecký se opíjejí. Je třeba říci, že soudruh Zápotocký nepije, a i kdyby chtěl, nemůže, poněvadž má příkaz lékaře. Soudruh Nejedlý nikdy nepil a soudruh Kopecký také zásadně nepije.⁵²

Nápadná je zde otevřenost, s jakou straníci diskutovali o dříve tabuizovaných tématech. Zatímco snahy zlehčovat alkoholismus ve straně jako „podružné senzace“ se převážně mýjely účinkem, samotná asociace vedoucích funkcionářů s pijanstvím ještě více odhalila proces „odkouzlení“ strany spuštěný po roce 1956.

V polském prostředí sloužil koncem padesátých let k pojmenování negativních jevů ve vládnoucí straně souhrnný pojem *chuligaństwo*. Zahrnoval absentérství, pijanství, promiskuitu i rozkrádání a zpronevěru. Zprávy regionálních kontrolních orgánů ze šedesátých let skýtají velmi truchlivý obraz života strany: kromě „chuligánství“ se jen hemží dalšími kritickými výrazy jako „nemravné chování“ nebo „demoralizace“. Neradostná situace přiměla stranické orgány k boji proti těmto nešvarům, jenž byl v dobovém slovníku označován medicínským pojmem „profylaktická činnost“ (*działalność profilaktyczna*). Jako příklad lze uvést diskusi komise stranické kontroly Vratislavského vojvodství z prosince 1966. Pod palbu kritiky se zde dostaly jevy jako „potlačování kritiky“ (*tłumienie krytyki*), „organizovaná

52 *Tamtéž*, záznam plenární schůze z 29.4.1956, folio 83, diskusní příspěvek Julia Ďuriše.

činnost mafie“ (*zorganizowana działalność mafii*), „opilci a intrikáni ve straně“ (*pijaci i rozrabiaci w Partii*), „nepořádek v hospodaření“ (*bałagan w gospodarce*), „opilství, vloupání, účast na církevních slavnostech“ (*pijaństwo, włamanie, udział w uroczystościach kościelnych*) nebo „vysoký stupeň fluktuace zaměstnanců“ (*wysoki stopień fluktuacji załogi*).⁵³ Tento boj proti nešvarům svědčí o měnící se vnitřní legitimitě strany, neboť funkcionáři brali uvedené nedostatky vážně a snažili se je překonat; přitom zdůrazňovali graduální, procesuální charakter stranické obnovy, v dobovém slovníku zvané „systematické zdokonalování“ (*systematyczne doskonalenie*). Pranýřování negativních „faktů“ tak nezpochybňovalo vnitřní legitimitu strany jako takovou, nýbrž spíše mobilizovalo aktivní podporu členské základny. Stranické schůze zpravidla končily optimistickými výzvami k „dalšímu růstu strany“, „neustálému zdokonalování metod stranického řízení“, „zlepšování sociálního složení strany“ nebo „zvyšování mobilizační schopnosti strany“. Tyto emotivní asociace prokázaly svou mobilizační kapacitu ve stranických řadách během politického konfliktu v Polsku na konci šedesátých let.⁵⁴

„Návrat strany“, jak se projevil v její historické konkretizaci včetně negativních jevů, šel ruku v ruce s tím, co lze nazvat „návratem společnosti“ jako historického subjektu. I tento posun přispíval k transformaci historické identity komunistů. Ve vypravování stranických dějin se projevoval různorodostí, ba rozporuplností historických aktérů, kteří začínali měnit obraz dosud homogenní, „nerozborné“ strany. Stále častěji i v každodenním jazyce strany se užívalo sociologizujících pojmů jako „komplexnost společenského vývoje“, které korigovaly předchozí rétoriku odkazující na přímočarý a nezvratný postup ke komunistické budoucnosti. Nástup společenských aktérů společně s důrazem na jejich rozmanitou minulost rovněž přivodil nové chápání času a pokroku, které lze nazvat plurálním režimem historických časů. Tato změna se projevila například ve vyprávěcí kompozici regionálního stranického dějepisu. Jak autoři lokálních brožurek, výstav, muzejních expozic či sbírek pamětí líčili „pestrý“ lokální kolorit revolučního boje, větvila se historická vyprávění do více dějových pásem. To zpomalovalo vypravovaný čas, či dokonce zavádělo určité formy cykličnosti (opakování, prolínání, překrývání). To byl podstatný rozdíl oproti stalinské formě vypravování, pro něž bylo typické jedno ústřední dějové pásmo.⁵⁵

Příznačný byl pro příběhy lokálních stranických dějin také rozpor mezi nadčasovým a monolitním pojetím strany (a to zejména v úvodech textů, které se většinou nelišily od stalinské tradice) a konkrétním líčením lokálního historického vývoje (sociální situace dělnictva, stávkové boje, problémy každodenního života, úskalí protifašistického odboje atd.), jež naopak evokovalo nahodilost, složitost a otevřenost reálného historického vývoje. Tento vypravovací princip je cirkulární: zatímco v úvodech je

53 *Archiwum Akt Nowych*, Warszawa (dále AAN), f. KC PZPR, Wydział Organizacyjny, 237 VII 5168, KW Wrocław, Protokoły plenarnych posiedzeń KW IV, VI, XII 1966, Protokół KW PZPR 28.12.[19]66, *Działalność Woj[ewódzkiej] Komisji kontroli partyjnej*, folio 339–357.

54 Viz EISLER, Jerzy: *Polski rok 1968*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2006.

55 Viz KLIMÓ, Á. von: *Helden, Völker, Freiheitskämpfe* (viz pozn. 8).

strana popisována jako samozřejmý, nezpochybnitelný subjekt stojící mimo dějinný proces, následný text naproti tomu ukazuje komplexnost, faktografickou bohatost a otevřenost historického formování strany v lokálním prostředí. Paradoxně tak tyto historie vypravují příběh formování něčeho, co je v úvodu označeno za již zformované. Alexei Yurchak zachytil podobný jev v ideologickém diskurzu v pozdním Sovětském svazu, kdy se například vytyčovaly úkoly do budoucna, které byly na dřívějším místě v textu označeny za již splněné.⁵⁶

Součástí tohoto zvrstvení stranických dějin bylo pochopitelně líčení právě ukončené minulosti, tedy stalinismu: „období kultu osobnosti“ bylo v poststaliniském obrazu strany vyčleněno z běhu národních dějin, aby nadále fungovalo jako důležitý negativní kontrast. Zejména pro polské komunisty se „minulé období“ (*okres miniony*) stalo synonymem negativních jevů v životě strany. Tato temporalizace „kultu osobnosti“, kterou zavedl Władysław Gomułka ve svém programovém referátu z října 1956 a která byla v každodenním jazyce straníků vyjadřována obraty jako „před osmým plénem“ a „po osmém plénu“, umožnila oddělit „staré“ od „nového“ a určit tak jasný počátek „správného“, tentokrát polského socialismu.

Jedině v polském případě vnitrostranický jazyk hojně užíval pojmů jako „stalinské období“, nebo dokonce „stalinismus“. Tím se časové vymezení vůči předchozí epoše doplňovalo o vymezení prostorové, teritoriální: polský stalinismus tak byl – výrazněji než v komunistických stranách v Československu a Východním Německu – vydáván za projev cizích, nenárodních sil. Ústřední charakteristiku stalinismu, tedy „porušování socialistické zákonnosti“, připisovali polští komunisté vnějším silám; často se zejména užívalo pojmu berijovština (*beriovszczyzna*). Například diskuse stranického aktivu Vratislavského vojvodství v horkém březnu 1956 ukazuje, že ačkoliv bylo porušování zákonnosti považováno za masový jev uvnitř strany, jeho příčiny a vznik byly vyjímány z polských souvislostí. Jeden z funkcionářů sice přiznal spoluúčast na „přehmatech“, vlastního hybatele těchto procesů nicméně spatřoval ve vnějších, tajuplných silách: „Věděli jsme, že je to nepříjemné, že to dlouhodobě bude mít škodlivé účinky. Zatýkali jsme a bezhlavě zavírali lidi do vězení. V této atmosféře se vytvořil mechanismus, nazývaný berijovština (*beriovszczyzna*), který působil samočinně a posiloval tento vývoj.“⁵⁷

Vyčleněním „stalinismu“, respektive „berijovštiny“ z domácích souvislostí se vytvářely záporné historické subjekty údajně cizí autentické straně a jejím tradicím. Bylo však nabíledni, že dříve či později přijde otázka konkrétní odpovědnosti tak jako tak na přetřes a že se stranické řady začnou tázat jmenovitě po činovnicích, kteří stalinské mašinerii vdechli život. Otázka „kdo z nás je stalinista“ se rovnala otázce „kdo je vinen“ a odkrývala tak sepětí velkých dějin s individuálními osudy. Na plénu vratislavského výboru PSDS v říjnu 1956 formuloval vedoucí místní Večerní univerzity marxismu-leninismu výmluvně tuto patovou situaci: „Bylo zde řečeno, že všichni stalinovci musí odejít. A já se ptám: kdo tady není stalinovcem?“

56 YURCHAK, A.: *Everything was forever, until it was no more*, s. 72 (viz pozn. 43).

57 AAN, f. KC PZPR, Wydział Organizacyjny, 237/VII-3719, KW Wrocław, Protokół z narady aktywu partyjnego z dnia 29.3.1956, folio 66.

Jsme přece ve straně již řadu let. Celou věc je tedy možno postavit takto: poněvadž celá strana byla stalinovská, je třeba ji rozpustit, a ty, kteří po celou dobu mlčeli, nebo ty, kteří byli ve straně pouze proto, že jim bylo zatěžko z ní vystoupit, vytáhneme do vedoucích pozic. To podle mě ale není stranická pozice.⁵⁸

Podobné hlasy se bezprostředně po dvacátém sjezdu sovětských komunistů hojně ozývaly i v KSČ, kde se pojmu „kult osobnosti“ často užívalo k popisu lokálních poměrů: i v místních stranických strukturách jako by se to jen hemžilo „malými Staliny“. Tím straníci relativizovali dvojité odtržení stalinismu od absolutně „čisté strany“: zaprvé zpochybňovali pojetí stalinismu coby údajný výsledek vnějších sil, a to jednak v prostorovém smyslu jako jev importovaný z Východu, jednak v časovém smyslu jako přežitek buržoazní morálky; zadruhé podryvali chápání „kultu osobnosti“ tím, že jej vykládali jak jev omezený na stranické špičky „odtržené“ od členské základny. Představa plíživého šíření „kultu osobnosti“ ve straně byla častým námětem diskusí, jak dokládá například úryvek z diskusního příspěvku na zasedání Městského výboru KSČ v Ostravě počátkem dubna 1956: „Myslím si, že kult osobnosti by nemohl vzniknout, kdyby nebylo osobních zásluh toho soudruha a kdyby nebylo pochlebovačů kolem něho. Kult osobnosti není jen nahoře, ale je hluboce zanesen i do našeho života.“⁵⁹

I když vypodobňování stalinismu jako nadosobního soukolí nutně kolidovalo s voláním po konkrétním historickém vysvětlení jeho vzniku, zdá se, že tento částečný rozkol nezpochybnil převládající obraz „čisté strany“, jež se údajně stala obětí vnějších rozkladných žvlů – ať nadosobních sil či konkrétních osob. Ve většině truchlivých líčení nejtuzšího stalinismu, jakož i při vysvětlování vlastních „omylů“, vyobrazovali komunisté stranu jako pevný záchytný bod a bezpečný přístav. „Neomezená důvěra ve stranu“ byla přitom vyzdvihována zejména v československém prostředí, kde mimořádně silný šok z „odhalení“ stalinských zločinů zjevně pramenil z radikálnosti československého stalinismu a z takřka bezmezné oddanosti sovětskému vzoru.⁶⁰

Utopické vize socialismu se v tomto procesu odcizily sovětskému modelu a navrátily se zpět na dráhu národních dějin. Z hlediska typologie komunistické víry, již vypracoval Thomas Kroll, lze mluvit o posilování „temporálního“ rozměru“ na úkor „sakračního“ rozměru komunistické vize: zatímco sakrální rozměr se vztahoval na existující utopii v prostoru, tedy Sovětský svaz, odkazoval temporální rozměr na komunistickou budoucnost vlastní národní pospolitosti. Obrazy národní budoucnosti však byly hluboce poznamenány rozpory plynoucími z nedávné minulosti, neboť stalinismus svou rozporuplnou národnostní politikou zkomplikoval vztah mezi dvěma klíčovými pojmy poválečných dějin – národem a třídou.

58 *Tamtéž*, 237/VII-3691, KW Wrocław, Plenarne posiedzenia, 28.5.1956, folio 221.

59 *Archiv města Ostravy*, f. MV KSČ Ostrava, záznam plenární schůze z 5.4.1956, diskusní příspěvek účastníka Manišovského.

60 Viz SKILLING, Hubert Gordon: *Stalinism and Czechoslovak Political Culture*. In: TUCKER, Robert C. (ed.): *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*. New York, Norton 1977, s. 257–280.

Revize „národního komunismu“

Zesílené užívání pojmu národa a národní rétoriky vůbec bylo jedním z nejvýraznějších doprovodných jevů destalinizace v ideologické oblasti. O teorii i praxi „národních cest k socialismu“ či „národního komunismu“ již bylo napsáno mnoho a jen stěží lze obohatit tuto diskusi svěžší perspektivou.⁶¹ Za zakladatelský moment národního komunismu se obecně považuje Stalinův ideologický obrat v třicátých letech, kdy rusocentrický nacionalismus vytlačil proletářský internacionalismus a třídní vědomí.⁶² Ve středovýchodní Evropě byla nacionálně orientovaná rétorika bezprostředně po druhé světové válce nesmírně populární; pojem „národní cesta k socialismu“ byl jedním z hlavních sloganů poválečných lidových demokracií. Ačkoliv kritici označovali následné stalinistické období jako necitlivou protinárodní sovětizaci, dospělo novější bádání, zvláště o polském a československém vývoji, k pestřejšímu obrazu této éry: rok 1956 jen znovu obnažil od počátku komunistického projektu trvajícím napětí mezi národními tradicemi a internacionalistickým univerzalismem (v podstatě hegemonií sovětského modelu). Tento problém byl pro všechny komunistické reprezentace dějin klíčový, stranický dějepis přeci usiloval o vytlačení staršího, „buržoazně-nacionalistického“ výkladu národních dějin. Avšak i ve stalinském období byla národněhistorická vyprávění výsadně soustředěná na „třídy“ či „třídní boj“ spíše výjimkou. Bylo tomu tak proto, že přílišný důraz na třídy v národních dějinách mohl nežádoucí měrou podtrhávat vnitřní konflikt a tak relativizovat kýženou národní jednotu.

Proto musely být komunistické (stranické, třídní) dějiny zakomponovány do vyprávečného plánu národních dějin, a to jednak nacionalizací třídy, jednak „komunizací“ národa. Dějiny třídy znamenaly vždy rozšíření, nikoliv nahrazení dějin národních; vztah dělnické třídy k národu měl spíše povahu integrace než emancipace.⁶³ Ve všech třech zde uvažovaných zemích došlo po roce 1956 k posílení národněhistorické perspektivy v historickém obrazu strany. Tomu odpovídala mimo jiné skutečnost, že všechny nově vydané syntézy dějin komunistické strany, respektive dělnického

61 Z literatury k „národnímu komunismu“ viz ZAREMBA, Marcin: *Komunizm, legitymizacja, nacionalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa, Wydawnictwo W.A.B. 2001; BRANDENBERGER, David: *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2002; PALMOWSKI, Jan: *Inventing a Socialist Nation: Heimat and the Politics of Everyday Life in the GDR, 1945–1990*. Cambridge, Cambridge University Press 2009; VERDERY, Katherine: *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley, University of California Press 1995.

62 Viz BRANDENBERGER, D.: *National Bolshevism*.

63 DENEKERE, Gita – WELSKOPP, Thomas: The “Nation” and the “Class”: European National Master-Narratives and their Social “Other”. In: BERGER, Stefan – LORENZ, Chris (ed.): *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Basingstoke (New Hampshire), Palgrave Macmillan 2008, s. 135–170.

hnutí, byly vždy zároveň dějinami národními: *Dějiny německého dělnického hnutí, Dějiny polského dělnického hnutí, Dějiny Komunistické strany Československa*.⁶⁴

Tato symbióza však nebyla zcela bezproblémová. Ačkoliv nadvláda ideje „národní jednoty“ přetrvala, od počátku šedesátých let někteří historikové mladší generace začali zohledňovat vnitřní antagonismy v národním i dělnickém hnutí. V polské historiografii se důraz na vnitřní nejednotnost dělnického hnutí stal po roce 1956 běžným díky pracím historiků jako Feliks Tych. Například v edici pramenů k dějinám Polské socialistické strany – Levice (*Polska Partia Socjalistyczna – Lewica*), tedy strany, která stála u zrodu Komunistické strany Polska (*Komunistyczna Partia Polski*) v roce 1918, podtrhl Tych ohromnou vnitřní nesourodost polského dělnického hnutí, užívaje výrazů jako „nejednotnost“, „porážky“ a „cikcak“.⁶⁵ Také v československém dějepiscevtví mladší historikové, jako například Jiří Kořalka, obrátili pozornost na vnitřní diferenciaci národního a dělnického hnutí. Výsledkem těchto snah bylo vícevrstvé pojetí vztahu mezi národní a sociální otázkou v českých zemích a habsburské monarchii.⁶⁶

Povážlivé trhliny dostává rozšířená teze o hladké symbióze národa a třídy („národní komunismus“) také v zrcadle lokálního myšlenkového světa řadových komunistů. Napětí mezi národem a třídou, respektive stranou zde nikdy z historických reprezentací zcela nevymizelo. Naopak: od konce padesátých let vypuklo množství sporů o stranické dějiny na lokální úrovni, a to obzvláště ve smíšených oblastech, kde se národní, sociální, politické i konfesionální identity prolínaly. Tak bylo například poměrně složité zakomponovat dějiny komunistů německé národnosti do polských a československých lokálních dějin v Horním Slezsku, respektive v severních Čechách, zejména při sestavování sbírek vzpomínek pamětníků.⁶⁷

Jako příklad lze uvést právě úsilí severočeských komunistů začlenit osudy německých členů KSČ do hlavního proudu dějin české dělnické třídy a tak je zachránit před zapomením. Těmto aktivitám předcházely opatrné snahy některých komunistických intelektuálů (často německé národnosti) z roku 1956 otevřít otázku „odsunu“ sudetských Němců a vůbec „německou otázku“ ve středovýchodní Evropě jako ta-

64 *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 8 sv. Berlin, Dietz 1966; *Historia Polskiego Ruchu Robotniczego 1864–1964*, 2 sv. Warszawa, Książki i Wiedza 1967; *Dějiny Komunistické strany Československa*. Praha, SNPL 1961.

65 TYCH, Feliks (ed.): *PPS-Lewica 1906–1918: Materiały i Dokumenty*, sv. 1: 1906–1910. Warszawa, Książki i Wiedza 1961.

66 KOŘALKA, Jiří: *Severočeští socialisté v čele dělnického hnutí českých a rakouských zemí*. Liberec, Severočeské krajské nakladatelství 1963; viz KOPEČEK, Michal: *Historical Studies of Nation-Building and the Concept of Socialist Patriotism in East Central Europe 1956–1970*. In: KOLÁŘ, Pavel – ŘEZNÍK, Miloš (ed.): *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989*. Köln/R., SH-Verlag 2012, s. 121–136.

67 Viz HOLÁ, V. – MENCLOVÁ, B. – ZUMANOVÁ, J. (ed.): *Vzpomínky na vznik KSČ* (viz pozn. 40); *Z bojů a práce KSČ na Liberecku*. Ze vzpomínek zasloužilých členů strany sestavila redakční skupina při OV KSČ v Liberci. Liberec, Okresní výbor KSČ Liberec 1961; KAŁUŻA, Adam – RECHOWICZ, Henryk: *Wspomnienia komunistów śląskich*. Katowice, Wydawnictwo Śląsk 1962; GRUSZKA, S.: *Komuniści Górnośląscy pod zaborem niemieckim*. Katowice, Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich 1958.

kovou. Třebaže tyto nesmělé diskuse nikdy nepřekročily meze oficiální interpretace, podle níž bylo nucené vysídlení německého obyvatelstva „objektivně nutným“ výsledkem druhé světové války, odkryly zároveň jisté rozpory a nesrovnalosti v chápání česko-německých vztahů. V těchto diskusích také vycházelo najevo, že národnostní politika KSČ v minulém období nebyla vždy jednoznačná a srozumitelná. Například ředitel Ústavu dějin KSČ Pavel Reiman věnoval otázce německé menšiny rozsáhlý příspěvek na semináři komunistických lektorů uspořádaném v dubnu 1956 k „objasnění ideologických otázek po XX. sjezdu KSSS“ a otevřeně v něm poukázal na „nepřijatelné příklady diskriminace“ vůči členům KSČ německé národnosti po roce 1948.⁶⁸

Tím, že se obezřetně dotýkaly „německé otázky“, podřývaly empirické výzkumy lokálního dělnického hnutí obraz komunistické strany coby ideálního sepětí národnostní emancipace a proletářského internacionalismu. Oficiální výklad, jenž utvzoval myšlenku „historicky spravedlivého“ odsunu sudetských Němců a poukazoval na „pokrokové československé Němce“, kteří odešli budovat „první stát dělníků a rolníků na německé půdě“, zůstal sice nedotčen, přesto však byla znovuotevřená „německá otázka“ velkým otazníkem pro stranické dějepisce. Komunistické vedení tísnily obavy z možných „ideologických nejasností“ mezi německými členy KSČ, kteří udržovali styky jak s Východním, tak se Západním Německem. Během šedesátých let němečtí straníci skutečně vyvinuli agilní organizační činnost, která za pražského jara vyústila ve snahu o založení sdružení komunistů německé národnosti. Komunistické orgány braly toto snažení vážně, dokonce se uvažovalo o zřízení stranického školení v německém jazyce, které mělo čelit revanšistické propagandě západoněmeckých vysídleneckých sdružení.

První tajemník Polské sjednocené dělnické strany Władysław Gomułka se ocitl na vrcholu popularity při svém projevu 24. října 1956 na Přehlídkovém náměstí ve Varšavě, v němž se distancoval od předchozí éry stalinismu. Desetitisícové davy aplaudovaly jeho slovíům, že „v jednotě s dělnickou třídou a národem strana povede Polsko novou cestou k socialismu“

68 *Národní archiv* (Praha), Archiv ÚV KSČ, f. 1511 (Ideologické oddělení 1951–1961 – původní označení fondu 05/3), archivní jednotka 6, Celostátní seminář učitelů KSČ a lektorů KV k objasnění ideologických otázek po XX. sjezdu KSSS, folio 128–134.

Jako další příklady rozporů mezi třídní a národní identitou v poststaliniském období lze uvést například napjaté česko-polské vztahy v československém Slezsku, kde v říjnu 1956 polští členové KSČ vyvolávali „ideologické nejasnosti“, dále vyrovnávání polských komunistů v Horním Slezsku se silnou místní tradicí Německé komunistické strany nebo poststaliniské přehodnocení Slovenského národního povstání, které podkopávalo unitární výklad dějin československého dělnického hnutí. Tyto rozpory a kontroverze svědčí o tom, že zesílené užívání nacionální rétoriky po roce 1956 nefungovalo jen jako nástroj přímočaré legitimizace komunistického panství. Návrat kategorie národa byl spíše součástí širší transformace komunistické identity, jež byla stále více plurální, více konkrétní a otevřená.

Závěr: strana jako „procesuální utopie“?

Nesčetné rozmišky, jež vypukly po roce 1956 kolem nedávné minulosti na všech úrovních „stranické práce“, učinily z vytváření historického obrazu komunistické strany zdoluhavý, jakoby nekonečný sled diskusí, sepisování a prepisování. Tento kontinuální proces „přepisování dějin“ byl podle mého soudu příznačným projevem nové formy komunistické utopie, ve které byla strana prezentována jako neuzavřený a neustále se opakující proces obnovy. I když byla strana líčena jako nedokonalá, s chybami a vnitřními rozpory, víra komunistů v možnou obnovu, v nové „přepsání dějin“ nevyprchala. Po roce 1956 se sama strana stala ústředním nosným příběhem v reformované komunistické identitě, jsouc líčena jako nikdy nekončící proces utváření a přetváření, jako neustále se vyvíjející subjekt kolektivního jednání. V systému vnitřní legitimizace komunistických stran zaujala představa „přerodu“ a „obnovy“ postupně významnější místo než samotný projekt komunistické budoucnosti, jenž v poststalinismu ztrácel ve vypravování komunistických dějin na dynamice, a tím i na významu pro komunistickou identitu. Zajisté není sporu o tom, že i po roce 1956, a zejména v důsledku nových impulzů formulovaných na dvaadvacátém sjezdu sovětských komunistů v roce 1961, hrála vize komunistické budoucnosti v myšlenkovém světě komunistů důležitou úlohu, nyní zejména ve znamení vědeckotechnického pokroku a socialistického konzumu.⁶⁹ Koneckonců chruščovovská utopická vize definovala „komunismus“ převážně ve smyslu hojnosti spotřebního zboží. Nicméně představa nezvratného „směřování vpřed“ k cílové epoše šťastného zítřka, jakož i bezvýhradná orientace na utopii již uskutečňovanou, žitou – Sovětský svaz – vzaly spolu se stalinismem zasvé.⁷⁰

69 V českém kontextu viz např. SELUCKÝ, Radoslav (ed.): *Komunismus vítězí: O dalším rozvoji vyspělé socialistické společnosti v naší zemi. Materiály pro přednáškovou činnost ČSM*. Praha, Mladá fronta 1961; TYŽ: *Každému chléb, každému růže: Čtení o komunismu*. Praha, Mladá fronta 1963; VALENTA, Zdeněk: *Člověk hledá komunismus: O lidské emancipaci utopicky a neutopicky*. Praha, Svobodné slovo 1966.

70 Srv. Macurovo pojednání o cílové vizi šťastné budoucnosti ve staliniském období: MACURA, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné eseje o socialistické kultuře)*. Praha, Academia 2008, s. 14–35.

Co zbylo, byla „strana-utopie“, zhmotnělá v četných a neustále převypravovaných „stranických dějinách“. Sestávala ze tří základních komponent. Zaprvé stavěla na pojmu „historického faktu“, jenž otevíral prostor reprezentacím individuálních historických zkušeností, jak se dělo během diskusí na stranických aktivech, v lokálním dějepise dělnického hnutí nebo při sbírání a vydávání vzpomínek komunistických pamětníků. Zadruhé se po roce 1956 ustálila představa „komplexního společenského vývoje“, v níž se zrcadlil rozpad vize rychlého a přímočarého postupu směrem ke šťastné komunistické budoucnosti. Toto zpomalení dějin připravilo půdu pro pojem „reálného socialismu“ s jeho cyklickým vnímáním času.⁷¹ Konečně zesílená nacionalizace obrazů stranických dějin, obzvláště v Polsku, ale také v Československu a NDR, na jedné straně načas podepřela nárok komunistických stran na vedoucí roli ve společnosti, dlouhodobě však měla za následek spíše komplikovanější obraz dějin.

Tento příklon ke straně s jejími složitými dějinami však nelze kvapem charakterizovat jako rozpad utopické víry. Mluvit tu lze spíše o přechodu od programatické utopie, orientované na abstraktní cílový stav v budoucnosti, k utopii procesuální, jež odsouvá konečný „totální“ cíl do pozadí, kladouc naopak do popředí prvky otevřenosti dějin, nahodilosti a nejednoznačnosti.⁷² Pojem procesuální utopie přebírá od myslitelů, kteří hráli zásadní roli v myšlenkovém kvasu poststalinské doby, totiž Ernsta Blocha, Zygmunta Baumana a Michaila Bachtina.⁷³ Utopii chápali, řečeno s Blochem, jako permanentní proces „předvídaní toho, co ještě není“. Bachtin vyzdvihoval smysl utopie odmítající jakýkoliv autoritativní plán nové společnosti. „Konkrétní utopie“ se naopak zakládá na neurčitosti, nepředvídatelnosti a otevřenosti lidských dějin, na nejednoznačnosti a protikladech. Čerpá z vlastního historického procesu, nerezignuje však zcela na představu obnovy a „lepší budoucnosti“, stavíc na „tendenci k čemusi, co ještě není“.⁷⁴ Převedeno do situace řadových členů komunistických stran se tato konkrétní utopie – navzdory oficiální rétorice „věčných časů“ a „nezvratného vývoje“ – projevovala v každodenní oddané práci pro stranu a ve víře v „nějaký“ lepší zítřek, který však nemusel přijít hned a za každou cenu. Komunistická víra stále více lavírovala na rozhraní mezi fantazií a praxí, mezi tuž-

71 Viz PLAGGENBORG, Stefan: *Verstetigte Gegenwart: Über das Zeitverständnis im real existierenden Sozialismus*. In: SCHULZE WESSEL, Martin – BRENNER, Christiane (ed.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus: Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*. München, Oldenbourg 2010, s. 19–32.

72 Viz BLOCH, Ernst: *Subjekt-Objekt: Erläuterungen zu Hegel*. Berlin, Aufbau 1952, s. 212 nn. Za upozornění na Blochův pojem děkuji Peteru Thompsonovi, řediteli Centra Ernsta Blocha v Sheffieldu.

73 Viz HUDSON, Wayne: *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*. London, Macmillan 1982, s. 100; viz také SHEPHERD, David (ed.): *Bakhtin, Carnival and other Subjects: Selected Papers from the Fifth International Bakhtin Conference, University of Manchester, July 1991*. (*Critical Studies: Journal of Critical Theory, Literature & Culture*, roč. 3, č. 2 – roč. 4, č. 1–2.) Amsterdam – Atlanta, GA 1993; BAUMAN, Zygmunt: *Socialism: The Active Utopia*. London, Allen & Unwin 1976.

74 Viz GARDINER, Michael: *Bakhtin's Carnival: Utopia as Critique*. In: *Utopian Studies*, roč. 3, č. 2 (1992), s. 21–49; BAUMAN, Z.: *Socialism*.

bou a realitou. Motivaci komunistické angažovanosti po roce 1956 je podle mého soudu nutno hledat právě v této konkrétní utopii, která nebyla ani „ideologickým fanatismem“, ani „čirým oportunistem“, jak ahistoricky napovídají mnohé povrchní moralizující výklady.

Jako výraz procesuální utopie obnovy lze chápat i československý reformní socialismus šedesátých let, soudě alespoň podle jeho historických požadavků a závazků. Zejména *Akční program KSČ* z dubna 1968 opakovaně poukazuje na obnovu přerušovaných či pošlapaných tradic ve všech možných oblastech společenského života: v demokratické politice, v hospodářství nebo vědeckém bádání. Podobně jako o dvanáct let dříve Chruščov a Gomuška v jejich přelomových projevech volá i *Akční program* po návratu k přerušeným a znásilněným tradicím. Všechny tyto klíčové texty poststalinismu se točí kolem otázky, jak zachránit, očistit od viny a obnovit stranu, zatímco komunistický projekt je rozvržen převážně na pozadí minulých faktů a nabývá tak cyklického charakteru.

Tento „utopický obrat“ měl závažné politické důsledky. Zápas komunistů o stabilizaci strany pomocí stále nových legitimizačních metanarací, v první řadě prostřednictvím vize „obnovené strany“, začal v roce 1956 a provázel komunistické systémy až k jejich pádu v roce 1989. Přes svou nestálost byla tato legitimizační schémata s to sytit vědomí sounáležitosti jak v masové členské základně, tak v represivních složkách (je třeba připomenout, že s výjimkou pražského jara byla všechna protestní hnutí v komunistickém bloku po roce 1956 potlačena domácími silami). V průběhu šedesátých, sedmdesátých, a zejména osmdesátých let většina řadových komunistů nejspíše ztratila víru v dosažitelnost skutečné komunistické beztřídní společnosti. Po celou tuto dobu však komunisté nepřestali věřit v legitimní právo dělnických stran vést společnost na cestě k blíže neurčené alternativě jak vůči kapitalismu, tak stalinismu. Bylo tomu tak i navzdory četným reálným obtížím „reálného socialismu“, zejména hospodářským a sociálním, kdy uspokojování potřeb obyvatelstva citelně pokulhávalo za západními zeměmi. V tomto smyslu lze chápat rok 1989 jako zhroucení procesuální utopie-strany, na jejímž podkladě mohli dříve straníci formulovat kritické názory na konkrétní praktické otázky, a zároveň si uchovat přesvědčení, že jsou dobrými komunisty. A právě tato vnitřní legitimita strany se koncem osmdesátých let rozpadla, byť blíže neurčená představa „socialismu“ i nadále zůstávala, zejména v Československu, významným ideálem masového politického hnutí v revoluci roku 1989.⁷⁵ V roce 1956 se

75 Viz KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločensť v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava, Kalligram 2009. Otázka „vnitrostraničné legitimacy“ v období po „normalizačních“ čistkách v KSČ z počátku 70. let by si vyžadovala samostatnou studii. I zde by se vyplatilo srovnání s SED a PSDS, které podobné masové proměny členské základny v pozdním socialismu nezažily. Naskytá se otázka, zda se pozdní socialismus neliší od středního období (1956–1968) zesíleným zpragmatičtřením a zcykličtřením utopie: v tomto modu se stranický jazyk uchyluje k odkazování na abstraktní veličiny a floskule (usnesení, úkol, linie atd.), jejichž mechanické, bezobsažné opakování zajišťuje ideologický konsenzus coby „autoritativní diskurz“, jak pro brežněvovský SSSR argumentuje Alexei Yurchak a pro kontext československý Michal Pullmann.

stranám podařilo oživit jisté vrstvy tradiční komunistické sémantiky, která zajistila vnitrostranickou jednotu – zejména díky pojmům „obnovy“, respektive „návratu“ k leninským tradicím, vnitrostranické demokracii či národní cestě k socialismu. Naopak sémantický průlom způsobený „přestavbou“ prohloubil rozpory ve straně, narušil vnitrostranickou legitimitu a uvolnil tak cestu k definitivnímu pádu systému.

Eroze diktatury v době přestavby

Krise vládnoucích elit a rozpad ideologického konsenzu v Československu (1986–1989)

Michal Pullmann

Pokus o reformu a následné zhroucení státního socialismu v Československu koncem osmdesátých let minulého století lze vykládat z různých úhlů pohledu. Jedním z nejdůležitějších hledisek je souhra zájmů vládnoucích elit a jejich (ne)schopnost efektivně rozhodovat o širokém spektru otázek. Analýza *elitních nároků*, strategií prosazování společných cílů i pravidel vyjednávání v pozdní fázi takzvané normalizace je nejen širokým polem pro bádání, ale i vydatným zdrojem motivů pro vysvětlení toho, jak různé kolektivní hodnoty, identity, strategie, ochota ustupovat, schopnosti učení a způsoby legitimizace moci ovlivnily pád státního socialismu v Československu.

Ve vedení komunistické strany se koncentrovaly síly, které byly po dlouhou dobu připraveny garantovat uspořádání opírající se o administrativní řízení hospodářství a nepřipouštějící žádné formy legální opozice a politického pluralismu. Až události listopadu a prosince 1989 naplno odhalily, že nároky na monopolní vládu byly prostoupeny výraznou bezradností – že velká část komunistického vedení neměla dostatečné koncepční ani strategické kompetence pro řešení nenadálých situací. Chyběla zde často nejen schopnost jednat a hledat možná řešení mimo strnulá myšlenková schémata, ale dokonce i adekvátně pojmenovat situaci.

Již ve své době se tato nejistota a neschopnost staly terčem lidového posměchu. „Kůl v plotě“ byl asi nejpřiléhavějším vyjádřením toho, že stranické vedení ztratilo představu o potřebách lidí i schopnost účinně rozhodovat a řešit palčivé problémy

doby.¹ Úpadek respektu ke komunistickým představitelům dále znesnadňoval přijetí a obhajobu stranické linie jako údajně jediné garance nejspravedlivějšího společenského řádu. Jistota o přednostech a trvalosti socialismu se sice ještě zdaleka nerozpádala, avšak převládající názor obyvatelstva na stranické vedení se pohyboval mezi dvěma poměrně vyhraněnými póly – nespokojeností s jejich slabostí a neschopností zaujmout byt jen elementární stanovisko k narůstajícím tíživým problémům na straně jedné a obavou ze státní represe či nečekaného užití násilí na straně druhé.

Tyto v zásadě protichůdné motivy se pak staly základem dominantního obrazu pozdních osmdesátých let v české polistopadové veřejnosti: podle převládajícího mínění byla pozdně komunistická elita – ať už skutečně či alespoň ve svých nárocích – všemocná, což podtrhávalo nesnesitelnost „zlého“ komunistického „režimu“; zároveň však byla zcela nekompetentní a bezmocná, což se stávalo terčem lidových vtipů a pohrdání. Nebylo důležité, že si tyto motivy výkladově protiřečily; nejsilnější vazbou zde byla skutečnost, že zpětně stvrzovaly nezbytnost zhroucení „totality“ a její nahrazení vytouženým novým uspořádáním.²

Pro polistopadovou historiografii to byla těžká volba. Na jedné straně bylo velmi lákavé líčit dějiny komunistického režimu jako amalgámu indoktrinace a násilí. Dokladů represe se zdál být dostatek a líčení temných obrazů minulosti vyznívalo jako morální povinnost vůči obětem komunistického režimu i jako doklad o přijetí odpovědnosti za ideál dodržování občanských práv, k němuž se nový liberálně-demokratický režim hlásil. Na straně druhé však stálo *právo veta* pramenů, které prozrazovaly něco odlišného než příběh o totalitním režimu – dokládaly šarvátky a napětí uvnitř komunistického vedení (které tedy nebylo monolitní) a rozpory ve stranickém i bezpečnostním aparátu (který nebyl všemocný), ale také různé strategie „konsolidace“ (takže režim nebyl ani bezmocný) i pozdější zájem lidí o nové hodnoty a životní styly (takže společnost nebyla zcela ovládnutá). V devadesátých letech bylo tedy stále jasnější, že před historiografií „normalizace“ stojí poměrně náročný úkol: rozpracovat takový výklad, který by do sebe kromě analýzy represe zahrнул i další argumentační postupy a fakta, jež by umožnila uspokojivě zodpovědět otázku, proč většina československého obyvatelstva nakonec přijala „normalizační“ režim za svůj, i když ho nepřestala v dílčích otázkách permanentně kritizovat.

1 Formulace se vztahuje ke slavnému projevu Miloše Jakeše na Červeném Hrádku, pronesenému v červenci 1989. Ačkoliv projev nebyl určen veřejnosti, stal se záhy doslova senzací; „kůl v plotě“ se stal důležitým referenčním bodem demonstrací v listopadu 1989. K provolávání hesla „Nechceme kůl v plotě“ viz HLUŠIČKOVÁ, Růžena – ČÍSAŘOVSKÁ, Blanka (ed.): *Hnutí za občanskou svobodu 1988–1989: Sborník dokumentů*. Praha, Maxdorf 1994, s. 234; viz také OTÁHAL, Milan – SLÁDEK, Zdeněk (ed.): *Deset pražských dnů: Dokumentace (17.–27. listopad 1989)*. Praha, Academia 1990, s. 16 a 297.

2 V akademické veřejnosti byl tento zjednodušený obraz samozřejmě problematizován již v 90. letech, kdy historici sledovali různé proudy ve vedení KSČ, jejich nutnost vyjednávat atd. Česká kolektivní paměť je však dodnes formována zmíněným paradoxem ve vnímání „režimu“ jako všemocného a bezmocného zároveň. V krystalické podobě najdeme tento obraz ve 2. svazku *Dějin zemí Koruny české: Od nástupu osvícenství po naši dobu* (Praha, Paseka 1992, s. 297–309).

Prvním důležitým pokusem v tomto směru byla koncepce *společenské smlouvy*. Lhostejnost československého obyvatelstva vůči opozičním skupinám a poměrně vysoká společenská stabilita, o níž se „normalizační“ režim mohl opírat, se v tomto modelu jevily jako důsledek specifické „smlouvy“, ve které obyvatelstvo vyměňovalo politické svobody a občanská práva za sociální výhody a konzum. Podle ústředního předpokladu v této nadiktované hře obyvatelstvo jen vnějškově stvrzovalo nároky komunistických elit na vládu, za což odměnou obdrželo ústupky, zejména nižší míru státního násilí a širší spektrum konzumních možností.³ Jednalo se o velmi důležitý výkladový posun, neboť poprvé umožnil formulovat řadu závažných tezí ohledně konformity obyvatelstva a otevíral prostor systematickému bádání o postojích a chování různých sociálních skupin v podmínkách diktatury.

Navzdory tomu je dnes zřejmé, že ani tento výklad pro postižení „normalizační“ stability nevystačí a že musíme jít v hledání adekvátního výkladu ještě dále. „Normalizační“ konsenzus se opíral o důležitější faktory než o hrozbu použití sovětských zbraní a strach z autoritativního „režimu“ (který nabízel výše načrtnutou „smlouvu“);⁴ a příklon lidí k socialismu představoval mnohem více než jen vnějškové loajální přizpůsobení. Dokonce i listopadová „sametová revoluce“, zejména ve zpětném pohledu zdola, měla svůj nepřehlédnutelný socialistický rozměr – vedle demokracie, slušnosti a férovosti v ní hrál klíčovou roli ideál socialismu (ať už si pod ním aktéři představovali cokoliv) a hlavním očekáváním lidového hnutí byl příchod lepšího, demokratičtějšího socialismu.⁵ Hegemonie socialismu byla před rokem 1990 zkrátka mnohem výraznější, než se později předpokládalo; a legitimitu komunistických elit nelze odbýt pouhým poukazem na strach a oportunistus poddajného obyvatelstva (které jako by se v jistém momentu udatně vzepřelo „nenáviděnému režimu“ a svrhlo jeho otěže).

Nadto jsou dnes stále viditelnější personální i myšlenkové kontinuity mezi „normalizačním“ uspořádáním a polistopadovým vývojem. Nejenže se v privatizaci etablovala poměrně velká část pozdně komunistických manažerských elit,⁶ ale i některé prvky polistopadové politické kultury nápadně připomínají „normalizační“ způsoby

3 V klasické podobě viz OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost: Příspěvek k dějinám normalizace*. Praha, Maxdorf 1994, zejména s. 31–33; TÝŽ: K některým otázkám dějin „normalizace“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2, č. 1 (1995), s. 9 n.

4 Představa apolitické idylly (založené na příslibu všeobecné spokojenosti v prostoru dobře zajištěné domácnosti, rozšiřování volnočasových aktivit a konzumních možností atd.) nebyla jen ideologickým nástrojem zastírajícím nebo kompenzujícím údajně nesnesitelnou povahu útlaku, ale stala se silným integrativním faktorem, který zakládal stabilitu režimu mnohem výrazněji než hrozby násilí (viz BREN, Paulina: *The Greengrocer and His TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca, Cornell University Press 2010).

5 Viz KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločnosť v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava, Kalligram 2009.

6 „...nová ekonomická elita vznikala spíše přirozeným vývojem elity staré a jejím postupným doplňováním.“ (MACHONIN, Pavel – TUČEK, Milan: *Zrod a další vývoj nových elit v České republice: Od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2002, s. 25; k dalším kontinuitám viz s. 37–42.)

myšlení a jednání – zmínit lze zejména potíže s přijetím a institucionalizací nesouhlasu, namísto čehož se dodnes často usiluje o vyloučení nepohodlných názorů, se současným rétorickým důrazem na „slušnost“, „efektivitu“ či „porozumění“. Na svých místech kromě toho zůstala řada vlivných lidí a v nových poměrech přežívala či dosud přežívá řada myšlenek a návyků zakořeněných v „normalizační“ kultuře konsenzu. Na těchto a dalších momentech je vidět, že navzdory zhroucení komunistického režimu zde působila řada dlouhodobějších kontinuit.

Zdá se tedy být účelnější rozpracovat takové výkladové modely, které by se pohybovaly mezi oběma krajními pozicemi – představou pozdně komunistických elit jako *uncivil society*, která před novou konstelací v roce 1989 prostě „kapitulovala“,⁷ i představou totalitních strojů na ovládnutí, smetených lidovou nespokojeností a nenávisť.⁸ Je na čase, abychom otevřeli otázky ohledně solidarity a sebevědomí vládnoucích elit v jejich vztahu ke zhroucení komunismu. Jaké měly příslušné skupiny strategie k udržení hegemonie ve společnosti? O jaké intuice se opíraly jejich nároky na konformitu a poslušnost? Jakým slovníkem byly vyjadřovány? Jaké hodnoty a představy o žádoucím uspořádání se zde komunikovaly? Na čem byla založena soudržnost vládnoucích vrstev? Jak se rozpadala? Samozřejmě že ne všechny tyto otázky lze v tomto článku vyčerpávajícím způsobem zodpovědět; je však možné podrobit analýze elitní sebevědomí pozdně komunistického establishmentu a sledovat jeho postupný rozpad.

Rád bych zde navázal na teze, které jsem před půldruhým rokem publikoval ve své knize o československé přestavbě.⁹ Reformní hnutí přicházející ze Sovětského svazu vyvolalo v československých nejvyšších kruzích pestré reakce. Jejich zaměření zpětně prozrazuje, jaká očekávání lidé s přestavbou spojovali, jak své požadavky artikulovali, s kým se byli ochotni spojit a jak strategicky postupovali. V uzavřených grémiích i v širší veřejnosti se otevírala témata a řešily otázky, které najednou nebylo možné obejít nebo překrýt odkazy na „slušnost“ či „klid na práci“. Ačkoliv lidé často jen s obtížemi nacházeli způsoby, jak nové věci pojmenovat a jakými hodnotami je podepřít, právě v reakcích na přestavbu a postupné hroucení autority komunistické strany vyslovovali, co je podle nich žádoucí, co naopak neblahé a kde mezi těmito dvěma světy má být vytyčena hranice. Jednotlivé složky pozdně komunistických elit – stranická, expertně-vládní a manažerská – přitom ze svých pozic reagovaly každá trochu jinak a prozrazovaly tak, že vynucený konsenzus vládnoucích vrstev se pomalu, ale jistě rozpadá.

7 Viz KOTKIN, Stephen: *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. New York, Modern Library 2009.

8 Viz *Dějiny země Koruny české*, sv. 2, s. 308 (viz pozn. 2).

9 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

„Normalizace“ a přestavba

V realizaci přestavbových reforem se v Československu snoubily různé představy: naděje, že se lidem otevřou nové životní možnosti, šly ruku v ruce s očekáváním takových hospodářských reforem, které odstraní věčný nedostatek jednoho a přebytek jiného zboží. Jako všechny reformní projekty, byla i přestavba spojena s potenciálním ohrožením dosavadních výhod a mocenských hierarchií: otvírala sice prostor dílčím zlepšením a posílení důvěry ve stávající řád, zároveň však uváděla v pochybnost ústřední ideologické principy a umožňovala zapojení nových účastníků do debat i vyjednávání o mocenských hierarchiích.

Československé stranické vedení zprvu doufalo, že sovětská perestrojka je jen další z řady ideologických kampaní, jejichž cílem je podnítit vyšší pracovní výkony a celkově lepší chod ekonomiky při zachování zaběhnutého systému rozhodování. Na pozadí obtíží, s nimiž se Michail Gorbačov při prosazování svých cílů setkával, se dokonce zdálo, že se nic zásadního měnit nebude – že možná tu a tam dojde k úpravě stávajícího systému hospodaření, avšak mocenské hierarchie zůstanou nedotčeny.¹⁰

Ačkoliv takovéto obecné očekávání sdílela větší část „normalizační“ nomenklatury, ve vztahu k československé přestavbě byly od počátku patrné rozdíly. Když se pojmu přestavby jako první ujal předseda federální vlády Lubomír Štrougal a již na jaře 1985 považoval budoucí přehodnocení názorů a koncepcí za tak hluboké, „že si to ani sami zatím nedovedeme představit“,¹¹ neodrážela se v tom ani tak diagnostická přesnost nebo jasnozřivost jako spíše snaha postavit se do čela reformního procesu, pokud se k jeho realizaci otevřou příznivé předpoklady. Po nevalných výsledcích „Souboru opatření“ (takzvaných Štrougalových balíčků) z roku 1980¹² patřili právě vládní představitelé k těm, kdo čekali na příležitost, aby se pokusili uvést v život reformní návrhy a vyvedli tak československé hospodářství z dlouhotrvající stagnace. Mohli se zde opřít o expertní týmy (Vládní výbor pro plánovité řízení národního hospodářství, později Prognostický ústav Československé akademie věd a další ex-

10 Viz BROWN, Archie: *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective*. Oxford, Oxford University Press 2007, s. 63–66; WHITE, Stephen: *After Gorbachev*. Cambridge, Cambridge University Press 1993, s. 19 n.

11 Ve jménu odkazu z jara 1945 pracujeme zítra lépe než dnes: Projev Lubomíra Štrougala na shromáždění ke 40. výročí Košického vládního programu. In: *Rudé právo* (5.4.1985), s. 2 n.

12 Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství. In: *Ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství: Sborník dokumentů a materiálů ke zdokonalení soustavy plánovitého hospodářství po r. 1980*. Praha, Práce 1980. K tomu viz také MYANT, Martin: *The Czechoslovak Economy 1948–1988: The battle for Economic Reform*. Cambridge, Cambridge University Press 1989, s. 209–213; WOLCHIK, Sharon: *Czechoslovakia in Transition: Politics, Economics, and Society*. London – New York, Pinter 1991, s. 242 n.

pertní pracoviště) a spolu s nimi požadovat zvyšování „rentability“, „efektivnost“, „vyvážený růst“, „optimální“ řešení nebo „zvyšování tlaku“ na hospodárnost.¹³

Reformní možnosti vlády byly však v systému centrálně řízeného hospodářství paradoxně dosti omezené: praxe administrativního řízení hospodářství byla natolik těžkopádná a složitá, že bez součinnosti středních složek byrokratického aparátu (a bez svolení stranických kruhů) nebyla reforma vůbec proveditelná. Dosavadní křehká stabilita administrativně řízeného hospodářství se opírala zejména o vyjednávání mezi vedeními podniků a středními ministerskými kádry, zodpovědnými za sestavení hospodářského plánu. V administrativně řízeném hospodářství usiloval každý podnik o maximalizaci státem dodávaných zdrojů (surovin či jiných výrobků) a současnou minimalizaci požadovaných výstupů (plánem stanovené výroby). Rozsah ani kvalita výroby nebyly stanoveny trhem (ani jeho jakoukoli nápodobou), ale administrativně – na základě dohody vedení podniku s příslušnými ministerskými úředníky o výši a struktuře výroby a jejich zanesením do výrobního plánu. Kromě vzájemných osobních závazků v těchto dohodách samozřejmě hrály velkou úlohu kontakty v prostředí komunistické strany (nejlépe v jejím ústředním výboru), neboť svým poukazem k centralizované mocenské struktuře, jež mohla kdykoliv kohokoliv odvolat, umožňovaly zesílit či zeslabit účinnost dílčích požadavků. Dokud se tato úroveň vyjednávání udržovala jako hlavní opora stability hospodářství, byly veškeré reformní plány vládních expertů téměř bezpředmětné.

Proto si ani stranické vedení do konce roku 1986 příliš nepřipouštělo, že by se na podobě reálně existujícího socialismu mohlo něco vážněji měnit. Ačkoliv i ve straně existovala řada rozporů, přestavba v ní zpočátku nevyvolávala tlak na eskalaci. Do konce roku 1986 se zdálo, že přestavba je čistě sovětskou kampaní a že se československých poměrů netýká. I oficiální domácí média přinášela svědectví o přestavbě, jako by se jednalo výlučně o sovětský projekt; poměrně dlouho se zdálo, že Československo zůstane novým reformním úsilím nedotčeno.¹⁴

Vše se změnilo až ke konci roku 1986, kdy začaly i do Československa (zatím neoficiálními kanály) proudit zprávy, že na chystaném lednovém plénu Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu chce Gorbačov dovršit personální proměnu vedení strany ve svůj prospěch a že se tak naplno otevře cesta realizaci přestavbových reforem.¹⁵ V této nové situaci se zdálo nestrategické zůstatvat pozadu

13 Citované pojmy patřily k osvědčeným způsobům kritiky hospodářství v 80. letech (viz časopis *Finance a úvěr*, ročníky 30–36 (1980–1986).

14 Například ještě materiály 17. sjezdu KSČ se opíraly o osvědčené pojmosloví jako „zdokonalení“, „podněcování tvořivé aktivity lidí“ atd. Slovník přestavby sem pronikal jen velmi pomalu (a nadto téměř výlučně v textech Lubomíra Štrougala). (Viz *XVII. sjezd Komunistické strany Československa*, 24.–28. března 1986. Praha, Svoboda 1986.)

15 V sovětském vývoji je právě lednové plénum z roku 1987 interpretováno jako událost, která umožnila právní zakotvení přestavby a otevřela tak prostor proměnám státních podniků, družstevnictví, vnitřního i mezinárodního obchodu atd. (WHITE, S.: *After Gorbachev*, s. 19 n. – viz pozn. 10). Neoficiální zprávy o tom, že přestavba nezůstane jen další z ideologických kampaní, prý do Československa pronikly v listopadu a prosinci 1986 a způsobily, že si československé stranické vedení pospíšilo s přípravou dokumentu o přestavbě, aby byl hotov ještě před lednovým plénem v Moskvě a vypadal tak jako výsledek samostatné aktivi-

a riskovat, že se případné pozdější změny budou jevit jako čistě reaktivní a oportunní jednání. Na přelomu let 1986 a 1987 byl proto rozpracován dokument, jímž měla být nastartována přestavba i v Československu.¹⁶ Ačkoliv se všechn reformismus kladl do sféry hospodářství, bylo již zde zřetelné, že se budou znovu vyjednávat i některé hierarchie mocenské.

Zákon o státním podniku

Jelikož se středobodem sovětské ekonomické reformy stal zákon o státním podniku, zahájily se práce na obdobném projektu začátkem roku 1987 i v Československu. Pro vládní kruhy to byla vítaná příležitost, jak uvést v život reformy, které by překonaly stagnaci a obnovily hospodářský růst. Hlavním cílem zákona bylo proměnit formy spolupráce mezi velkými podniky: princip „samofinancování“ měl podnikům zajistit větší samostatnost rozhodování, zároveň je však více vázat k odpovědnosti za vlastní výkon. Do prostředí administrativního rozhodování tak měl být vnesen jistý tržní prvek: podniky si měly do budoucna nejen více konkurovat, ale mít i dostatek prostoru pro uzavírání vzájemných kontraktů bez ministerské rozhodčí instance. Úřednímu aparátu by se tak ulevilo v jeho náročné dohlížitelské činnosti a podniky měly začít efektivněji hospodařit – nejen si vyjednávat na ministerstvech příznivé podmínky, nýbrž také rozvíjet svébytnou iniciativu a lépe a kvalitněji vyrábět.¹⁷

Návrh zákona byl ve Vládním výboru pro plánovité řízení národního hospodářství připraven již během jara 1987. Vycházel původně ze sovětského vzoru; avšak poté co se ukázal v této podobě jako nepoužitelný pro československé prostředí, rozhodli se vládní experti sáhnout ke koncepci zákona o podniku připraveného v Československu již v roce 1969, který ve své době z politických důvodů nebyl uskutečněn.¹⁸ Československý návrh tak šel v některých ohledech ještě dále než sovětský model a otevíral prostor takové transformaci, v níž by se princip plánování změnil v „ekonomické řízení“ a postupně by zcela eliminoval administrativní systém rozhodování. V definitivním návrhu zákona, publikovaném v polovině července 1987, sice nejdůležitější pasáže chyběly (například forma „podílnického podniku“, tedy jakási socialistická obdoba akciové společnosti, byla ve stranickém prostředí nepřijatelná), což prozrazuje, že již v této době se zákon stal objektem restrikcí.

ty (viz ŠULC, Zdislav: *Psáno inkognito: Doba v zrcadle samizdatu 1968–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2000, s. 106). K politickému vývoji v Československu viz BLEHOVA, Beata: *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei*, Wien, LIT Verlag 2006, s. 121–199.

16 *Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR*. Praha, Svoboda 1987; viz také *Rudé právo* z 9.1.1987.

17 Zákon o státním podniku byl v Sovětském svazu v první půli roku 1987 předmětem veřejné diskuse, v polovině téhož roku pak byl schválen. Československé fázování bylo zhruba o rok posunutě: do konce října 1987 probíhala „všelidová diskuse“, od poloviny roku 1988 pak zákon vstoupil v platnost.

18 Viz ŠULC, Z.: *Psáno inkognito*, s. 258 n.

Přesto návrh později vyvolal řadu reakcí, které ve strnulém prostředí státního socialismu nikdo neočekával – v takzvané celospolečenské diskusi, která probíhala v létě a na podzim 1987, se nejhlasitěji ozvaly dvě zainteresované skupiny – ekonomičtí odborníci (expertní kruhy) a lidé z vedení podniků (manažerské kruhy).

Pro experty z Vládního výboru pro plánovité řízení národního hospodářství i dalších odborných institucí¹⁹ představovala diskuse o návrhu zákona vítanou příležitost, jak představit a popularizovat nové reformní myšlenky. Hlavním kritizovaným bodem bylo dosavadní administrativní řízení hospodářství, tedy úřední stanovování cílů a kontrola nad distribucí surovin i zboží bez dostatečného ohledu na potřeby podniků i konečných odběratelů. Experti zde mohli veřejně formulovat to, co je páliło již delší dobu, a žádat nastolení rovnováhy mezi nabídkou a poptávkou (namísto dosavadní „požadavkové“ ekonomiky), uspokojování přání zákazníků (namísto lpění na státním plánu, zrcadlícím často opět jen byrokratické zájmy) i změnu dotací a redistribucí v praxi (tak aby efektivní podniky nedoplácely na ty špatně hospodařící). Odtud pak byl jen krůček k požadavku „objektivizace hodnotových nástrojů“ (tedy zavedení pohyblivých, státem nekontrolovaných cen), které by usměrňovaly a uváděly v soulad různé ekonomické volby.²⁰ Ani princip administrativního rozdělování surovin, ani požadavek státního dohledu nad výrobními prostředky, ani státní kontrola cen již nepůsobily jako axiomy, vyznačující nezvratné směřování ke komunismu. Experti zde poměrně jasně vyjádřili, že dosavadní administrativní systém řízení je hlavní příčinou problémů a že je do budoucna ve stávající podobě neudržitelný.

Vedle obecných tezí a požadavků se v diskusi objevila řada konkrétních návrhů vytyčujících další směry hospodářských reforem. V pohledu shora se zdálo být nejdůležitější utlumování těch odvětví, která tvořila základ „extenzivního“ růstu hospodářství (ocelářství), a naopak prospektivní podpora odvětví opírajících se o vysoce kvalifikovanou výrobu (zpracovatelského průmyslu, ať už textilního, obuvnického, sklářského, polygrafického atd.).²¹ V pohledu zdola – tedy v rovině dílčích organizačních principů – se asi nejostřejší kritika snášela na pojetí takzvaného kmenového jmění (zjednodušeně majetku), podle něžž bylo kromě zisku dosud každému podniku daněno i toto jmění.²² Nejenže zde vlastně docházelo

19 Patřila k nim zejména Vysoká škola ekonomická, Ústřední ústav národohospodářského výzkumu (při ministerstvu financí), později také slavný Prognostický ústav ČSAV.

20 Viz RUSMICH, Ladislav: Zbožně-peněžní vztahy. In: *Hospodářské noviny*, roč. 31, č. 19 (1987), s. 3; MOŠNA, Zdeněk: Zásady činnosti: K návrhu zákona o státním podniku. In: *Tamtéž*, č. 30, s. 3. Slovník byl prozatím poměrně opatrný (opíral se o osvědčené obraty jako „ve prospěch socialismu“, „sovětská ekonomická věda“, „přínos marxistické teorie“ atd.), avšak obsahem texty jednoznačně porušovaly ideologickou čistotu, stanovenou poučkami vědeckého komunismu.

21 Viz KOMÁREK, Valtr: Ekonomika žádá revoluční změnu. In: *Tamtéž*, č. 10, s. 8 n.

22 „Kmenové jmění se skládá z části svěřené při založení a z přírůstků vzniklých v průběhu hospodaření podniku.“ (HÁBA, Zdeněk: Ne zcela jasné pojmy. In: *Tamtéž*, č. 32, s. 6.) Jelikož ve státním socialismu bylo homogenní (státní) vlastnictví výrobních prostředků, příslušný podnik budovy, stroje a podobně nevlastnil, ale pouze měl v jakési správě. Výrobní prostředky ve státním socialismu ani nemohly být v soukromých rukách; ideálně byly „ce-

ke dvojímu zdanění, ale tato praxe navíc tlačila podnikové ředitele k tomu, aby se bránili investicím do svých podniků (neboť investicemi zvyšovali „kmenové jmění“ a potažmo odvody, čímž zase snižovali prostředky na mzdy a v delší perspektivě tak přicházeli o své kvalitní pracovní síly).²³

Navzdory těmto kritizovaným bodům však v diskusi o návrhu zákona nejnaléhavěji nezněl hlas ekonomických expertů, nýbrž lidí z podnikových vedení, jejichž vliv byl ohrožen mnohem výrazněji. Zákon o státním podniku totiž podle sovětského vzoru zaváděl do výroby prvky socialistické demokracie: v podnicích se měly zakládat rady pracujících, které se měly spolu s řediteli podílet na vedení podniků, a nadto měly mít právo volit a odvolávat ředitele. Ředitelé a jejich náměstci tudíž neváhali zapojit všechny dostupné artikulační možnosti, aby princip dělnické samosprávy očernili a hlasitě varovali před jeho důsledky. Samosprávné orgány podle nich hrozily stát se „debatními kluby“, v nichž se oslabí pracovní morálka zaměstnanců a naopak posílí tendence k tomu, co prý je zaměstnancům vlastní – „snaha o maximalizaci důchodů“ bez ohledu na výsledky podniku. Navíc podle nich nebyla vyjasněna otázka paralelnosti samosprávných orgánů a odborů (kde se měly ve své činnosti překrývat, kde nikoliv a proč). Argumentovali také, že nová grémia poskytnou příležitost „demagogům a konjunkturalistům, případně protispolečenským tendencím“, takže v podnicích už nic neudrží „kázeň a řízení“. Na základě těchto výhrad se dalo formulovat zcela nedvojznačně: „Navrhuji tento paragraf zcela vypustit.“²⁴

Ředitelé věděli, že je v sázce jejich vliv v rámci podniků i vztahy navenek. Již vyjednávání s vyššími orgány (na ministerstvech či Ústředním výboru KSČ) je stálo nemálo energie a vynalézavosti; nyní hrozilo, že se k tomu přidá ještě nutnost jednat se zaměstnanci. V jejich deklarovaném postoji přitom zřejmě nešlo hlavně o despekt vůči podřízeným (v situaci nedostatku pracovních sil si své zaměstnan-

lospolečenským vlastnictvím“, které spravoval stát – chránil je proti zcizení, staral se o jeho rozvoj (předáním do kompetentních rukou) apod. Svou výrobní činností pak podnik opět rozmnožoval nikoliv majetek svůj, ale potenciálně majetek všech (který spravoval – tj. výrobně organizoval i redistribuoval – stát).

- 23 Proto se za „normalizace“ ředitelé podniků tak houževnatě bránili jakýmkoliv investicím do svých podniků (a když jim byly ze strany ministerstev nové stroje vnuceny, často je raději nechali nerozbalené). Ministerstva naopak zase tlačila na „normativy povinných přidělení do fondu rozvoje“, chtěla tedy administrativně prolomit systematický nezájem podniků o investice. Podniky za „normalizace“ tak byly často doslova udržovány v téměř dezolátním stavu (anebo se zde donekonečna jen opravovaly staré stroje). Vylíčení tohoto mechanismu i alternativní návrhy viz ŠLAJER, Vratislav: Úvahy k zamyšlení. In: *Tamtéž*, č. 40, s. 6 n.
- 24 VONDRA, Milan: Problém je dost; SVOBODA, Jaromír: Diskutabilní postavení ředitele; NOGA, Karel: Volitelnost? Ano! In: *Tamtéž*, č. 34, s. 6. (Milan Vondra byl z podniku Armabeton Praha, Jaromír Svoboda byl ekonomický náměstek Kovoslužby Praha a Karel Noga byl ředitelem Závodů Vítězného února v Hradci Králové.) Nejpádňější formulace o „vypuštění“ se sice vztahovala jen k paragrafu 30, který se týkal volné možnosti svolávat shromáždění vnitropodnikových útvarů (tedy samosprávných orgánů, jednotlivých dílen i celých závodů atd.), na pozadí celkového vyznění uvedených textů ji však lze vztáhnout k principu „socialistické samosprávy“ jako celku.

ce, zvláště ty kvalifikované, museli doslova předcházet); ředitelé však měli obavy, zda nový systém zvládnou a zda se mezi protichůdnými tlaky (od ministerstva a samosprávy) udrží.

Jinak se ústředním principům navrhovaného zákona dostalo od manažerských kruhů obecného souhlasu: zdá se, že zde aklamace nebyly jen tradičním holdováním tomu, co přicházelo shora, ale že odpovídaly snahám podniků o samostatnost v rozhodování. Zejména princip „samofinancování“ byl pro podniková vedení příslibem, že snad budou moci hospodařit s podstatně většími finančními obnosy a zbaví se závislosti na ministerském poručníkování. Zvláště když se podnik podílel na zahraničním obchodu, otevírala se mu možnost získat jistou míru vlivu na hospodaření s valutami. Vedle hlasitých aklamací se proto objevovala upozornění, aby se tyto principy v budoucnu nestaly obětí dodatečných úprav a zvláštních předpisů (jak tomu bývalo v minulosti).²⁵

Vedoucí úloha strany

Obavy panovaly i v nejvyšších stranických kruzích. Největší zájem – ještě před otevřením diskuse – zde budila otázka, jak bude vypadat vedoucí úloha strany:²⁶ jak se zajistí, aby komunistická strana měla v samosprávných orgánech dostatečný vliv a aby i ředitelé podniků skládali účty stranickým orgánům. Když se pak ukázalo, že se diskuse rozběhla nečekaným, a dokonce nežádoucím směrem, naléhavost této otázky ještě vzrostla. Záruk, že se účastníci diskuse budou chovat konformně, bylo stále méně; sporných otázek a témat, které je mohly podnítit k nonkonformním stanoviskům, naopak stále více.

Ze zasedání národohospodářské komise Ústředního výboru KSČ v listopadu 1987 nicméně vyplývá, že připravenost k razantnímu jednání byla v komunistické straně poměrně omezená. Namísto odhodlání a úmyslů okamžitě intervenovat se zde projevovala spíše defenzivní kritika spolu s úsilím vymanit se z odpovědnosti za existující hospodářské problémy i úpadek autority strany: podle účastníků diskuse byl termín zveřejnění návrhu „nevhodně zvolen“,²⁷ „část stranického aktivu nebyla teoreticky připravena pro veřejnou diskusi“, diskuse nevezala dostatečně v úvahu „rozsáhlost administrativního aparátu“, „málo směřovala k celé přestavbě hospodářského me-

25 Viz LEŠČIŠIN, Jozef: Neublížme dobrej věci. In: *Tamtéž*, č. 32, s. 6 (Leščišin byl ekonomický náměstek Východoslovenských železár v Košicích); ŠKRHÁK, Jaroslav: Stručnost vede k nejasnosti. In: *Tamtéž*, č. 33, s. 6 (Škrhák byl vedoucím odboru rozvoje ekonomiky na Generálním ředitelství ČKD v Praze) a další.

26 *Národní archiv*, Praha (dále jen NA), bývalý Archiv ÚV KSČ, fond (f.) 1529 (Národohospodářská komise ÚV KSČ – původní označení fondu 10/8), Informace o výsledcích jednání národohospodářské komise ÚV KSČ dne 1. června 1987.

27 Časovou „nevhodností“ měl dotýčný nejspíše na mysli skutečnost, že se autoritativní kampaň (distribuce žádoucího výkladu zákona po stranické a odborové linii) dala do pohybu teprve v červnu a červenci, kdy lidé již odjížděli na své chalupy či jiné prázdninové pobyty a nevěnovali tak kampani patřičnou pozornost.

chanismu“, odhalila řadu „nejasností okolo funkce rady“ a vážné nedostatky v práci „teoretické fronty při přípravě dokumentů přestavby hospodářského mechanismu“, diskutované materiály „nebyly připravovány za účasti odvětvových orgánů“, v návrhu zákona „se neuvažuje s ověřeným systémem vyšších dodavatelských funkcí“ a podobně.²⁸ Pro stranické představitele bylo obtížné přijmout fakt, že „celospolečenská diskuse“ nemusí probíhat podle předem stanoveného scénáře – a že pluralizace postojů, které ekonomičtí odborníci a lidé z podnikových vedení veřejně formulovali, může vést až ke zpochybnění základních pilířů státněsocialistického hospodářství. Mnohem snadnější bylo poukazovat na organizační problémy: časovou nevhodnost, nezvládnutou organizaci i teoretickou přípravu.

Kontrast mezi rozpačitostí stranických špiček a připraveností expertních a manažerských kruhů jasně artikulovat své zájmy byl zjevný. Namísto požadavků na okamžité teoretické proškolení „části stranického aktivu“ a nápravu všeho, co se domněle špatně zorganizovalo, aktéři z prostředí centrálního stranického aparátu formulovali jen kontemplativní stanoviska, vytěsňující příčiny neblahého vývoje za hranice vlastní odpovědnosti.

Při hodnocení hospodářských reforem se v centrálním stranickém aparátu ani později neprojevil odvaha k razantnějšímu jednání a nápravě problémů. Když byli například členové národohospodářské komise ÚV KSČ v roce 1988 konfrontováni s dalším poklesem hospodářského růstu, reagovali podobně bezradně a kontemplativně jako předtím: „známe zdroje ekonomického růstu, ale neumíme je mobilizovat“, „podniky ve druhém pololetí letošního roku neočekávají udržení příznivého vývoje a prognózují pokles dynamiky výroby“, je nezbytné, „aby centrum rychleji reagovalo na změny ekonomických podmínek“, „v plánu [se] zatím vyhýbáme řešení rozhodujících problémů“, máme „nízkou účinnost a efektivnost přínosů z vědecko-technického pokroku“ a podobně. Zdá se, že důvěra ve vlastní síly ve stranickém aparátu fatálně poklesla; už ani platnost základních ideologických schémat, vymezujících směr ekonomického vývoje, nebyla jistá: „Interpretace, že nástup k intenzifikaci je pomalý, není přesná, neboť je potřeba si přiznat, že zatím vůbec nedošlo k obratu k intenzitě a rozvoj národního hospodářství je stále extenzivní.“²⁹

Vedle efektivity státněsocialistického hospodářství se tedy hroutilo něco ještě citlivějšího a možná důležitějšího: rozpadaly se i ideologické opěrné body, které poměrně dlouhou dobu umožňovaly aktérům legitimizovat vzájemnou spolupráci a (alespoň předstírat) společné cíle. Když už ani v centrálním stranickém aparátu jejich platnost nebyla jistá, když už i zde místo požadavků konformity a poslušnosti vyjevili své vlastní pochybování a rozpaky, bylo jen otázkou času, kdy se tato nejistota a pochybnosti veřejně vystaví před celou společností.

28 *Tamtéž*, Informace o výsledcích jednání národohospodářské komise ÚV KSČ dne 23. listopadu 1987.

29 *Tamtéž*, Základní myšlenky z diskuse na národohospodářské komisii ÚV KSČ: Materiály 5. schůze národohospodářské komise ÚV KSČ 15. července 1988.

„Vnitřní nepřítel“

Ještě výraznější než ekonomická bezradnost stranického vedení bylo jeho znejasnění co do způsobů stigmatizace „vnitřního nepřítele“. S ohledem na sovětskou politiku glasnosti se najednou vytrácela jistota, zda bude nadále možné vylučovat disent ze společnosti: pokud byl v Sovětském svazu rehabilitován Andrej Sacharov a výrazně omezena cenzura, kde byly záruky, že se něco podobného nestane i v Československu? Pro zdejší stranické vedení představovala tato vyhlídka téměř životní ohrožení, neboť zpochybněním *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSC*, které do té doby spolehlivě podpíralo nárok komunistické strany na monopol moci a vylučovalo jakoukoliv legální opozici, by ztratila zbytky legitimacy pro udržování svého vlivu.

Není proto divu, že naléhavá žádost, aby sovětská strana neměnila oficiální interpretaci roku 1968, tvořila zpravidla velmi důležitou součást rozhovorů mezi sovětskými a československými stranickými představiteli. Ti sovětské straně zdůrazňovali, že změna oficiálního výkladu událostí pražského jara by ohrožovala pozice komunistické strany i osud přestavby v Československu, ba dokonce že by otevírala cestu k evropské destabilizaci.³⁰ Prosbu o zachování dosavadní interpretace, stvrzené *Poučením z krizového vývoje*, asi nejlakoničtěji vyjádřil tajemník Ústředního výboru KSC Vasil Biľak, když v listopadu 1988 jednal s Gorbačovovým zahraničněpolitickým poradcem Alexandrem Jakovlevem při jeho návštěvě Československa: „Chápeme probíhající procesy v SSSR, prosíme však, abyste pochopili i situaci naši.“³¹

Kromě strašáka evropské destabilizace a ohrožení pozic socialismu v Československu však Jakešovo vedení nemělo mnoho argumentů, jimiž by ospravedlnilo represí vůči domácím „nepřátelům socialismu“ a „protispoločenským živlům“. Sovětským soudruhům ještě mohlo tvrdit, že má situaci pod kontrolou a že většina společnosti podporuje jeho mocenský nárok, jehož rubem bylo vyloučení disentu. Obtížnější však bylo vypořádat se s domácí situací: když byla platnost oficiálních ideologických schémat vystavena zpochybnění, začala se pomalu rozkládat i stigmatizace disentu (jako těch, kdo nepracují, neumí přijmout patřičnou „odpovědnost“ a naopak jen za tučné západní provize provádějí na objednávku nepřátelskou činnost).³² Od poloviny roku 1988 neustále rostla účast na opozičních demonstracích (zejména při

30 Viz např. záznam rozhovoru Gorbačova s Jakešem z dubna 1989: Iz besedy s Milošem Jakešem: Moskva, 18. aprėlja 1989 goda. In: *Otvečaja na vyzov vremeni: Vnėšnjaja politika perestrojki. Dokumentalnyje svidėtelstva*. Moskva, Gorbačev-Fond – Ves Mir 2010, s. 564–567. Během rozhovoru, který byl asi ze čtvrtiny věnován problému „nepřátel socialismu“, resp. tlaku na rehabilitaci pražského jara, Jakeš ujišťoval Gorbačova, že změna sovětského oficiálního stanoviska by znamenala pro československou společnost katastrofu.

31 „V zaključenje V. Biljak prjamo skazal: ‘My ponimajem proischodaščije v SSSR processy, no prosim poňat’ i našu situaciju.’“ (JAKOVLEV, Alexandr: *Perestrojka: 1985–1991. Nėizdannoe, maloizvestnoje, zabytoje*. Moskva, Meždunarodnyj fond „Dėmokratija“ 2008, s. 273.)

32 Důvodů, proč byla dřívější stigmatizace disentu poměrně dlouho úspěšná, bylo jistě mnoho. Největší roli zde hrála skutečnost, že požadavky disentu, stejně jako oficiální cíle komunistické politiky, byly vzdáleny životnímu světu většiny obyvatelstva – že v „normalizované“ společnosti se jakýkoliv aktivismus (disidentský či stranický, idealistický či pragmatisko-

historických výročích v srpnu a říjnu 1988 a poté během celého roku 1989), což prozrazuje, že se stále větší část veřejnosti zajímala o cíle a hesla opozičních skupin.

Administrativní slovník, jímž se ve stranických kruzích vyjadřoval tento trend, svědčil o tom, že vstoupit do zápasů o žádoucí výklad socialismu se stranickým představitelům vůbec nechtělo. Otevíraly totiž možnost, že se namísto dosavadního předepsaného pojetí socialismu prosadí jeho úplně jiné interpretace (či dokonce že se zpochybní jako princip společenského uspořádání) a že se křehká stabilita „normalizačních“ hierarchií pak nebude mít už vůbec o co opřít. Z perspektivy stranického vedení se tak zdálo, že je lepší nedělat nic (respektive jen nasazovat proti protestujícím pořádkové síly) a tvářit se, že státní socialismus se svými představovými vylepšeními stále funguje. A tak byly i protestní akce ze srpna a října 1988 nadále prezentovány jako „vystoupení nepřátel socialismu“. Vyjadřovací obezřetnost šla tak daleko, že se raději říkalo „události, které se udály“, jen aby se demonstrantům nemusela připisovat identita (aby se nemuselo shrnujícími pojmy vyjadřovat, co že to chtějí a v čem že jsou vlastně nebezpeční).³³

Pokud se i později v interních stranických materiálech charakterizovaly cíle protestního hnutí, dělo se tak s pomocí pojmů, které již nebyly odvozeny pouze z „normalizačního“ jazyka, ale zahrnovaly také vlastní identitu protestujících. Jejich úsilí bylo vymezeno snahou o „dosažení změny současného čs. společensko-politického zřízení na pluralitní“ a dále o „vytváření tzv. nezávislých seskupení“ usilujících „vytvořit základní organizační struktury budoucí ‘opozice’“. ³⁴ Stigmatizačně měly působit již jen kategorie „zneužití“ (T. G. Masaryka, Johna Lennona), „konfrontace“ (tedy hrozby nekontrolovatelného konfliktu) a „revize“ (poválečného uspořádání). Protestující již nebyli „ztroskotanci“ ani „samozvanci“, nýbrž „opoziční skupiny“, usilující o „pluralitní zřízení“ a zakládání „nezávislých seskupení“. Oproti konci sedmdesátých let to byl zřetelný interpretační posun, rezignující na jednosměrnou stigmatizaci a přebírající (alespoň zčásti) obsah toho, co opoziční aktéři sami o sobě říkali. I v tom lze shledávat prvky interpretační slabosti a nedostatku ofenzivní energie stranického vedení a jeho administrativního aparátu. Situace viditelného konfliktu nadto vnášela otázku po způsobech neutralizace opozice (ospravedlnění represivních opatření) a zvyšovala tlak na metadiskurs o ústředních hodnotách socialismu: pokud se „pluralita“ a „nezávislost“ měly interpretovat jako „nepřátelské“ a „protisociální“, bylo zapotřebí ukázat proč. A přesně tomu se vedení komunistické strany usilovně vyhýbalo.

-prospěchářský) jevil jako podezřelý a cizí (viz BREN, P.: *The Greengrocer and his TV*, zejména s. 201–208 – viz pozn. 4).

33 NA, f. 1261/0/9 (Předsednictvo ÚV KSČ 1986–1989), P81/88, 81. schůze předsednictva ÚV KSČ 25. 8. 1988, bod 5, příloha III, Informace o politické situaci a událostech v období od 15. do 22. srpna 1988 v souvislosti s 20. výročím srpnových událostí v roce 1968.

34 *Tamtéž*, P85/88, 85. schůze předsednictva ÚV KSČ v polovině září 1988, bod 6, příloha IIIb, Informace k současným aktivitám vnitřního protivníka, zejména v souvislosti se 70. výročím založení ČSSR (opatřeno razítkem „Přísně tajné“).

Nejistá elita

Vraťme se však k výše postaveným otázkám. Jak se v období přestavby měnily nároky vládnoucích elit a jejich připravenost ke společnému jednání? Jak lze vysvětlit znejistění komunistických kruhů pozdní „normalizace“ ohledně efektivního rozhodování? Čím byla podmíněna jejich opatrnost, či dokonce rezignace na rozvíjení hegemoniálních strategií? Proč tak lpěly na administrativním řešení problémů, když se kromě funkčních mechanismů pomalu rozpadal i elementární respekt vůči komunistické straně?

Na tomto místě lze formulovat tři hypotézy, zasazující proměnu elitního sebevědomí do širšího kontextu „normalizace“. Předně, s rozšiřováním spektra témat, postojů a pojmů v širší veřejnosti bylo stále obtížnější zakomponovat tuto nově se rodící pluralitu do ideologického jazyka. „Normalizační“ konsenzus se velmi výrazně opíral o ideály stability a spokojenosti, stvrzované na každodenní úrovni nekonečným opakováním hypernormalizovaných formulací.³⁵ Jazyk „normalizace“ měl spíše pragmatickou než obsahovou racionalitu: jeho používání odkazovalo na obecný respekt ke konsenzu a existujícím hierarchiím, nemělo sdělovat konkrétní obsahy. Jelikož pak jakýkoliv metadiskurs o ideologii a zdůvodňování žádoucích poměrů mohl rozbít tuto pragmaticko-ideologickou praxi, měly stranické elity sklon úzkostlivě se vyhýbat otevřeným otázkám a nevyzkoušeným formulacím.

Tím lze také vysvětlit, proč byly tak tvrdě stíhány právě nonkonformní postoje k ústředním hodnotám a cílům socialismu: jakákoliv obsahová diskuse o tom, co je to socialismus či proč je vlastně nejlepším společenským uspořádáním, hrozila rozbít pragmatickou racionalitu „normalizačního“ jazyka – tedy nejen zpochybnit interpretace *Poučení z krizového vývoje*, ale též demotivovat obyvatelstvo v používání těchto symbolů. Pro stabilitu státního socialismu tak případná diskuse o socialismu představovala větší nebezpečí než potenciální alternativy konzervativní, liberální nebo třeba rasistické.³⁶

Zadruhé, autoritativní praxe rozhodování obsahovala ve svých klíčových bodech převážně jen projevy obdivu a chvály vůči předem hotovým textům a stanoviskům. Stranické vedení se sice deklarativně hlásilo k „socialistické demokracii“ a nejrůznější rozhodnutí předkládalo k „celospolečenské diskusi“, nonkonformní postoje se zde však netrpěly – různými způsoby (administrativními, policejními) byly marginalizovány, kriminalizovány anebo vytěšňovány do světa „nepřátel“. Jelikož si stranické elity v poměrně dlouhém a stabilním „normalizačním“ období

35 Tímto argumentačním směrem jsem šel ve své publikaci *Konec experimentu*.

36 K nezávislým socialistům po roce 1968 viz OTÁHAL, Milan: První fáze opozice proti takzvané normalizaci. In: MANDLER, Emanuel (ed.): *Dvě desetiletí před listopadem: Sborník*. Praha, Maxdorf 1993, s. 11–33, zejména s. 16. Podobně to platilo i v době přestavby – ačkoliv měla činnost Obrody v kontextu opozičních skupin marginální význam, v materiálech KSČ dominuje jako domněle nejnebezpečnější síla. Plyne to i z rozhovorů československých stranických představitelů s jejich sovětskými protějšky (viz pozn. 30 a 31). Srv. také KREJČÍ, Oskar: *Proč to prasklo aneb Hovory o demokracii a „sametové revoluci“*. Praha, Trio 1991, s. 15–17.

zvykly kontemplativně sledovat projevy podřízenosti a poslušnosti, chyběly jim najednou opory a habituální návyky pro efektivní dosahování rozhodnutí a řešení nenadálých situací.

Zatřetí, i v nejvyšších stranických kruzích se prosazovaly obrazy a interpretace, jež kladly větší důraz na efektivní hospodaření na základě individuálního výkonu. Různé „poruchy“ a nedostatky – a vlastně všechny jevy, které byly v rozporu s ideologickým příslibem – se již nepojímaly jako výjimky či exemplární a jedinečné události, stvrzující platnost jednotícího hodnotového řádu. Naopak začaly být vnímány jako systematické rysy existujících vztahů, které je zapotřebí odstranit prostřednictvím „experimentů“ či „reform“, aby byla nastolena „efektivita“ nebo „rovnováha“. V diskursu o řešení všech problémů se tak i ve stranických kruzích rozbíjela ideologická exkluzivita socialistického kódování – klíčem k nápravě již nebylo kolektivní úsilí s cílem heroické změny k zásadně jinému (spravedlivějšímu) řádu, nýbrž naopak individuální úsilí s cílem rozšíření blahobytu a spokojenosti v rámci existujícího řádu. Socialistický příslib již neměl ani ve stranických kruzích jasnou hegemonii, nýbrž byl vytěsněn a nahrazen jiným utopismem – konkrétně utopismem specifického výkonu a šancí na seberealizaci.

Tento třetí motiv, tedy nový implicitní utopismus, postupně rozvracející hegemonii plánování a administrativní kontroly, byl v napětí vůči prvnímu motivu, tedy snížené schopnosti nebo vůli stranických elit artikulovat odlišnost a nové nápady. Tím lze vysvětlit i jejich rozpaky, jak (či zda vůbec) je možno prosadit byt jen dílčí změny a reformy. Za spolupůsobení druhého motivu, tedy zvyku jen kontemplativně přihlížet poslušnému jednání, a také v důsledku (z hlediska komunistického establishmentu) notně nepříznivé mezinárodní situace se tyto rozpaky prohlubovaly, stále více se vytrácela jistota ohledně žádoucího směřování a „stranický aktiv“ i vedení strany upadaly do apatie a nehybnosti. Víra v udržitelnost státního socialismu se tak rozpadala.

Rozpad

Vedení strany však nezahálelo úplně. Téměř vše v nové situaci vsadilo na personální změny. Koncem roku 1987 se stal generálním tajemníkem Miloš Jakeš,³⁷ v dubnu následujícího roku byl omlazen ústřední výbor,³⁸ personální obměnou měla projít

37 7. zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa ve dnech 17. a 18. prosince 1987: *Za důslednou realizaci linie XVII. sjezdu KSČ na urychlení hospodářského a sociálního rozvoje, za komplexní přestavbu, za prohloubení socialistické demokracie*. Praha, Svoboda 1987.

38 Z funkcí v ÚV KSČ byli uvolněni Antonín Kapek, Josef Haman či Josef Havlín (do té doby velmi vlivní) a na jejich místa byli kooptováni Miroslav Štěpán, Rudolf Hegenbart a Vasil Mohorita (viz 9. zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa ve dnech 8. a 9. dubna 1988: *K práci strany v podmínkách přestavby hospodářského mechanismu a rozvoje socialistické demokracie*. Praha, Svoboda 1988). Právě zde se začala definitivně hroutit Husákova a Štrougalova pozice a vzrůstal vliv lidí kolem Miloše Jakeše a Jozefa Lenárta.

také vláda – po Štrougalově odstoupení se v říjnu 1988 stal ministerským předsedou Ladislav Adamec.³⁹ Tato strategie – neotevřít veřejně metateoretické otázky, ale omladit vedení strany a zdůraznit personální dimenzi změn – částečně vycházela vstříc i tenzím a zápasům ve stranickém aparátu. Lze je zpětně interpretovat jako poslední pokus uskutečnit změny pod vlastní kontrolou: tedy tak, aby neznamenal zpochybnění nároku komunistické strany na řízení státu.

Tím se však také vedení strany svým způsobem uzavíralo do svých problémů. Jiné skupiny, které měly na podobu reformů vliv, například zmínění ekonomičtí experti, se totiž nezajímaly ani tak o to, která z frakcí v ústředním výboru získá návrh, nýbrž spíše zda bude ochotna otevřít prostor razantním změnám v hospodářství. Řešit bylo přitom potřeba jednak známé a dlouhodobé problémy (permanentní převahu poptávky nad nabídkou, investiční činnost či nepružné reakce na hospodářské podněty), jednak zcela aktuální trendy, zejména hospodářský pokles. Namísto dosavadní snahy zasadit kritiku do oficiálně uznaných pojmů a symbolů se však experti rozhodli vyzkoušet jiné cesty a otestovat, kam až mohou zajít ve formulaci koncepcí nových, lépe odpovídajících jejich představám o dobře fungující ekonomice. V druhé polovině roku 1988 již byl formulován požadavek „konvertibility zboží i měny“ (což indikovalo přechod od administrativního řízení k tržnímu), potřeba „rychle a drasticky zlomit hypertrofii těžkého průmyslu“, požadavek „monetarizace ekonomiky“ nebo nutnost zavedení „konkurence“ nejen v drobném individuálním podnikání, ale především mezi velkými průmyslovými podniky. Jak se vyjádřil ředitel Prognostického ústavu Valtr Komárek v *Hospodářských novinách*, „rozvinutý tržní mechanismus dnes funguje ve všech vyspělých kapitalistických státech a všechny jeho moderní atributy nutno kriticky přejímat, a ne znovu vymýšlet. Tedy než vzájemně se poučovat o významu, obsahu a hlavních kategoriích tržního mechanismu, je plodnější orientovat tvůrčí úsilí k otázkám jejich aplikace na půdě socialismu.“⁴⁰ Princip administrativního řízení hospodářství (státního plánování) byl v této době kritizován nejen jako soubor dílčích problémů, nýbrž označen za chybný model uspořádání.⁴¹

39 Viz BLEHOVA, B.: *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei*, s. 198 (viz pozn. 15).

40 KOMÁREK, Valtr: Ne množství, ale kvalita a konvertibilita. In: *Hospodářské noviny*, roč. 32, č. 42 (1988), s. 8 n.

41 Podle ekonomů Milana Matějky byl systém plánování chybný, neboť administrativní řízení nemůže mít dostatek informací k řízení milionů produktů a naopak sklouzává k „šablonovitosti“. Kromě toho nerespektuje, že ekonomický vývoj „objektivně“ není lineární, takže státní plán nedokáže zajistit soulad mezi výrobou a spotřebou a jeho pojetí jakožto zákona (s plnou legislativní platností) je tudíž zcela „nerozumné“. (MATĚJKA, Milan: Pochyby o kvalitě projektu přestavby. In: *Tamtéž*, č. 43, s. 4.) O pojetí plánování v pozdní fázi komunistické diktatury viz PULLMANN, Michal: Vervollkommnung, Intensivierung, Beschleunigung, Perestrojka: Die Planung in den sowjetischen und tschechoslowakischen Wirtschaftsdebatten der 1980er Jahre. In: SCHULZE WESSEL, Martin – BRENNER, Christiane (ed.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus: Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*. München, R. Oldenbourg 2010, s. 253–282.

Interpretační posun spočíval v tom, že najednou již nebylo předmětem sporu, zda vůbec přijmout tržní principy, ale spíše v jaké podobě. Nebylo nyní otázkou, zda bude připuštěna nezaměstnanost, ale v jaké míře.⁴² Během roku 1989 se pak prolomilo i tabu neomylnosti stranického vedení – nespokojenost s jeho strnulým rozhodováním, nekompetencí a neschopností nést odpovědnost za téměř cokoliv dala průchod ostré kritice Miloše Zemana, uznávaného prognostika, publikované v *Technickém magazínu*: „Mizí nadšené chvalozpěvy na světlou budoucnost, která nám bude darována díky moudrému a neomylnému vedení. ...často s hrůzou zjišťujeme, že nejvýraznější rizika mohou vzniknout právě jako důsledek nekvalifikovaných ... rozhodnutí tohoto vedení.“⁴³ Článek se stal doslova senzací – vyjadřoval široce sdílené intuice ohledně stavu reálné existujícího socialismu (jakožto „degenerovaného“ systému, v němž stranické vedení přijímá „nekvalifikovaná rozhodnutí“ a nenese za jejich důsledky odpovědnost) a otevíral se „pluralitě možných budoucností“ i „trvalé konfrontaci s alternativními vizemi“, což vyjadřovalo naději na zavedení politického pluralismu.

Vrátíme-li se k třetímu aktérovi zápasů o podobu přestavby, manažerské vrstvě v podnicích, zdá se, jako by v letech 1988 a 1989 trochu ustupovala ze scény. Zákon o státním podniku i další zákonné úpravy (změny v *Zákoníku práce* a podobně) poskytovaly manažerům poměrně široké možnosti při řízení podniků. Zejména větší prostor pro hospodaření se ziskem (včetně zisku valutového)⁴⁴ přeorientoval podniková vedení od vyjednávání příznivých podmínek s ministerskými a stranickými instancemi k praktickým problémům uvnitř podniků: zdá se, že starost o vnitropodnikové záležitosti přitahovala jejich pozornost mnohem více než těžkopádné kontakty s autoritami. Navíc zde působil dvojitý odstup: Vůči vládním kruhům se projevoval zejména z toho důvodu, že zatím nebyl uvolněn prostor pro pohyb cen – v monopolním prostředí by podniky okamžitě tlačily ceny nahoru a roztáčely nikým nekontrolovatelnou inflaci. Vůči stranickému prostředí zdá se jednak přetrvávalo původní odcizení kvůli zavedení dělnické samosprávy,⁴⁵ jednak se projevila skutečnost, že v nové situaci bylo vyjednávání příznivých podmínek s vyššími autoritami

42 Plná zaměstnanost byla interpretována jako problematická, neboť se zneužívala k pohodlí: „Možno tedy hovořit o uvolnění dnešního rigorózního zákonodárství, nutícího každého k pracovní aktivitě (viz zákon o příživnictví), je možné připustit určitou menší dočasnou nezaměstnanost strukturální povahy,“ jakkoliv je třeba se vyhnout masové nezaměstnanosti. (KOMÁREK, V.: Ne množství, ale kvalita a konvertibilita, s. 9.) K nezbytnosti přijetí tržního modelu viz TÝŽ: Volba jen z jedné varianty. In: *Hospodářské noviny*, roč. 33, č. 19 (1989), s. 1 a 4.

43 ZEMAN, Miloš: Prognostika a přestavba. In: *Technický magazín*, roč. 32, č. 8 (1989), s. 6–9. Proti neomylnosti a nekontrolovatelnosti zde byl postaven ideál (pluralitního) socialismu. I to dodávalo textu mimořádný vliv.

44 Viz také Zákon č. 102/1988 Sb. ze dne 16. června 1988, kterým se mění a doplňuje zákon č. 42/1980 Sb., o hospodářských stycích se zahraničím.

45 V konečném znění Zákona o státním podniku se sice částečně posilovalo postavení ředitele, avšak princip jeho volitelnosti (a odvolatelnosti) pracovním kolektivem zde zůstal zachován (viz NA, f. 1529, Materiály 4. schůze národohospodářské komise ÚV KSČ 23.11.1987, Návrh úprav zákona o podniku: Informace o průběhu veřejné diskuse k návrhu zákona

méně důležité, neboť v procesu postupné decentralizace vzrůstal význam jednání na úrovni podniků. Přičteme-li k tomu odstup manažerských vrstev od nejvyšších stranických kruhů kvůli jejich neschopnosti včas a efektivně se rozhodovat, byl i zde vzájemný vztah silně ořesen.

Zájmy a představy jednotlivých elitních skupin se tak rozcházel. Komunistická strana se v posledních letech diktatury ocitla v situaci, kdy její členové i vedení jako jediné pocity vzhledem k dynamice přestavby dokázali artikulovat nejistotu, „zklamání“ či „nepřipravenost“. Ekonomičtí experti naopak vyostřovali svou kritiku státněsocialistického hospodářství a ztráceli tak zábrany kritizovat obě další skupiny aktérů – manažerské elity za jejich partikularismus a stranické kruhy za nekompetentnost. Lidé z podnikových vedení se pak uzavírali do svých lokálních zájmů – také s nedůvěrou vůči oběma zmiňovaným skupinám aktérů a připraveni poměrně tvrdě hájit své vlastní hospodářské zájmy.

Bylo by jistě nekorrektní, kdybychom chtěli zhroucení státního socialismu vyvozovat pouze z dezintegrace elitních skupin.⁴⁶ Společnost pozdní „normalizace“ byla příliš diferencovaná, než abychom ji mohli považovat za pouhý objekt manipulace shora. Dezintegrace komunistického establishmentu však byla nepochybně důležitou součástí kolapsu, neboť stála v cestě jeho možné solidarizaci a společnému postupu, když toho bylo později zapotřebí. Politická slabost pozdně komunistických elit nevyplývala pouze z nekompetence konkrétních osob,⁴⁷ ale výrazně k ní přispívala také neschopnost komunikovat a dohodnout se byť jen na základních společných hodnotách a společném postupu.

Za této situace se měnilo působení ideologického jazyka ve vztahu k pluralitě názorů. Vnitřní pluralita hodnotových orientací a každodenních strategií nebyla totiž překážkou procesu „normalizace“, ale právě tím, co bylo účinně „normalizováno“. Převedením na vysoce formalizovaný ideologický jazyk se po dlouhou dobu dařilo neutralizovat destabilizační účinky této vnitřní plurality⁴⁸ a vytvářet alespoň zdání konsenzu, do něž bylo možné pojmout značně různorodé zájmy. Důležitou podmínkou však bylo, že se nikdo neptal, co je to vlastně socialismus,

o státním podniku a návrh jeho úprav; viz také Zákon č. 88/1988 Sb. ze dne 14. června 1988 o státním podniku).

46 Abychom postihli tuto ideologickou transformaci v širších vrstvách československé společnosti (náhlou popularitu disentu, do té doby přehlíženého nebo opovrhovaného, nadšení pro tržní principy a později i pro soukromé vlastnictví atd.), museli bychom paralelně k výše představenému zkoumání sledovat i další skupinové konstelace – podrobit analýze další sociální vrstvy „normalizační“ společnosti a ukázat, jak v posledních letech diktatury přestávaly být schopny účinně kooperovat a oficiálním slovníkem podpírat své nároky na uznání. O to jsem se pokusil ve své knize *Konec experimentu*.

47 Jiří Suk mj. poukázal na skutečnost, že ačkoliv v pozdějších vyjednáváních v listopadu a prosinci 1989 byli zástupci disentu ještě méně strategicky zdatní než lidé kolem premiéra Ladislava Adamce, podařilo se jim většinu svých požadavků prosadit (viz SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha, Prostor 2003, s. 118–154).

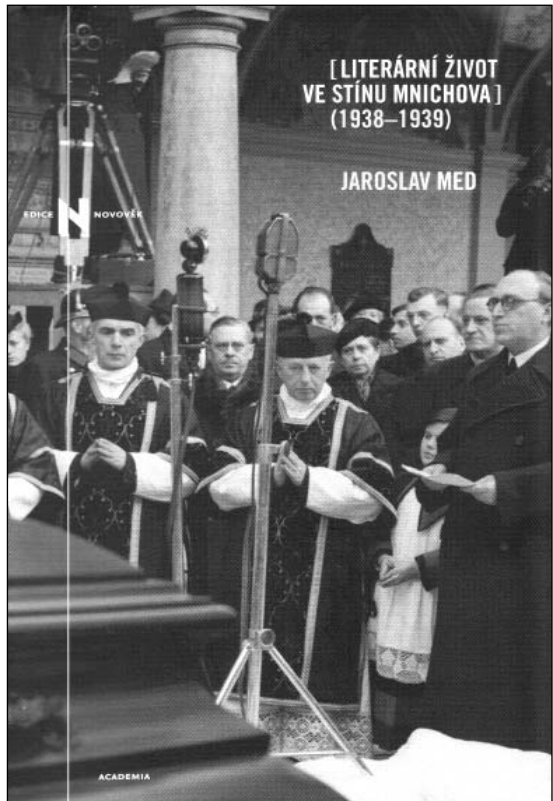
48 Viz YURCHAK, Alexei: *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, Princeton University Press 2006.

proč je vůbec žádoucí, co znamená spojenectví se Sovětským svazem a podobně. Podstatná změna nastala, když se tyto otázky začaly veřejně formulovat (stalo se tak nikoliv proto, že by je někdo formulovat chtěl nebo někdo jiný to úředně povolil, ale protože jejich tematizace byla nezbytná pro zdůvodnění změn a řešení konfliktů): zde se jasně ukázalo, že za reprodukci formální konformity oficiálním slovníkem nestojí žádné pevné obsahy – že socialismus není obsahovým projektem pro společenskou změnu, nýbrž intuitivní představou o spravedlnosti a symbolem pro dosahování konsenzu.

Nejen bývalý establishment, nýbrž i široké vrstvy obyvatelstva se najednou začaly zajímat o alternativní koncepce, jimiž by bylo možné podepřít pluralitu nejrůznějších zájmů: pracovních ambicí, osobních konzumních preferencí, podnikatelských zájmů a podobně. I proto mohlo později dojít k tak bezproblémové změně ideologického kódu, stvrzujícího ideovou slabost bývalého establishmentu, jehož značná část bez zaváhání a bez velkých artikulačních potíží přestoupila k ideologickému kódování liberálnímu nebo nacionalistickému. Každá z tří sledovaných elitních skupin se přitom vydala poněkud odlišnou cestou: ekonomičtí experti se pokusili etablovat jako autoři ekonomické reformy (jakkoliv se většina z nich nechala brzy vytlačit jejich mladšími a radikálnějšími kolegy), nejvyšší stranické kruhy se zcela uzavřely do svých pocitů ublíženosti a nostalgie, zatímco manažerské elity (ředitelé podniků a jejich náměstci) pilně pracovaly na privatizaci státního majetku a osobním obohacování. Na tomto místě docházelo k utváření nových elitních svazků a koalicí, jejichž ideologickým svorníkem již nebyl „socialismus“ ani „plánování“, nýbrž kategorie, které umožňovaly pevněji podepřít účinnou kooperaci a nové hierarchie rozhodování – „trh“, „férovost“ a „demokracie“.

Čtyři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Literární politika aneb Odpustek a heroizace místo mementa

*Nad knihou Jaroslava Meda „Literární život
ve stínu Mnichova“^{*}*

Jan Rataj

Katolický literární historik Jaroslav Med přistoupil k tematice krajně pravicové autoritářské druhé republiky s cílem postihnout její literární život v několika měsících let 1938 a 1939.¹ Výraz „literární život“, který si autor zvolil pro název monografie a který v ní také hojně užívá, je zde však zavádějící. Nekryje se svým obsahem s vnímáním čtenáře, jenž prošel studiem literární vědy a který si pod pojmem „literární život“ vybaví především literární tvorbu, umělecké manifesty a literárněteoretické debaty. Autor pod označením „literární život“ ovšem popisuje politickou angažovanost literátů v publicistice v období budování autoritářského režimu, kterou přitom nepropojuje s širšími ideologickými a politickými souvislostmi doby. Účelem pojmového konstruktů „literární život“ s neliterárním obsahem je

* Tento příspěvek, napsaný na objednávku redakce *Soudobých dějin*, zveřejnil autor v původní podobě pod názvem „Literární politika aneb Apologetika místo mementa“ na své webové stránce (www.janrataj.cz/download/documents/literarnipolitika.doc)

1 MED, Jaroslav: *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*. Praha, Academia 2010 (dotisk 2011), 340 stran.

zdůraznit, že v případě známého selhání katolických literátů údajně nešlo o jejich politickou službu nastupující autoritářské moci, posvěcené dohodou s katolickou hierarchií, ale o pouhý jejich literární výraz, tvůrčí obraznost a osobní názory, které v zásadě s dobovou militantně pravicovou politickou a arizační čistkou v kultuře a společnosti nemají nic společného. Pokud bychom však v Medově knize hledali podrobnou analýzu skutečného literárního života druhé republiky – literární tvorby a kritiky – budeme překvapeni a zklamáni její absencí či nahodilostí.

V závěru Medovy knihy můžeme číst tato slova: „...lůza ... sice může vládnout perem, ale v žádném případě se nemůže stát součástí autentického literárního života“ (s. 293). Je tomu skutečně tak? Jsou spisovatelé a umělci, kteří v mezních situacích národa, strženi revolucionizující dobou, vstupují vědomě angažovaně zprava či zleva do politické žurnalistiky na podporu různých mocenských struktur (často v té míře, že i přestávají literárně a umělecky pracovat), narozdíl od občanů ostatních profesí politicky neodpovědní jenom proto, že umějí dát vzniknout uměleckému tvaru? Lze jejich politickou angažovanost, již propůjčují svůj působivý obrazný jazyk, posuzovat a pochopit izolovaně pouze z literárních či obecněji estetických hledisek? Máme snad předstírat, že jejich někdy nepřijatelné, krajní návodné apely a postuláty jsou pouhou nereálnou uměleckou nadsázkou literárního života, a že se tudíž k nim mohou vyjadřovat pouze literární historici, pokud se k tomu ovšem odhodlají, a nikoli ostatní „literárně nevědomý dav“?

Pro nastupující diktatury, které chtějí jednotně indoktrinovat a hodnotově převychovávat společnost, jsou prorežimně angažovaní spisovatelé velice cenní, protože díky svým literárním metaforickým schopnostem mohou v poetice nenávisti a budovatelského zápalu proniknout emočně tam, kde prostředky politického komentátora typu novináře selhávají. Byl snad italský fašismus prost svého literárního a uměleckého zázemí? Kolik italských akademiků, kteří neemigrovali, se nestalo fašisty? Ideologicky aktivistický umělec není mimo politiku a svou účastí v politických zápasech přesahuje literární život.

Zřejmou tendenci vyjadřuje také strukturální nerovnováha knihy, která zamlžuje problematiku tím, že směšuje různá období a režimy. Vlastní druhé republiky se týká jen menší část textu. Zdá se, že druhá republika posloužila autorovi jako příležitost ke konzervativní tradicionalistické kritice krize a hodnot předcházející liberálnědemokratické republiky první, již věnuje rozsahem velkou pozornost. S druhou republikou spojuje především první, nástupní fázi „konzervativní revoluce“ do prosince 1938, kdy teprve probíhala demontáž demokracie a kdy byly ještě možné na krátký čas v tisku názorové alternativy. Často autor o tomto období pojednává v jednom celku s odlišnou demokratickou situací před Mnichovem. Zato autentickou druhou fází systémového zvratu od ledna do 15. března 1939, charakterizovanou výstavbou autoritářského řádu s budovatelským nimbem a fašizačními projevy stejně jako likvidací nezávislého tisku a projevů demokratické kultury, Jaroslav Med ponechává téměř nezpracovanou. Přechází poté k počátku protektorátu, v němž nachází příležitost katolické spisovatele adorovat, jelikož v diametrálně odlišné historické situaci nacistické okupace čeští autoritáři někdy

výrazně revidovali své postoje. To už se sice netýká druhé republiky, poskytuje to ale autorovi přijatelnější kolorit pro jeho záměr.

Jistá velebnost Medova českého jazyka je spoluvytvářena místy archaismy (Teréza Nováková, agrárismus atd.). Ryzost jeho češtiny působí při její soudobé veřejné kanibalizaci příkladně. V jednotlivých případech Jaroslav Med v knize upozornil na některé přílišné apologie ve vztahu ke katolickým spisovatelům či současně ochránářské editorské zásahy jejich vyznavačů s tendencí vypouštět názory, které by dnes mohly poškodit jejich obraz.

Medova síla spočívá v medailonech (Arne Nováka, Josefa Konstantina Miklíka, Rudolfa Inny Malého, Bedřicha Fučíka a dalších). Výstižná je i analýza sociálního akcentu v myšlení Jaroslava Durycha nebo motivů přitažlivosti fašismu u části českých intelektuálů v demokratickém státě. S názorem, že „druhá republika nebyla bleskem z čistého nebe, kdy se zde zničehonic objevil státní útvar, který byl jakousi antitezí státu předchozího“ (s. 291), nelze než souhlasit. Radikálně konzervativní či krajně pravicové postoje u části české politiky mají své kontinuální kořeny v období před Masarykovou demokratickou modernizací roku 1918 i v první Československé republice.

Jaroslav Med několikrát deklaroval, že smyslem jeho knihy ve vztahu k druhé republice a aktivismu katolických literátů je „rozbít“ stále užívaná historická schémata,² odstranit „stereotypy“ a interpretace „prismaty vžitých historických klišé“ (s. 294) či „brýlemi ideologických předsudků“ (s. 218). Uvedené ambiciózní krédo vzbuzovalo očekávání bohatého a nového teoretického fundamentu knihy a autorova výzkumu pramenů, který zajímavými dokumenty podepře naplánovanou interpretační revizi. Bohužel musím však konstatovat, že v Medově práci až na výjimky absentuje historická a politologická literatura (a to i katolických autorů) k problematice totalitních a autoritářských systémů, typologie nacionalismu nebo vztahu katolické církve a katolicismu k demokracii a fašismu v meziválečném období. Autor ze své vůle vstupuje autoritativně na půdu jiných disciplín, aniž by v nich nabyl zásadní orientaci a kompetenci, což nesvědčí o jeho rozvaze. Rovněž citace dokumentů a výroků z období druhé republiky byly z valné části vybrány z děl předešlých autorů. Zdá se, že autorova revize není podepřena vlastním novým výzkumem pramenného materiálu. Často chybí jakýkoli kritický rozbor dobových pramenů a pojmů. Představa, že lze převyprávět výsledky výzkumů na základě vysokého stupně názorové neochvějnosti, autokraticky kategorického slova, vlastních impresí a druhorepublikových názorů Ferdinanda Peroutky, činí Medův konstrukt vnitřně slabým. Až příliš často se v knize bez doložení argumentací či prameny objevuje sousloví „v žádném případě nelze“, kdy realita je opačná, ale autor ji prostě nebere na vědomí.

Jaroslav Med interpretuje řád druhé republiky s eliminovaným parlamentarismem a svobodami jako autoritářský, chybně však konstruuje, že zůstal v mezích systému „silné demokracie“. Autoritářský a totalitní režim jsou různé typy výrazně nedemokratických režimů, které se odlišují způsobem ovládnání společnosti, nikoli mírou

2 Vydělil se tak např. v náboženském vysílání České televize *Cesty víry* 13.11.2011.

demokracie. Hájení údajně demokratické podstaty „autoritativní demokracie“ (což je mimochodem Mussoliniho termín, který převzala druhá republika) nelze nekriticky postavit na dobových pozitivních výrocích „puncovaného liberála“ (s. 258) Ferdinanda Peroutky a nevzít přitom na vědomí, že za nového autoritářského režimu Peroutka svůj liberalismus zásadně zredukoval a stal se stoupencem konzervativní politiky Beranovy autoritářské vlády, její etapovitě taktiky protidemokratického obratu s demokratickou fiktivní fasádou, v níž zůstávaly načas demokratické formy, ale s definitivně umrtveným obsahem. Peroutka rovněž významně podpořil snahy Beranovy konzervativní garnitury podsunout se do přízně třetí říše oproti pohoršení, které tento vazalský a protidemokratický kurz vzbuzoval u části české veřejnosti. Peroutkův výrazný názorový obrat byl tehdy zaznamenán a komentován s výhradami či se zadostiučiněním všemi tehdejšími politickými proudy od levice až po krajní pravici.

Normativní optika Jaroslava Meda je konzervativně národně katolická. Obdobně jako u Arne Nováka není pro něho důležitá masarykovská demokratická modernizace po vzniku první republiky, založená na široké škále individuálních svobod, občanské rovnosti, sekularizaci společnosti a toleranci k názorové pluralitě, ani její likvidace druhorepublikovým řádem, ale uskutečnění národního programu v souladu s katolickou tradicí. Masarykovskou demokratickou modernizaci, která našla svůj výraz v prvorepublikové státní ideji humanitní demokracie, téměř nereфлекtuje. Nicméně jí neopomene vytknout vstřícnost vůči levicovým ideálům a levici vůbec.

Vlastní útočný protipluralitní koncept integrálních katolíků a fundamentálně odmítavou zášť českých katolických intelektuálů vůči mladé liberálně-parlamentní Československé republice, která zrušila jednotu oltáře a trůnu a nastolila rovnost vyznání a svobodu svědomí i pro ateisty, autor nepřipomíná, ba dokonce konstatuje, že „čeští katoličtí intelektuálové a spisovatelé vstupovali do nově vzniklého státu s určitou nejistotou a pocitý jisté provinilosti za chování katolické církve před válkou a za ní“ (s. 21). Popisy některých protidemokratických politických traktátů katolických publicistů z meziválečného období nejsou vztaženy k širším souvislostem obtížné a v nedohlednu se klikatící cesty katolicismu k akceptaci demokratických principů, ke vzniku koncepce křesťanské demokracie, ani nejsou uvedeny do kontextu nedemokratického společenského ideálu na principech organického hierarchizovaného státu, který přetrvával v katolické církvi. Zastupitelská demokracie byla pro papežskou kurii jen jednou z možných forem vlády z nezbytí, a rozhodně nikoli tou nejoblíbenější. Nepřipomíná se tu spojitost mezi autoritářským konzervativismem a tradicionalismem restauračního typu a mezi fašistickou protiliberální a protilevicovou revoltou, jež je u krajní pravice tak čitelná.

Prvorepublikovou modernitu charakterizuje autor spíše záporně. Nalézá ji ve vlně odnárodněného „levicového utopismu“, který označuje jako „znatelný rozpad tradičních jistot a zpřetrhání mnohageneračních vazeb“ (s. 9), respektive „revizi došavadních hodnot“ a (s odvoláním na Arnošta Inocence Bláhu) „výraz duševního zmatku“ (s. 252), za likvidaci tradiční kultury. Meziválečnou modernizaci tradicionalisticky vnímá jako vnášení cizích rozkladných vlivů, které oslabily národ a vedly ke státní porážce. Katolické antidemokratické projekty tak vlastně neplynou z ne-

demokratické podstaty samotného stále fundamentálního katolicismu, ale z obranné záchranné reakce na krizi liberální demokracie první ČSR ve třicátých letech a na rozvrtnou internacionální bolševizaci levice. Autor se snaží vyvést katolické literáty, uhranuté a inspirované antisystémovými korporativními protidemokratickými koncepty Mussoliniho fašismu, spannismu a Dollfusova austrofašismu, falangismu a vojenským povstáním generála Franciska Franka, z antisystémové klerofašizující klasifikace do přijatelnější pozice radikálního konzervativního tradicionalismu. Zdá se, že korporativistické systémy, které tlumočí současnému čtenáři, nepokládá vůbec za protidemokratické či tento problém jako pro něj nepodstatný neřeší. Nadto vytváří ekvilibristiku, která činí mezi totalitními režimy *systémové* rozdíly. Nevychází přitom z žádné uznávané typologie znaků autoritářských či totalitních režimů, takže nelze vést relevantní polemiku. Za systémově shodné „absolutně totalitní režimy“ označuje komunismus a nacismus, zatímco italský fašismus, který pojem totality jako první pyšně zavedl, řadí ke „klasickému autoritativnímu státu“ s vůdcovským principem (s. 39). Italský fašismus nadto prý „hledal smír“ s uměním. Máme tomu rozumět tak, že italský fašismus, získávající umělce i z moderních uměleckých směrů, toleroval aktivity nezávislých, k fašismu neloyalních umělců, že respektoval tvůrčí svobodu? Mohl snad ve fašistické Itálii tvořit umělec, který by se nestal členem fašistického Sdružení intelektuálních odborů (*Federazione dei Sindacati intellettuali*)? Základním Medovým dělítkem je postoj ke katolické církvi. Tam, kde se totalitní korporativistická diktatura nechala inspirovat v organizaci společnosti sociálními encyklikami církve a zapojila církev do struktur moci, tím že z katolicismu učinila státní náboženství, prý nejde o totalitarismus. Komplikovat závěry připomínáním skutečných znaků totalitarismu, odlišných od autoritářských režimů, je pak nepodstatné. Tam, kde přes konkordát s papežskou kurií se nenaplnily konzervativní naděje na respekt vůči katolické církvi – jako v nacistickém režimu, který nejenže nestrpěl její představy o dominanci ve veřejném životě, ale nadto ve své novopohanské ideologii „popřel židovsko-křesťanskou tradici“, učinil z katolické církve v arizované loajální podobě pouze svůj ovladatelný nástroj, a dokonce se dopustil holokaustu – tam podle Meda o totalitarismus jde.

Podobně zavádějící klasifikaci uplatňuje autor vůči fašistickému hnutí Vlajka v období první republiky. Její stejnojmennou tiskovinu označuje za „vyhraněně nacionalistickou, protikomunistickou a protinacistickou“ (s. 41). Dopisovatelem *Vlajky* a jejím financérem byl, jak autor opakovaně zdůrazňuje, „významný katolický konzervativec“ Karel Schwarzenberg, jenž konstatoval, že v první ČSR „žádná skutečná pravice není“. Možná by stálo za doplnění, kde Karel Schwarzenberg svůj pravicový ideál spatřoval. Bylo to v domobranách (*Heimwehr*) sousední rakouské autoritářské katolicko-stavovské diktatury s výraznou fašistickou ideologií. Škoda že autor nezaložil svou revizi charakteristiky prvorepublikového „solidního“ hnutí Vlajka na vlastním autentickém prostudování listu *Vlajka*, jejíž fašistický obsah nelze popřít ani vtěsnat do zástupné vstřícné formulace „vyhraněný nacionalismus“. Vlajka byla také prvním hnutím, které implantovalo do české prvorepublikové společnosti antisemitismus znovu ve smyslu ryzího biologického rasismu. Program

Vlajky z roku 1937 konstatoval: „Činíme rozdíl mezi náboženstvím a rasovou příslušností, které se nelze zbavit ani změnou náboženství, ani smíšeným sňatkem.“³

Medově přístupu k demokracii a nedemokracii odpovídá i jeho charakteristika politického systému druhé republiky.⁴ V podstatě se podle něj v krajně pravicovém Česko-Slovensku nic hrozného nedělo. Hrozný byl Mnichov jako krach prohnílé liberální demokracie a 15. březen jako počátek nacistické okupace, která postavila provládni katolicismus do složité situace ztráty naděje na dominanci ve společnosti a znamenala i národní ohrožení. V druhé republice Med nespátřuje systémový protidemokratický krajně pravicový zvrat s vlastní českou radikálně konzervativní a fašistickou budovatelskou dikcí, ale pouhá nouzová opatření z pomnichovského nezbytí a ústupky vnějšímu nacistickému nátlaku. Leč konzervativně tradicionalistická podoba druhé republiky, obohacená o české árijství, s novou občanskou nesvobodou a návratem do předemancipačních časů, nebyla německým nacistickým dílem, ale měla české kořeny. Německý vůdce považoval české země za německé vnitřní léno, měl v úmyslu je obsadit a přesídlit české obyvatelstvo. Rozhodně neusiloval o vývoz vlastního systému a jeho zavádění za hranicemi, ale o rozvrat Československa, ať už by jeho režim byl jakýkoli.

Autor neprovádí odbornou analýzu demontáže československého demokratického politického systému v druhé republice a představ o podobě předpokládaného nového autoritářského politického řádu ani se nesnaží o vymezení atributů jeho programově nové ideologie a aktivistického politického stylu. Medova obrana autoritářského režimu druhé republiky spočívá v tvrzení, že se jednalo o režim ještě demokratického, národně konzervativního ražení, v němž údajně v žádném případě nebyla likvidována předchozí pluralita. Tento závěr je založen na principu (omlouvám se, ale výstižnější označení mne nenapadá) mudrování: v druhé republice nebyla jedna autoritativní politická strana, ale dvě, tudíž režim nebyl zcela nedemokratický a nesplňoval tak „základní podmínku totalitního režimu fašisticko-komunistického typu“ (s. 217). Autor se zaštiťuje i dobovým výrokem Ferdinanda Peroutky, podle něhož v druhé republice byl zachován systém demokracie v podobě dvou stran. Argumentace pouhým počtem stran ovšem postrádá jakoukoli odbornou hloubku. V československém komunistickém režimu v jeho stalinistické totalitní fázi existovalo pět politických stran. Mussoliniho fašistický režim po převzetí moci také po několik let trpěl prostou existencí dalších politických stran. V meziválečných fašizujících autoritářských diktaturách existovaly stranické systémy s více politickými stranami. Důležitý není počet politických stran, ale vztahy mezi stranickými subjekty: zda mezi stranami je rovnost příležitostí, vztah konkurence, možnost ucházet se ve svobodných volbách o podíl na moci. Za druhé republiky ve Slovenské Krajině a Karpatské Ukrajině proběhly již první nesvobodné plebiscitní

3 Program „Za Nové Československo!“ In: *Vlajka*, roč. 7, č. 1 (říjen 1937), s. 1; viz též SOVA, Vladimír: Pojem čisté rasy. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 2 (květen 1934), s. 2; TABOF, Xaver: Židé. In: *Tamtéž*, roč. 7, č. 4 (1.3.1938), s. 59.

4 K politickému systému druhé republiky blíže viz RATAJ, Jan: Návrat a nástup: Český systémový koncept krajně pravicového řádu za druhé republiky. In: *Politologická revue*, roč. 12, č. 1 (2006), s. 54–80.

volby na základě jednotné kandidátky. V českých zemích pro následování tohoto způsobu plédoval mimo jiné Ferdinand Peroutka. Mimochodem velkým vzorem pro nový způsob nedemokratických voleb byla italská aprobace z roku 1928. Stranický systém druhé republiky byl pouze kvazidualitní. Sestával totiž z hegemonní Strany národní jednoty, která se sama identifikovala s národem, státem a vládou, a druhořadé Národní strany práce, která se nacházela v subordinačním postavení k vládoucí straně a byla trvale zbavena reálné politické váhy, podílu na moci, vlivu na rozhodovací procesy i kontrolní funkce. Nebyla tudíž žádnou opozicí, ani tou loajální, ale nalézala se ve stadiu politické sanitární izolace a funkcionálního zániku, o němž bylo ostatně rozhodnuto koncem druhé republiky.

Při agilní obraně druhé republiky Jaroslav Med nevyhází z kritického rozboru pramenného materiálu, včetně dobových koncepčních společenských programů. Všechny propagandistické manipulační floskule autoritářských druhorepublikových držitelů moci jsou v jeho podání bez profesionální skepse a se zřejmou vírou v jejich věrojatný, pozitivní a upřímný obsah přetlumočeny a myšlenkovou štafetou přenášeny do 21. století. Novou politickou existenci tak dostávají dobové termíny, s nimiž si politický jazyk režimu kosmeticky vylepšoval svou skutečnou tvář a zakrýval podstatu věci: například *autoritativní demokracie* pro nedemokratický řád, *loajální opozice* pro Národní stranu práce s respektem k vedoucí úloze Strany národní jednoty jako faktické státostrany, *zjednodušení politického systému a národní jednota* pro autoritářské usměrňování a posléze úplnou eliminaci pluralismu a pro plošné omezování demokratických procedur, *kulturní obroda národa v křesťanském duchu* (s. 215) pro likvidaci hodnotových alternativ liberální sekularizované společnosti, pro omezení svobody svědomí a pro obnovu nadprávní katolické církve ve státě.

A když už jsme u pojmů: Jaroslav Med je český literární historik, a proto je záhadou, proč ve své práci důsledně užívá německých politických a geopolitických termínů s protičeským zaměřením a prokazatelně nacistické provenience, jako je například „sudetský prostor“ a všechny další odvozeniny od slova „Sudety“, namísto výrazů „české pohraničí“, „český Němec“ a podobně.

Součástí obrany politického systému druhé republiky je tvrzení, že nebylo zrušeno „nezávislé soudnictví“ (s. 281). Tento formalistně právní přístup nepřihlíží ke skutečnosti, že v raném „revolučním“ období autoritářských režimů nedochází většinou sice ještě k likvidaci právních norem a institucí předešlého režimu, jimiž je pohrdáno, v reálné praxi jsou ale obcházeny pomocí zástupných právních prostředků, politických směrnic či podzákonných předpisů, což má pro demokracii likvidační důsledky. Důležitým ukazatelem pro posuzování právního stavu režimu je tedy porovnání právní praxe s psanými zákony; v daném případě diagnóza stavu činnosti či nečinnosti vrcholných soudních institucí při zřetelné likvidaci zásad liberálnědemokratické ústavnosti z roku 1920. Jak konaly „demokratické nezávislé soudy“ druhé republiky například v reakci na nedodržování československé ústavy, na přípravu nové ústavy dle italského vzoru, na šikanu Čechů na Slovensku za jejich národní původ, na „odbornou“ debatu právníků o „definici Žida“, na vyloučení židů z členství ve vládoucí státostraně a celé řady dalších korporací, na první soudní šikanu za hanobení hákového kříže v Česko-Slovensku a podobně?

Velkou – dle mého soudu marnou – snahu věnuje autor očistění druhorepublikového režimu a jeho reprezentace od ideologické a politické spolupráce s fašismem. Jak bylo řečeno, v popředí jeho pozornosti není protidemokratický a protimodernizační výboj druhorepublikové mocenské a duchovní elity, ale zdůrazňování její protikomunistické a protinacistické orientace. Nepochybně i Beranovo vedení státostrany a jeho vláda dávaly přednost zachování zbytkové československé státnosti před pohlcením „velkým Německem“. Avšak máme-li v povědomí tehdejší obludnou maločeskou vládní kampaň za „smíření“ Čechů s říšskými Němci, instalaci nové státní svatováclavské tradice v proněmecky sebenivelizující deformované podobě, zakládání organizací pro spolupráci s Němci na základě vládní iniciativy, všestrannou adoraci němectví v nacistickém státě jako systémový vzor pro budování druhé republiky v mnoha směrech, včetně osvojení rasového pojetí národa a „rasové hygieny“ – pak nelze vůbec hovořit o aktivních protinacistických postojích, ale o cílené politice podřízení a profitu z ekonomické spolupráce s expandujícím nacistickým Německem.

Zásadně pomýlené je tvrzení Jaroslava Meda, že Beranova vláda nepřipustila české fašisty k moci. Naopak premiér a předseda státostrany Rudolf Beran ve snaze využít jejich aktivistického stylu při mocenském nástupu v „konzervativní revoluci“ proti liberálním a socialistickým „benešovčům“ otevřel českým fašistům dveře do nejvyšších pater české politiky. Čeští fašisté získali dokonce funkce místopředsedů státostrany. Právě politická spolupráce radikálních konzervativců s fašisty posunula druhorepublikový režim do krajně pravicové polohy. Medův spekulativní výklad, že smyslem začlenění fašistických formací do Strany národní jednoty byla jejich eliminace (s. 315), nemůže vyvážit fakt, že tímto krokem se český fašismus poprvé stal součástí vládnoucí elity a že byl uznán za užitečného politického partnera a spojence. Doposud roztržštěné fašistické organizace získaly ve státostraně kýženu organizační bázi ke svému etablování a zbytnění.

Autoritářský režim druhé republiky se konstituoval poměrně pozdě, za souběžné existence totalitních diktatur, navíc se ocitl v geopolitické sféře jedné z nich. Systém druhé republiky přes svou torzovitou nedokončenost obsahoval vedle autoritářských již také náběh na typicky totalitní způsoby ovládnutí. Strana národní jednoty, zejména od počátku roku 1939, postupně zabírala stát a společnost a přestala být demokratickým subjektem politiky. V Česko-Slovensku se tak objevuje koncept masové státostrany jako celonárodního hnutí s paramilitárními uniformovanými Strážemi národa a Mladou národní jednotou, v níž je již zaveden náčelnický princip fungování odshora dolů bez voleb. Státostrana, již je podřízena vládě, aktivizuje a etapovitě sjednocuje celé státní a národní společenství, chápané jako společenství krve; je zahájena kampaň sledující jednotnou indoktrinaci společnosti jedinou závaznou ideologií, hodnotami a kulturou, které vylučují alternativy. Nezávislé spolky a organizace po zbavení vlastní politické váhy (vládním nařízením č. 13/1939 Sb.) měly být nahrazeny jednotnými stavovskými organizacemi a začleněny do státostrany po vzoru jiných nedemokratických režimů. Postupně byla zlikvidována samospráva a cenzurou zakázán i nezávislý tisk. Jaroslav Med, apelující na historickou pravdu, však vrchnostenský etatismus v „autoritativní demokracii“ nevnímá (s. 217).

Postupující fašizace režimu nebyla jenom dílem autentických fašistů, podílely se na ní i radikalizované konzervativní, integrálně nacionalistické síly. Fašistická či nacistická „modernizace“ pronikla za druhé republiky i do organizací se ctihodnou členskou základnou a společenským významem. V radikální fašistické, antisemitské a germanofilsky proříšské Akci národní obrody (ANO) v rámci Strany národní jednoty byl zastoupen český univerzitní, vědecký, ekonomický a vojenský výkvět, byť řada osobností zůstala mimo. Tato skutečnost vyvrací konejšivé klišé, které používá i Jaroslav Med, že stoupenci totalitarizace společenského života byly „nejspodnější vrstvy politického spektra“ (s. 249).

Druhorepublikové vypuzení hodnot humanitní demokracie znamenalo též odklon od demokratického pojetí národa a přechod na pozice rasového biologického pojetí národa jako společenství krve, k němuž nelze přistoupit projevem svobodné vůle. Posedlost „českým árijstvím“, vylučování Čechů židovského původu z národa a degradace židů jako takových v Česko-Slovensku na občany druhého řádu pronikly z ideových programů a rozprav právníků do všech organizačních struktur Strany národní jednoty i do profesních sdružení a vedení univerzit. Beranova vláda „odborníků“ byla poslušným instrumentem státostrany. Mohla snadno zabránit rasovému kádrování ve společnosti a antisemitskému hanobení v médiích, kdyby na tomto zákroku měla zájem. Její kurz byl však opačný. Skutečnosti neodpovídá Medovo tvrzení, že se snažila „omezit antisemitské excesy“ (s. 86). Důkazem má být vládní zákaz Vlajky. Fašistická Vlajka však byla zakázána především proto, že byla příliš sektářsky principiální a nevyhověla Beranově nabídce na vstup do státostrany. Neměla smysl pro taktiku Beranovy mocenské oligarchie, spočívající v etapovité demontáži demokracie „suchou cestou“ prostřednictvím státní a stranické byrokracie a ohebných právníků. Naproti tomu usilovala o fašistickou národní revoluci přímým řezem ihned a s úplně novými lidmi v čele, nikoli s konzervativci „kompromitovanými“ prvorepublikovou vládní a parlamentní minulostí.

Není rovněž důvodu nadhodnocovat fakt, že Národní kulturní rada (NKR) jako střežová kulturní instituce Strany národní jednoty ve svém nacionálně konzervativním manifestu z 20. prosince 1938, který chtěl vymítat vše moderní a cizí, nemá výslovně „žádné antisemitské invektivy“ (s. 87). Nalezneme je zato v člancích většiny představitelů NKR a v dobovém kontextu, z něž vyplývalo nadměru jasně, kdo patří do českého národa a kdo se tam vetřel a musí být vykázán.

Své čtenáře Jaroslav Med o mnohé informace ochuzuje. Například k nim patří, že v druhé republice bylo rasové pojetí národa vlastní i některým katolickým publicistům. Podle Rudolfa Voříška „národ ... je především společný původ kmenový, společná krev, je to půda, řeč, křesťanská tradice“.⁵ Listujeme-li tehdejšími články katolických literátů a katolického kléru, který jinak nacistický režim kritizoval za nerespektování zájmů katolické církve, setkáme se s velkým porozuměním pro Hitlerova a Mussoliniho protižidovská diskriminační a perzekuční opatření; oceňovány jsou i norimberské zákony a je apelováno do vlastních řad na znesnadňování či úplné zamezení konverze pronásledovaných židů ke katolicismu.

5 VOŘÍŠEK, Rudolf: *Úpadek a sláva českých dějin*. Praha, Vyšehrad b.d. (1939), s. 35.

Řada Medových kategorických soudů se nabízí přímo k oponentuře. Druhá republika opustila integrující státní ideu 28. října, tedy vzniku demokraticky modernizované republiky, a nahradila ji svatováclavskou tradicí s proněmeckou deformací a návratem k české historické státnosti. Tímto krokem podle mého soudu byla i z české strany opuštěna idea velkého společného státního celku. Jaroslav Med však soudí, že naopak svatováclavská státnost byla „víceméně přijatelná pro všechny tři národnostní entity (Čechy, Slováky a Němce – pozn. autora), mohla být jedním ze základních kamenů nového státu, jeho svrchovanosti i soudržnosti“ (s. 126). Je snad český středověký patron na nebesích rovněž patronem katolických Slováků? Byl snad takovým symbolem pro Hlinkovu slovenskou lidovou stranu a její vůdce, Andreje Hlinku a Jozefa Tisa? Nalezne snad svatováclavský motiv v ornamentech a rituálech slovenské státnosti? Co znamenal český patron pro české Němce, o tom podal svědectví Jaroslav Durych, podle něhož němečtí katoličtí kněží a bohoslovci odmítali světit 28. září, neboť v něm viděli nikoli svátek zemského patrona, ale Čecha. V mnohých obcích pohraničí dokonce němečtí katolíci odmítli manifestačně v tento den jít do kostela.⁶

Četl jsem přehršel soudobých německých a českých výpadů a kritik proti Edvardu Benešovi, ale nikomu ještě nenapadlo podpásově vytýkat tomuto příkladně zásadnímu odpůrci německého nacismu, že nepoukazoval „na totalitní zřůdnost nacistického systému“ (s. 220). Není ani namístě klást Benešovi za vinu, že popřel krizi liberální demokracie, když si stejně jako Masaryk uvědomoval, že demokracii nelze omezovat na pouhé mechanické budování institucí, nýbrž je zapotřebí ji kultivovat osvojováním demokratické politické kultury elitami i řadovými občany. Kromě toho Beneš patřil v československé partitokracii k prvním českým analytickým kritikům defektů politického stranictví.

Na liberální první republiku nehledí Jaroslav Med tak empaticky a ohleduplně jako na republiku druhou. Vytýká jí myšlenku českoslovenství a nevyřešenou národnostní otázku, v níž spatřuje i příčinu jejího zániku (s. 213). S odkazem na Jana Patočku zpochybňuje, zda měla vůbec nějakou státní ideu (s. 291). Obávám se, že autorovi v tomto případě chybí spíše vůle vnímat pozitivně to, co neuznává a nechce. Příčina neúspěchu Masarykova modernizačního demokratického zakladatelského konceptu spočívala spíše v chronické hospodářské neprosperitě Československa ve třicátých letech, v proměnách geopolitických sfér vlivu ve střední Evropě, které dostaly československou demokracii do mezinárodní izolace, a také v nepřítliš funkčním, nerozvíjeném a neošetřovaném mechanismu parlamentní demokracie s autoritativními příměsmi. Národnostní otázku řešila Československá republika v evropském kontextu velkoryse a příkladně. Jaká práva měly garantovány národnosti v tehdejší Německu, Rakousku, Polsku a Maďarsku? A dali se čeští a slovenští Němci, s jejich převažujícím typem politické kultury a kmenovou velkoněmeckou posedlostí, do československé liberální demokracie státotvorně integrovat?

⁶ Viz DURYCH, Jaroslav: *Naděje katolictví v zemích českých*. Praha, Ladislav Kuncíř 1930, s. 11 n.

Po pokusu o revizi pohledů na republiku první a druhou přechází Jaroslav Med k jádru své monografie – snaze o morální a politické očistění druhorepublikového aktivismu skupiny katolických literátů.

Nový establishment druhé republiky v čele s Rudolfem Beranem slíbil katolické církvi, že v autoritářském režimu obnoví předválečnou úzkou vazbu mezi církví a státem. Arcibiskup Karel Kašpar odsoudil první republiku jako sekularizovaný stát, jímž český národ zhřešil, a veřejně deklaroval sympatie radikálně konzervativnímu politickému zvratu. Jeho součástí se stal i program odsekularizování české společnosti podle hesla „Katolictví zákonem!“. Po pádu liberálnědemokratického systému opustila církevní hierarchie svou podporu Československé strany lidové jako katolické politické strany demokratického ražení. Ta se ostatně začlenila do Strany národní jednoty, poté co Šrámkovo demokraticky orientované křídlo bylo odstaveno od moci jako ideově nevěrohodné a nedostatečně průrazné vzhledem ke snahám katolické církve o supremaci ve společnosti. Šrámkova demokratická katolická politika se stala terčem kritiky, že v koaličním kompromisu předmnichovské republiky opustila celonárodní duchovní základ a soustředila se na „reálpolitiku“ přízemních ekonomických zájmů a podporu prezidenta Edvarda Beneše. Navíc prý poškozovala katolickou církev u věřících jiných stran, zejména u agrárníků.

Díky vzájemné spřízněnosti s autoritářským režimem a státostranou mohla nyní církevní hierarchie svými zájmy zavazovat již celou společnost. Do popředí českého katolicismu se dostal jeho konzervativní klérus, militantní protidemokratický politický proud, včetně výbojně mladé vysokoškolské katolické inteligence. Nastala tak osudová příležitost pro veřejné angažmá fundamentálních katolických literátů, kteří ke zlaicizované první Československé republice a demokracii zastávali chronicky nelояální a odmítavé postoje a necítili k nim pražádnou odpovědnost. Jak Jaroslav Med velmi výstižně konstatoval, uznávali pouze „absolutní svrchovanost církevního magisteria“ (s. 248). V této souvislosti je pro integrálně katolickou politickou angažovanost katolických literátů v druhé republice zcela nepodstatné, zda byli registrovanými členy vládnoucí státostrany či nikoli. Změnu vztahu mezi státem a katolickou církví v druhé republice ovšem Jaroslav Med neřeší. Připomíná pouze „jistou verbální spojitost katolické pravice s oficiální vládní politikou“ (s. 285).

V nové státostraně katolická církev a politika získaly určující vliv v kulturní komisi. Jejím předsedou se stal kanovník Bohumil Stašek, podléhající dlouhodobě vlivu svého klerofašisticky orientovaného spolupracovníka Jana Scheinosta. Scheinostova politická hvězda dostoupila tehdy vrcholu; byl pověřen rovněž vypracováním programové platformy státostrany. Kulturní komise Strany národní jednoty, v jejíž gesci byla kultura, školství, mládež a další oblasti, měla sehrát významnou úlohu při ideologické očiště a jednotné hodnotové převýchově společnosti. Tradicionalistická myšlenková indoktrinace s fašizujícími inovacemi byla prosazována s pateticky budovatelskou dikcí a revoluční, očištěně násilnou stylizací.

Katoličtí literáti a publicisté byli v první republice uznáváni jako tvůrci, svobodně psali, získávali státní literární ceny, přitom však v mladé demokracii tvořili jakési fundamentální nepřátelské ghetto. Před moderní demokratickou kulturou a zlaici-

zovaným světem se uzavřeli sami do sebe a prožívali pocit exulantů ve vlastní zemi, k níž jakoby spiknutím jiných konfesí a bezvěrců ztratili oprávněná dědická práva.

„Katolická vůle se musí stát jedinou energií národní, katolická víra musí být základem veškerého života, práce, snažení, moci, vlády. (...) Kam šlápne nekatolík, tam sedm let tráva neroste. (...) Jest třeba prohlásiti, že tento stát katolickým musí býti za každou cenu a že se v něm nestrpí žádné jiné tendence. (...) Není žádné kultury kromě katolické. Mimo katolictví tu není nic. Budoucnost národa a jeho dějiny jsou určeny tím, že se musí okázale navrátit ke katolictví, a to nikoliv k nějakému katolictví upravenému, nýbrž k tradičnímu. (...) Národ a stát musí bez pardonu býti proniknut zásadou, že jen a jen katolictví má právo, jen katolictví musí vládnouti, poroučeti, určovati, vésti, mluvíti a tvořiti a všechno ostatní musí býti velmi uctivě a pokorně zticha, chce-li, aby vůči tomu byla zachována tolerance. Stát se musí dostati pod protektorát katolictví,“ nastínil Jaroslav Durych již roku 1925 své politické krédo.⁷

Za nového sepětí katolické církve s autoritářským státem v druhé republice se katoličtí literáti s pocitem zadostiučinění a odvety rychle ujali role intelektuálních vůdců v demokracii zbloudilého a demokracií zrazeného národa. Za mimořádného zájmu předsedy státostrany Rudolfa Berana vytvořili spolu s agrárními ruralisty Národní kulturní radu – direktivní organizaci s celospolečenským převýchovným politickým zadáním usilující o dozorové řízení veškeré kultury. Národní kulturní rada, spjatá se Stranou národní jednoty, byla imitací podobných kulturně glajchšaltujících institucí v nedemokratických režimech tehdejší Evropy. Konzervativně tradicionalistický program deklaroval vymýcení moderní, nevěrecké, cizácky světové a demokratické „pakultury“. Lidu srozumitelná, realistická forma oproti údajně úpadkovým moderním uměleckým směrům dvacátého století odpovídala žádoucímu propagandistickému poslání kultury. Tvůrčí svoboda měla být ve druhé republice usměrněna ve jménu služby „Bohu, vlasti, národu, kázni, hrdinství“. Spisovatelé a umělci jiných tvůrčích ambicí, jiného pohledu na svět, jiné ideologie či „krve“ měli být z české kultury vytěsněni. Proti oslavě „přízemního, průměrného“ čapkovského člověka drobných, občanských a demokratických ctností byl nastolen ideál intolerantního bojovníka a průkopníka.⁸ Stejně jako později v socialistickém realismu, prodchnutém odlišnou ideologií, nemělo realistické obsahové ztvárnění spočívat v zachycení skutečných rysů českého člověka, ale mělo vyjadřovat ideál v souladu s daným doktrinálním konceptem jeho převychovy.

7 DURYCH, Jaroslav: Hlavní úkol. In: *Rozmach*, roč. 3, č. 14 (15.9.1925), s. 211–213.

8 K Národní kulturní radě viz např. RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997, s. 119–129 (s faksimilí programu NKR „O novou národní kulturu“ z časopisu *Tak*); PAVLÍČEK, Tomáš: *Spisovatelé a instituce v období krize demokracie (1934–1939)*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 4 (2010), s. 565–612, zde s. 600–611. Kulturní rozvrat v druhé republice publicisté často zúženě vnímají známou optikou politicky motivovaných útoků na Karla Čapka v posledních týdnech jeho života. Medovo tvrzení, odvolávající se na Ferdinanda Peroutku, že Karel Čapek s uspokojením sledoval vývoj v druhé republice (s. 271), pokládám v kontextu množství jiných pramenů zcela opačného vyznění za silně zpochybnitelné.

Součástí instalace prorežimní kulturní platformy nebyla tvůrčí debata, ale brutální ofenzivní kampaň známých osobností české katolické literární scény proti spisovatelům zastávajícím jiná názorová východiska, praktikujícím odlišné formy ztvárnění, či dokonce majícím odlišný rasový původ. Fundamentalismus katolických literátů seriózní polemiku s „nehodnými a nepřáteli“ vůbec nepřipouštěl. Katolictví bylo pro ně univerzální pravdou, která jediná vede ke spáse, a která proto již ze své podstaty nemůže být předmětem polemických debat. Místo tvůrčí debaty používali metodu běsnících zničujících pamfletů. Slovníkem zášti a očištného násilí, v němž nechyběly výhrůžky koncentračními tábory a pálením knih adresované kolegům vyznávajícím jiné názory v době, kdy tyto excesy patřily ke každodennosti v německé střední Evropě, pod jejíž dominancí se po Mnichovu okleštěná republika ocitla, klesli někteří katoličtí literáti na samé literární dno. Misijní posedlost, militantní představa, že s pomocí autoritářského státu se lze bez meškání přiblížit k uskutečnění svatého katolického společenského ideálu na zemi, měly ospravedlňovat zvolené diktátorské prostředky. Sám Zdeněk Kalista ve svých pamětech napsal, že kulturu a intelektuální kruhy v těchto časech čistky „ovládal všude zbabělý strach před muži nastupujícími k moci, kteří nechávali ve svých tiskových i řečnických projevech rozeznávat slova výhrůžná“.⁹

Verbální násilnictví Jaroslava Durycha, Karla Schulze, Jana Čepa, Jana Zahradníčka a dalších katolických spisovatelů a publicistů v „literárním životě“ druhé republiky Jaroslav Med charakterizuje jako „nechutnou vítězoslávu“ (s. 218), projevy „kritičnosti mnohdy velmi agresivní a nevybíravé“ (s. 253). Podle něj „představa o vůdčí roli v boji o duši národa zcela zakryla obzor křesťanské pokory a smířlivé lidskosti a stále hlubší prorůstání nacionality do prožitkové sféry zjevené pravdy přehlušovalo jejich křesťanský univerzalizmus“ (s. 292). Vzápětí ovšem autor vrší argumentaci, která má katolické spisovatele a publicisty vyvést z odpovědnosti za vyhánění jiných literátů z veřejného života a kultury zastrahováním a vydíráním, za aktivistickou účast na programu myšlenkové a hodnotové glajchšaltizace konstituujícího se autoritářského režimu: „Představy a vize katolických spisovatelů o budoucnosti a velikosti českého národa byly velice ušlechtilé a vznešené...“ (s. 267). Jejich nenávistná dikce neměla prý nic společného s politikou, byla pouze jakýmsi výronem „zjitřené senzibility“ (s. 218), „hořkosti a vzteku“ (s. 255) nad mnichovskou kapitulací, respektive chvályhodné snahy „redefinovat národ, změnit jeho duchovní orientaci a připoutat jej ke křesťanské transcendentále“ (s. 253). Katolickým spisovatelům prý nešlo o politické, ale jediné o duchovní cíle: „veškerá jejich aktivita byla součástí boje o duši národa“ (s. 292). Ideologické zápasy však snad nejsou součástí politiky?

Publicistickou štvanici z pera katolických literátů, která byla součástí nástupní čistky nových držitelů moci a vůči níž byla ještě možná obranná nesouhlasná odezva na stránkách zbytku nevládního tisku, interpretuje Jaroslav Med poněkud cynicky jako doklad plurality a názorové i tiskové svobody druhé republiky (s. 293). Chybí ovšem informace, že tato výměna názorů mohla trvat jen velmi krátce, v počáteční

9 KALISTA, Zdeněk: *Po proudu života*, sv. 2. Brno, Atlantis 1996, s. 443.

fázi autoritářského režimu, a že po vládním zastrašování svobodného tisku následovala jeho úplná cenzurní likvidace. Počátkem roku 1939 již byla svoboda projevu překryta provládní tendenční ofenzivní propagandou.

Národní kulturní radu a její tiskový orgán *Tak* nedává autor v relevantní míře do souvislosti s ideově výchovnými záměry kulturní komise státostrany. Nelze akceptovat jeho tvrzení, že nesnášenlivá čistka v kultuře neměla žádný mocensko-politický efekt, že nikdo nebyl postižen (s. 282). Není ani důvodu k ocenění, že národně tradicionalistický program Národní kulturní rady neobsahoval antisemitské formulace (s. 279). Nebylo toho totiž již vůbec zapotřebí. V dobovém kontextu byl „křesťanský svatováclavský národ“ chápán jako „odžidovštělý“, tiskové antisemitské výpady některých členů vedení NKR byly součástí její veřejné profilace. Navíc židé nemohli být členy Strany národní jednoty, politické matky NKR. Je třeba mít na paměti, že konec roku 1938, o němž autor píše, byl pouze počáteční fází režimu, který v následujících měsících aspiroval na praktickou realizaci svých proklamací. Kulturní čistka měla tehdy již pro mnohé autory existenční a politické důsledky. V prvních měsících roku 1939 zažívali cenzurní zásahy i vnucenou autocenzuru, výpovědi ze zaměstnání, veřejné znectění a osobní ataky. Logickou reakcí na tento tlak byly první případy emigrace českých literátů a dalších umělců, kteří byli z politických či rasových důvodů Národní kulturní radou stigmatizováni nebo byli ve své tvorbě vzdáleni jejím katolicko-národním realistickým uměleckým schématům.

Katoličtí literáti okolo Národní kulturní rady a časopisu *Tak* se sešli na společné platformě s českými klerofašisty (Jan Scheinost, Rudolf Ina Malý, Ladislav Jehlička, Rudolf Voříšek a další). Medova kniha nepřináší jediný doklad o jejich vzájemném principiálním sporu či nesouladu. Autor přesto spolupráci katolických spisovatelů s klerofašisty popírá a bez zatěžování prameny se uchyluje k autokratickému způsobu argumentace pomocí oblíbeného sousloví „v žádném případě“ (s. 286). Nabízí se pak poměrně jednoduchá otázka: jak je možné, že se údajně principiálně odlišné katolické proudy sešly s klerofašisty na stejné rigidní, kulturně glajchšaltující platformě i ve stejné redakci pod stejným praporem?

Koncem roku 1938 byl závazný prorežimní kulturní program proklamován, modernistická svobodomyšlná opozice katolickými literáty v tiskové čistce označena a následnou cenzurou eliminována, literární život podvázán. Poté významní katoličtí spisovatelé podle autora ve svých pamfletech ustali. Jaroslav Med rozvíjí následující obraz kulturní situace nastupujícího autoritářského režimu: „...vše směřovalo jako by v tragickém 'tichu před bouří' ke smíru národní jednoty jako jedinému východisku pro současnost i budoucnost.“ (s. 284) Literární život se prý depolitizoval a Jan Čep, Jan Zahradníček, Václav Renč, Karel Schulz či Jaroslav Durych se zabývali jen „jevy náboženské povahy“. Medova interpretace je ovšem v rozporu se skutečností. Mnozí katoličtí spisovatelé se přestali omezovat na oblast literatury nebo se od ní odpoutali, protože se vrhli s budovatelským nasazením přímo do víru politického dění, v němž smíru býti nemohlo. Za všechny budiž uvedena slova publicisty, literárního kritika a překladatele Ladislava Jehličky: „...nebudeme pěstovat 'kritickou nebo literární vědu'... Budeme prostě oddělovat věci dobré od věcí špatných ... budeme nelítostně a nemilosrdně pronásledovati vše, co je na úkor národnímu

duchovnímu zdraví, co podlamuje a zeslabuje tento národ, co ničí a podtíná jeho přirozené kořeny. Myslíme tu jak na všechnu švejkovinu, voskovecko-werichovské clownovství ... i na všechny výplody tzv. humanitní demokracie a na všechno, co směřuje proti příkazům křesťanské, tj. přirozené morálky.¹⁰ Politické náboženství se přitom často mísilo s okouzlením současnými totalitními systémy do jednoho myšlenkového celku. Tak v listu Mladé národní jednoty (součásti státostrany SNJ) *Mladý národ* Ladislav Jehlička napsal: „Německá formule ‘Ein Volk, ein Wille, eine Führung’ ... nebo slovenské ‘Jeden Bôh, jeden národ, jedna strana’ je heslem budoucnosti.“¹¹ Básník Václav Renč si obul holinky a navlékl uniformu Mladé národní jednoty a účastnil se jejích akcí. Na fašizujících veřejných masových shromážděních této radikální organizace, například 2. ledna 1939 v pražské Lucerně pod heslem „K útoku, ne obraně!“, vzrušeně a bojovně řečnil Jaroslav Durych.

Pokud Jaroslav Med registruje u Durycha (a stejně tak u dalších katolických literátů) projevy nepokryté politické angažovanosti, tak je zcela falešně interpretuje jako „sestup do Durychova barokně heroizovaného světa“, který prý nemá se „soudobou politickou realitou pranic společného“ (s. 80). Ve skutečnosti tomu bylo právě naopak. Když občan Jaroslav Durych apeloval na autoritářský režim druhé republiky, aby posílal své „vojáky, kněze, řeholníky, básníky, výtvarníky, hospodáře a všecky ty, od nichž budeme něco potřebovati a také chtítí“, na politické stáže do frankistické španělské diktatury,¹² nepohyboval se v žádných romantických poetických chimérách své rozjitřené mysli, ale stál oběma nohama v politické realitě. Jak je patrné z české mediální polemiky o španělské občanské válce koncem třicátých let, česká konzervativně pravicová a fašizující politická scéna hledala běžně ve španělském falangismu i autoritářském konzervativismu inspiraci žádoucích přeměn. Frankistické Španělsko jako přední vzor pro rekatolizovaný řád druhé republiky vyzdvihoval i návrh programu Strany národní jednoty z 16. února 1939, jehož vypracováním byl vedoucími politiky strany pověřen nezpochybnitelný klerofašista Jan Scheinost a který přijala příslušná stranická komise.

Neznám případ, kdy by angažovaní katoličtí spisovatelé a publicisté ve druhé republice kritizovali nacistický režim a jeho kulturní politiku. Naproti tomu výpady proti německé antinacistické a neárijské kulturní emigraci u nich doložit lze. Druhorepublikový národní koncept boje proti „paumění“ nápadně souzněl s tradicionalistickým *völkisch* bojem proti „zvrhlému umění“ ve třetí říši, a stejně tak snaha zrušit tvůrčí svobodu a pluralitu v umění a postavit je do služeb indoktrinace. Pouze postulované závazné hodnoty nebyly pochopitelně zcela totožné, byť vymítaný a ostrakizovaný škůdce stejný byl. V období druhé republiky v Německu ještě dozníval kulturní bojkot Československa z roku 1938. Jaroslav Durych byl prvním českým autorem, jehož vydání v třetí říši bylo německými úřady povoleno.

10 JEHLIČKA, Ladislav: Pro národní kulturu. In: *Mladý národ: Týdeník Mladé národní jednoty*, roč. 1, č. 1 (15.1.1939).

11 TÝŽ: Základy XX. století. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 6 (23.2.1939).

12 DURYCH, Jaroslav: Hle, Španělsko! In: *Národní obnova*, roč. 3, č. 3 (21.1.1939), příloha „Vítěznému Španělsku“, s. 9. Citováno in: MED, J.: *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*, s. 80.

Medova monografie ústí v podivně naroubovaný apologetický zkratový závěr, podle něž katoličtí literáti obstáli v druhé republice se ctí, protože nekolaborovali s nacisty (s. 294). Druhá republika však nebyl třetí říší okupovaný stát, její autoritářský protidemokratický systém a kulturní politika se neutvořily na vůdcově pracovním stole v Berlíně, ale byly dílem domácí české konzervativní fašizující pravice. Autor ve snaze vyhnout se pojmenování opravdového selhání katolické pravice a skupiny katolických literátů odvádí pozornost od podstaty věci jinam.

Lze tedy očekávat, že bude nadále pokračovat trapný stav, kdy v literárních syntézách, lexikonech a učebnicích díky bedlivosti vyznavačů a malé odvaze ostatních nenalezneme věcnou informaci o služebném protidemokratickém kulturním konceptu Národní kulturní rady ani o skutečné tehdejší politické angažovanosti části katolických literátů při podpoře autoritářské moci s totalitními prvky? Obranařské stranění a retuše svědčí rovněž o malém respektu k autentickým politickým názorům katolických tvůrců samotných.

Nelze přitom tvrdit, že by Jaroslav Med nebyl schopen pojmenovat selhání literátů či umělců ve službě protidemokratické moci, která se snaží podřídit kulturu svému společenskému zadání. Naopak do časopisu *Masarykův lid* napsal před rokem tato výstižná slova: „Totalita formuje společnost a také zároveň literaturu, její jazyk a poetiku: ta má vysloveně konfrontační ráz. Každé pojmenování, příměr či metafora má bezvýhradně podporovat politiku. (...) Slovo = zbraň – proto má poetika nenávisti také charakter militaristický, vše je apelem, bezmála rozkazem, jímž má být odpůrce nikoli přesvědčen, ale odhalen a zničen. (...) Poetika nenávisti, jazykově vyjadřující absolutizaci instituční moci, dává jazyku přímočaře monologický charakter a propůjčuje slovům zvláštní moc: mohou mít schopnost nejen metaforickou, ale mohou mít i zcela mimolingvistické důsledky existenční. (...) Zamýšlet se nad úlohou jazyka při formování hodnot znamená zároveň zamýšlet se nad úlohou filozofů, spisovatelů a intelektuálů obecně, kteří dokáží často proměnit přirozené lidské věci a děje v ideologii a ‘falešné vědomí’.“¹³

Medova úvaha, s níž se nelze než ztotožnit, se týká však pouze selhání části komunistických tvůrců v období stalinismu, nikoli předcházejícího selhání části katolických spisovatelů, které má být naopak vymazáno z historické paměti. Jaroslav Med nepochybně zastává nepřijatelný dvojitý standard, dvojitý metr při posuzování selhání tvůrců. V tomto smyslu je vzdálen pozici spravedlivého nadstranického úsudku i vědeckého nadhledu. Jeho monografie nepřispěla svými revidujícími apologetizujícími interpretacemi z mého pohledu k hlubšímu poznání druhé republiky a podstaty tehdejšího myšlení katolické intelektuální krajní pravice. Je však svědectvím o naléhavé potřebě upevňování katolických konzervativních mýtů v historickém povědomí dnešní doby. Jedině diametrálně opačný přístup v podobě ozdravné sebereflexe by mohl vést k poučení z protidemokratického selhání části politických a kulturních elit druhé republiky a stát se žádoucím výstražným mementem pro dnešní rozkolísanou krizovou současnost.

13 MED, Jaroslav: Procesy a poetika nenávisti. In: *Masarykův lid*, roč. 17, č. 3 (září 2011), s. 18.

Diskuse

Literární autorita jako významný společenský fenomén druhé republiky

Igor Fic

Obsáhlou knižní studii či monografii Jaroslava Meda *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)* přivedlo na svět nakladatelství Academia už v roce 2010. Přesto, nebo spíš právě proto, si jako práce založená v autorově celoživotním díle i s odstupem času zaslouží zvýšenou pozornost.

Druhá republika bývá obecně vnímána a představována jako tragické období českého národa. V případě každé tragédie bývá kladen důraz na zápletku a dramatickou situaci s tragickým vyústěním, především ale na závěrečnou katarzi vedoucí k sebepoznání. I proto je koncept Medova díla vystavěn na základech zřetelně vnímané dichotomie univerzalistického pojetí dějin a partikulárního rázu národní historiografie. Předestřenou národní literární, dějinnou a kulturní reflexi musíme vážít jako projev hledání a nalézání identity sice jedinečně dějinně zakotvené, ale mravně vyspělé a kulturně žijící autorské osobnosti. Podtitul této obsáhlé analýzy by mohl znít: česká literatura a evropské dějiny. Cílem Medova odborného vzepětí je na podkladě dobových literárních a publicistických projevů konstituovat individuálně vymezenou existenci člověka v rámci českého národa a národní historie, existenci, jež umožňuje identifikaci s dějinně zdůvodnitelným evropským politickým, kulturním a mravním standardem, byť by se tak mělo stát navzdory vžitým představám o české minulosti a přítomnosti i navzdory samotnému evropskému kulturnímu standardu se všemi jeho společenskými deformacemi a zatuhými his-

torickými rezidui. Jaroslav Med objasňuje a přibližuje názory literárních a společenských autorit v inkriminovaném období druhé republiky.

S tím, co bylo právě řečeno, souvisí jedna velmi důležitá věc: mám na mysli otázku žánrové, stylistické a vůbec formální klasifikace díla. Rozhodně nemáme co do činění s prací z oboru historiografie, sociologie, politologie, kromě převažujícího literárněhistorického hlediska je daleko nejspíše její záběr kulturněhistorický. Přestože se nepochybně jedná o odbornou publikaci s náležitými parametry, jako je propracovaný poznámkový aparát s komentáři či odkazy na použité zdroje nebo soupis pramenů a literatury, programový scientismus je jí vzdálený. Autor operuje se značným množstvím citací funkčně rozložených v textu, někdy třeba i na ploše celého odstavce, aby nechal vyznít jejich základní myšlenku v plném rozsahu a pak ji mohl komentovat či uvádět do patřičných souvislostí. Právě souvislostní pojetí a jednoznačná tendence k vytvoření co možná úplného a přesného, zároveň však plastického obrazu předmětného období v kombinaci s četnými ukázkami dobových textů, jejichž stylistická úroveň se pohybuje mezi hranicemi publicistického a uměleckého vyjádření, dovedly Jaroslava Meda k využití esejistické formy, jež je mu ovšem vlastní. Nepopisuje pramenný materiál, což by studii neúměrně zatěžovalo, a nehledá oporu ve striktně vymezené terminologii, čímž by zužoval prostor pro vlastní vyjádření a hodnocení. Jestliže se necítí svázán pojmoslovím ustáleným v tom či onom vědním oboru ani preferováním předem zvolené metody, důvodem nejsou snad terminologické či metodologické neznalosti, ale interdisciplinární založení práce. I když využívá výsledků historiografie, politologie, sociologie a pochopitelně literární historie, nejsou mu tyto společenskovědní disciplíny cílem, ale jen prostředkem. Takový postup však dílo nediskvalifikuje, spíše umožňuje nahlédnout další důležitou dichotomii – totiž podvojnost významově plného vyjádření rozloženého mezi „vědou“ a „vzdělaností“. „Objektivita“ Medova pojednání proto není objektivitou sterilní, vychází z hodnotového systému prověřeného duchovní zkušeností staletí evropské kultury.

Dominantním prvkem jeho projevu však zůstává srozumitelnost sdělení a ověřitelná správnost zřetelně vyložené myšlenky. Obsahovým kritériem textu není platnost, respektive neplatnost předem stanovené hypotézy, nýbrž korespondenční vztah mezi charakterem třeba jen dílčí historické události a permanentně působícím, v dané době fakticky obsaženým a reálně dosažitelným mravním, kulturním a náboženským horizontem evropské kultury. Tento obsahový výměr, jenž může být trestí nejen českých kulturních dějin, umožňuje svým neustálým dějinným působením zobecnit individuální lidský osud a každý konkrétní život povyšuje na dějinnou událost. Stručně řečeno: Medův bezmála třísetstránkový text je odbornou publikací a zároveň esejem v dobrém slova smyslu, jak nám jej zpřítomňuje evropská kontinentální i anglosaská kulturní tradice.

Formální i výrazová flexibilita jinak stylisticky konzistentního a vyváženého projevu, byť v určitých pasážích nenuceně a nenásilně expresivně zabarveného, činí čtenáře pozorným k jemným významovým nuancím. Musíme si uvědomit, že esejistický styl má své nepopíratelné hodnoty poznání a tu více, tu méně inklinuje k metaforickému způsobu vyjádření, aniž by rezignoval na preciznost a funkčnost,

neřkuli závažnost sdělení. Hlavní myšlenka takto přednesená nabývá z hlediska srozumitelnosti i receptivní přijatelnosti jakéhosi trvalejšího charakteru. Právě funkčnost stylu, jež se zrcadlí v tradicích eseje, znázorňuje jistý rozpor mezi společenskou poptávkou z časů, kdy věda ještě něco znamenala, a nejbližší přítomností, kdy mnohdy hypertrofovala do pseudovědeckých a kvazi odborných, povětšinou však významově vyprázdňených struktur, jež překryla nimbem záměrné mytizace všeho „vědeckého“. Věda je dnes v oblasti humanitních studií spíše mýtem o vědě, mýtem vytvořeným na základě politického a společenského konsenzu.

V posledních letech jsme mohli zaznamenat několik publikací a projektů, jež usilují o zcela podstatnou formulaci českých dějin v souvislosti s dějinami evropskými. Týkají se také období první a druhé republiky, protektorátu, odsunu Němců i tří poválečných let. Dílem vznikly v Čechách, dílem pocházejí od německých a jiných historiků. Ty skutečně poctivé a odhodlaně důsledné jsou nepostradatelné. Otázkou však zůstává dosah jejich působnosti. Odhlédneme-li od závislosti na rigidních institucionálních, oborových a osobních vazbách, jež jaksi ze setrvačnosti skličují i navzdory dobré vůli autorů soudobou historiografickou produkci, je to především otázka formy, jež nezřídka brání oslovit širší čtenářskou obec. Dějepisci měli odjakživa výraznou schopnost ovlivnit veřejné mínění. To platí dodnes. Je však třeba volit jazyk, kterému bude čtenář – přitahován vlastním zájmem o danou problematiku – nejen ochoten naslouchat, ale který jej bude k dalšímu poznání motivovat a v četbě kultivovat.

Jaroslav Med ve své knize usiluje popsat všechny významné polohy kulturně a historicky založeného češství v dané době. Přijal-li takový úkol se vši vážností a nesnadností jeho řešení, musel vytvořit poměrně složitou a rozkošatělou osnovu práce, odpovídající rozsahu problému i hloubce systémové analýzy. Kompoziční struktura jeho práce je vyvážená, propracovaná a z jistého úhlu pohledu v ní můžeme zahlédnout stavební postupy klasického dramatu. Celá obsáhlá studie je uvedena prolegomenou, v níž se hovoří o funkci a smyslu *literárního života*. To je velmi důležité, jelikož zde, hned na prvních stránkách knihy, nacházíme klíč k otevření problematiky, která je následně stručně nastíněna. Východiskem k řešení problému je tvrzení, že „dominantní vrstvou kultury byla díky tradicím literatura“ (s. 7). To lze jen těžko vyvrátit. Kam nás ale vede? „Při pohledu na literární život můžeme sledovat tematizaci různých světonázorových a politických otázek, jež byly reflektovány v literární publicistice, kterou musíme považovat za součást literárního procesu. Pro charakter literárního života jsou podstatné právě ty složky literární tvorby, jimiž je ovlivňováno či vytvářeno občanské vědomí, tvořící hlubinnou tkáň občansko-politického uvažování, aniž by to bylo odvozeno z přímé stranicko-politické aktivity – což je jistě nejzřetelněji viditelné v publicistice, v níž jsou role a charisma spisovatelského subjektu naprosto nezastupitelné. (...) Její apelativní funkce hraje ... větší roli než estetická kritéria, tvůrčí individualita vstupuje do sporu o smysl a povahu daného.“ (s. 7 n.) Pokud čtenář nepřijme tuto výchozí premisu anebo podcení její závažnost, mívá se s vytčeným cílem.

Následuje prolog k dramatu. V něm je zřetelně vyjádřen základní kompoziční princip, jenž dominuje všem následným rozborům a analýzám, podstatným i díl-

čím – obsahová a významová trichotomie odvozená od myšlenkových, hodnotových, kulturních a společenských preferencí jednotlivých představitelů soudobého literárního života: „šaldovsko-čapkovské ‘sub specie života’, pravicově katolické ‘sub specie aeternitatis’ a levicová revoluční služebnost“. (s. 29.) Všechny hlavní i vedlejší motivy rozpracované v Medově knize vykazují podobnou strukturu; mění se pouze témata, ústřední aktéři vstupují na scénu a zase z ní mizí, aby tu více, tu méně naplnili tři základní dějové linie prostřednictvím své duchovní a umělecké orientace. Med konkretizuje jejich vystoupení pečlivě vybranými soubory citátů, jež vzhledem k výrazné apelativní funkci literárního projevu nabývají povahy vypjatých monologů, a vlastním komentářem tuto vypjatost mírní, dramatickosti situace zjemňuje, scénicky zklidňuje, čímž dosahuje žádoucí změny rytmu svého vlastního odborného textu. Co však bezprostředně viditelné není, ale ve veškerém hodnocení situace je nezastupitelně přítomno, je vazba interpretace publicistických projevů hlavních postav na jejich literární umělecké dílo. Vzniká tím výsledný dojem plného a celistvého obrazu kulturní epochy charakterizované dramatickými zvraty, nadějemi a katastrofami. Prolog a epilog tvoří v Medově podání kompoziční rámec, chceme-li kompoziční sponu celé postupně se vyjevující tragédie.

Termín „literární život“ označuje hlavní motiv celé knihy. V první části je literární život přiblížen v rozsáhlém časovém pásmu celého meziválečného období, pak v projevech a článcích třicátých let a nakonec je charakterizován prostřednictvím hlavních témat, jež krystalizovala v závislosti na politických a společenských událostech: hospodářská krize, občanská válka ve Španělsku, antisemitismus, fašismus, rudý bolševismus a podobně. Jaroslav Med se snaží upřesnit základní pojmy a upozorňuje na jejich často i zmatečné užívání v dobové publicistice, citlivě vnímá atmosféru ve vyhrocené době, reflektuje otázky smyslu dějin a aktuálně akcentované češství, zdůrazňuje význam sebezáchovných nacionálních fobií a národních traumat předvečer mnichovské tragédie. Nějak takto vyhlíží první třetina knihy. Centrální část, zlom v celém příběhu, připadá na sedmou kapitolu. Na padesáti stranách vnitřně strukturovaného textu zde autor váží význam národní kulturní tradice nejen pro literární, ale obecně kulturní život na konci první republiky v souvislosti s interpretačním kánonem a historickými a literárními výkladovými stereotypy: svatováclavskou tradicí, barokem, láskou k zemi... Poslední třetina knihy – deset kapitol včetně epilogu – je vyhrazena pro samotný „literární život ve stínu Mnichova“, tedy rozbor stěžejního námětu.

Epilog přináší zmíněnou katarzi. Při konstatování všech selhání, propadů, frustrací zřetelně vystupují intelektuální a mravní hodnoty slovesného umění v tragické době, jež se vyznačovala zároveň krizí demokracie, úsilím o zachování kulturní kontinuity, vyhroceným nacionalismem a iracionálními excesy, evropeistickou skepsí a dalšími rozpornými jevy. Přes všechny výhrady, které lze mít k mnohým literárním, kulturním a politickým projevům období druhé republiky, je zcela patrné, že právě v této fatálně stísněné době vystoupily prostřednictvím literární autority některé rysy českého národního profilu do popředí výrazněji než jindy. Zpětně je můžeme vidět a přijímat nebo naopak odmítat jako charakteristiky latentně přítomné v našem novodobém, moderním a současném češství.

V průběhu celého 19. a 20. století se znovu a znovu vracela období, kdy mýtus vědy prorůstal českým národním mýtem. Toto spojení velmi často paralyzovalo myšlení a jednání Čechů v Evropě. Přestože stavějí na českém úspěchu, vědeckém růstu a pokroku, české dějiny vykazují selhání, prohry a podvody, s nimiž je spojen nepřiznaný kulturní a politický regres, místy ponižující a ostudný. Zjištění, že může mít za určitých okolností skutečně sebetrýznivý charakter – procházely jím celé generace českých vzdělavců, počínaje Hubertem Gordonem Schauerem, Tomášem Garriguem Masarykem, F. X. Šaldou nebo mladistvým Arne Novákem – které však při vědomí skutečnosti, že se z Evropy nelze vymknout, stejně jako se nelze vymanit z jejich dějin, přináší osvobozující účinek. A všimněme si, že se žádná ze jmenovaných i nejmenovaných významných osobností – i když tak nejednou chtěla učinit – národa a jeho dějin nezřekla.

Důvod je zjevně dvojitý: Jednak osobnostní dispozice příkře vymezené, ba někdy i zatvrzelé vůči svému okolí – a tudíž ze zřídla nadosobního étosu vyvěrající zásadové jednání a heroismus, jež národu chyběly a chybějí. A především závazné vědomí skutečnosti, že zřící se českých dějin by v konečném důsledku znamenalo zřící se i dějin evropských, jichž jsme sice marginální, nakonec však jaksi specifickou součástí. Jinak řečeno: českých dějin se může zřící, respektive být stižen jejich ztrátou, jen z přítomnosti žijící člověk, jenž se cítí být Čechem a nic než Čechem a který si své češství zdůvodňuje dle potřeby okamžitou aktualizací vykonstruovaného českého mýtu. Takový Čech bude zažívat pocit, že je v dějinách neustále ohroženým druhem, přičemž jako osobnost sám degeneruje nejenom v přítomnosti – a tedy manipulovatelnou – podobu průměrného češství, ale daleko dříve v bezvýhodnou karikaturu sebevědomého lidství. A toto platí ne-li pro český národ jako kolektivní identitu, tedy určitě pro jeho politickou, společenskou, a zejména kulturní reprezentaci, jež je mu tradičně autoritou, umocňuje jeho konstitutivní rysy na národní normu a v jejím rámci jej nadále formuje k obrazu svému. Dnes daleko víc než v minulosti nahlížíme, že nejvážnější hrozba, která Čechům i jejich dějinám reálně hrozila a hrozí, je obsažena v nich samotných.

Pregnantním příkladem důsledků plynoucích z takových východisek je doba, kterou popisuje Jaroslav Med. V meziválečném čase vznikla varianta českého mýtu vyvěrající z celonárodní frustrace a povýšená na ideologickou konstrukci samostatného československého státu. Ostatní Evropa si pochopitelně počínala v těchto letech jinak. Ovšem všelijak modifikovaný nacionalismus, trucovitý i prchlivý, umírněný i agresivní, kulturní, politický či náboženský, konzervativní či liberální, po několika desetiletích expanze evropských totalitarismů zůstal již tradičně frustrované české společnosti jako zdánlivě nejbližší, protože zažitá a lehce využitelná, část dědictví minulosti, aby se posléze stal základem neobyčejně rezistentní kulturní, společenské, a hlavně politické unifikace. Přesvědčení o vlastní výjimečnosti se tu střídá s pocitem nepochopení, zneuznání a prohry. Pro každý politický, společenský či kulturní čin vyrůstající z těchto až patologicky rozbujelých předpokladů národního života je určujícím a jediným skutečně směřodatným, ve své podstatě sebezáchovným rysem české národní existence hodnotový relativismus. Českému národu je vlastní a po desetiletích a staletích se stal základní složkou jeho mentální výbavy.

V polovině třicátých let napsal F. X. Šalda úvahu „Češství a Evropa“, kde se zamýšlí nad budoucím osudem Evropy: „Na konci středověku vznikají první národní státy. Francie, Itálie, Anglie ustavují se v svém státním životě víc a víc neuniversalisticky; a tato nacionalistická vlna dostupuje svého vrcholu teprve dnes: světová válka dala vznik našemu a polskému státu jako státům národním. Ale není pochyby také, že zenit nacionalismu bude brzy překročen a že se universalism dostane zase intenzivně ke slovu. Cítí se již a bude se cítit potřeba vyrovnávat nacionalistické rozpory a spory principem vyšším, universálním. Principu jednoty musí se dostat, což jeho jest, ač nemá-li různorodost vést k roztržitému. I veliké mohutné státy národní jako Itálie, jako Německo budou musit dřív nebo později krotit svůj egocentrism, uvést jej nějak v souhlas s principem jednotnosti nebo harmonie. Sjednotit dobovatelsky celou západní Evropu, jak tomu jednu chvíli chtěli první Habsburkové, nebo v míře ještě větší Napoleon, bude asi sotva možné. Proto to sjednocení bude chťej nechtěj víc a víc civilizační, na podkladě obecných principů, práva a spravedlnosti.

Pro malé státy a národy, zejména pro nás ... klade se otázka tak, že musíme svůj nacionalism vědomě svádět na jmenovatele universálního, vyrovnávat jej účelně a záměrně universalismem. (...) Syntetická myšlenka, která předejme toto slučování a ukáže mu cesty, nepochodí špatně. Nemohla by to být myšlenka středoevropská, a speciálně myšlenka naše? To je kulturní program ne na jedno století, nýbrž na století několik.“¹

Odhad v úsudku byl správný, jen si Šalda neuměl a snad ani nemohl umět představit jiný způsob řešení, než jaký vyplýval z dobové politické situace. Otázkou zůstává, zda si je i dnes Evropa vědoma tohoto posunu a této odpovědnosti, k níž byla krátce poté, co psal Šalda tyto řádky, donucena vlastními selháními a nekonečnými hrůzami holokaustu. A pokud ano, zda je ochotna a schopna tento projekt uskutečnit. Je to projekt přesahující každý nacionalismus a egoismus, tedy i nacionalismus a egoismus německý, francouzský a pochopitelně i český. Češství samo o sobě jako by v něm bylo vyvráceno z kořene. Ovšem z jakého kořene? Je-li pro Čechy relativismus všeho druhu naprosto typický, mohli by se v současné dekadentní Evropě cítit jako ryba ve vodě, aniž by přestali být Čechy. V opačném případě – bude-li Evropa usilovat o restituci hodnot, jež její existenci zakládají, a bude-li ochotna za ně položit i oběti – budou k ní Češi zřejmě cítit nedůvěru a budou nadále rozvíjet zažité postupy svého podlézavého alibismu. Ať tak či tak, musí se jako individua stát Evropany; a to i v případě, že by se národ svého evropanství vzdal. Každá jiná alternativa je nepřijatelná. Evropanem lze být navzdory svému češství. Jen tak, proměněn Evropou, lze žít z její minulosti i z její budoucnosti, byt by byla sebevíc neutěšená. Toto je však především věc volby, a tudíž individuální, nikoli národní odpovědnosti.

1 ŠALDA, F. X.: Češství a Evropa. In: *Šaldův zápisník*, roč. 7: 1934–1935. Praha, Otto Girgal 1935 (reprint Praha, Československý spisovatel 1994), s. 226–231, zde s. 227 n.

Diskuse

Neschopnost rozpoznat situaci?

Nad knihou Jaroslava Meda

Pavel Baloun

Největší problém a tragika pravicových katolíků a ruralistů je v tom, že měli vůči liberální demokracii velmi výrazné výhrady už v průběhu první republiky. Proto jsem ve své knížce podrobně analyzoval také první republiku, aby úvahy těchto katolických autorů měly nějaký kontext, rodokmen. Snad jsem udělal dobře, že jsem do výkladu zahrnul i první republiku. Kdybych totiž vzal jen druhou republiku, tak by někteří lidé vypadali jako blázni. Kritika liberální demokracie je jedna věc, ale těmto autorům nedocházelo, že to, jak psali během 30. let, mělo úplně jiné vyznění po Mnichovu. To je tragické nedopatření, při kterém si tito autoři neuvědomovali, že se jejich texty už četly a interpretovaly jinak.

Jaroslav Med¹

Období druhé republiky se z pohledu českých národních dějin jeví jako pouhá epizoda. Takřka nepostřehnutelná divadelní scéna, jejíž kulisy připravily neviditelné a všemocné síly: v ponuré atmosféře lze zahlédnout pohyb zjevujících se

1 MED, Jaroslav: Druhá republika byla důsledek sociální krize. In: *Tvar*, roč. 21, č. 17 (2010), s. 4.

stínů a vytrácející se záblesky prudkého světla. Vše záhy pohltí jednolitá temnota. Nastává doba nacistického barbarství.

Jakkoli metaforický výjev jsem právě načrtl, nezdá se mi příliš vzdálen rozšířeným výkladům druhé republiky. „Osudný osmičkový“ rok 1938 patří k nejzákladnějším diskontinuitním zlomům strukturujícím české národní dějiny: ukončuje období výjimečné demokracie ve střední Evropě a počíná periodu brutálního konfliktu a masového vyhlazování. Druhou republiku lze „číst“ jako úvodní kapitolu knihy o německé okupaci českých zemí. Kontinuitní linie se z ní nejčastěji projektuje do Protektorátu Čechy a Morava. Z perspektivy třetí říše pak cesta k ovládnutí Evropy logicky vedla přes okupaci zbytků původní Československé republiky.

Návaznost v historiografickém pojetí nabízí konceptuální promyšlení fenoménu totalitarismu v českých zemích, respektive kořenů komunistické diktatury v Československu. Miloš Havelka v této souvislosti vnímá jako celistvé období ohraničené koncem první republiky (1938) a politickým uvolněním po dvacátém sjezdu sovětských komunistů (1956). V jeho pozadí rozeznává „zatím přehlížený sociální proces, jehož funkcí byla do jisté míry řada (zejména) vnitropolitických událostí oné doby“.² Přestože zdůrazňuje především „pomnichovskou radikalizaci mentalit“, upozorňuje, že zásahy do sociální struktury obyvatelstva započaly již s migrací uprchlíků před nacismem ve třicátých letech, aby v době válečné, a zejména poválečné nabyly obrovských, předtím nevídaných měřítek.³ Matěj Spurný poukazuje na kontinuitu mentalit od nacistické okupace až do pozdních padesátých let, kdy se stabilizovala komunistická diktatura. Mentality projevující se touhou po homogenizaci a v praxi vylučováním všech, kdo nesplňovali jednotící kritéria, podle něj umožnily provést poválečnou očistu společnosti, jež zajišťovala legitimitu nastupující komunistické diktatury.⁴ Havelkův poukaz k migraci po nástupu Hitlera k moci stojí za rozvedení. Ačkoli historiografii zabývající se meziválečným obdobím chybí práce, která by se soustředila právě na proměnu mentalit v souvislosti s uprchlíky před nacismem, lze vyjít z publikace zachycující československou imigraci nejen v rovině státních politik první republiky, nýbrž i imigrační praxe.⁵ Autoři konstatují, že v praxi docházelo jak k přijetí imigrantů do společnosti (většinou v případě elit), tak k různým formám exkluze (v případě uprchlíků nemajetných či „židovských“, přičemž židovství sloužilo jako vylučující figura).⁶ Otevřenou otázkou zatím zůstává, jestli a jak uvedené techniky vylučování souvisejí s podobnými nacionalistickými diskurzivními praktikami, a hlavně s případnou radikalizací mentalit obyvatelstva první republiky.

Blízko Havelkovu chápání kontinuity upozaděného, avšak o to více určujícího sociálního procesu, jehož derivacemi mohou být i geopolitické změny, stojí Jakub Rá-

2 HAVELKA, Miloš: Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu? In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 607–624, zde s. 616.

3 Tamtéž.

4 SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2011, s. 11.

5 ČAPKOVÁ, Kateřina – FRANKL, Michal: *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938*. Praha – Litomyšl, Paseka 2008.

6 *Tamtéž*, s. 336 n.

kosník.⁷ Uvažuje o strukturálních přeměnách evropské modernity, které považuje za důsledky hospodářské krize. Pozornost věnuje krizi sociální, respektive krizi sociální: „problematice obecné restrukturalizace vztahu občan – společnost – stát“ ve třicátých letech dvacátého století.⁸ V krizi a válce spatřuje „v zásadě jednotný proces vytvářející novou konfiguraci strukturálně diferencovaných subsystémů moderní společnosti, tzn. jinými lapidárnějšími slovy řečeno, kvalitativně odlišnou podobu vztahů mezi státem, hospodářstvím, kulturou (zde v úzkém smyslu šíření a dostupnosti produktů masové kultury a masového vzdělávání) a občany (občanskou společností)“.⁹ Novou koncepci sociálního občanství, která podle něj odráží takovouto přeměnu, rozděluje do tří fází. Z hlediska promyšlení kontinuit mezi první a druhou republikou však stačí uvést jen fázi první: v Rákosníkově pojetí se vyznačovala formulováním konceptu sociálního občanství, založeného na vyšší míře organizace společnosti, prostřednictvím zkušenosti s důsledky krize v době před vypuknutím druhé světové války.¹⁰ Domnívám se, že pokud analyzujeme období druhé republiky, je potřeba tento proces zohledňovat.

Jaroslav Med se ve své poslední – a podle čtenářských ohlasů velmi úspěšné – knižní publikaci *Literární život ve stínu Mnichova*¹¹ pokouší osvětlit jednání vybraných aktérů – hlavně katolických literátů, jak je souhrnně nazývá – v době druhé republiky. Autor v jednom rozhovoru vedeném při příležitosti vydání knihy¹² pregnantně vysvětluje, proč považoval za nutné začít svou práci první republikou. Uvědomil si totiž, že není možné porozumět tématu bez zohlednění typických zkušeností a očekávání, s nimiž aktéři jeho knihy do druhé republiky vstupovali. Právě důraz na kontinuitu tvoří základ celé práce.

Předmětem, na němž tuto kontinuitu sleduje, má být „literární život“. Med jím rozumí „odraz společenské role literatury“ (s. 8), svébytný prostor ovlivňování a vytváření občanského vědomí, který však není přímo odvozen ze stranicko-politických aktivit. Tento prostor podle něj vyplňuje publicistika, v níž jsou „role a charisma spisovatelského subjektu naprosto nezastupitelné“ (s. 8). Myslím si, že se nejedná o nikterak snadno uchopitelný a srozumitelně podaný koncept. Jeho analytické použití skýtá celou řadu problémů. Předně není úplně jasné, co ještě může a co už naopak nemůže být v „literárním životě“ zohledněno. Autor do něj v publikaci řadí osobní vztahy jednotlivých autorů, různé literární skupiny, publicistické texty a podobně. Proč se přitom nezabývá například nakladatelskou politikou nebo fungováním publicistické produkce, není ale zřejmé. Nesystematicky tak redukuje vlastní badatelský prostor. Namísto vhledu do fungování a struktury literárního

7 RÁKOSNÍK, Jakub: Dlouhá 30. léta (1929–1945): Konceptuální přístupy k transformaci modernity. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 7, č. 2 (2010), s. 222–238.

8 Tamtéž, s. 223.

9 Tamtéž, s. 226.

10 Tamtéž, s. 234.

11 MED, Jaroslav: *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*. Praha, Academia 2010 (dotisk 2011), 340 stran. Kniha zvítězila v tradiční vánoční anketě *Lidových novin* o nejlepší knihu roku 2010 v kategorii naučné literatury.

12 Viz pozn. 1.

pole¹³ seznamuje pouze s jeho vybranými aspekty. Výrazně se limity zvoleného konceptu ukazují v chápání funkce písíčího subjektu (literáta). Přestože se autor alespoň částečně snaží vysvětlit strukturu literárního pole („literární život“), vždy klade důraz na subjektivní stránku jednání jeho aktérů, aniž by ukazoval možnosti a limity, v nichž se jejich jednání odehrávalo. Často se pak v jeho líčení jeví vývoj názorů a postojů literárních osobností jako nevyhnutelná přímá cesta bez jakýchkoli alternativ. Literáti ve své publicistice sice nepochybně čerpali z vlastního uměleckého génia, avšak obecně řečeno, zároveň se v ní odrážela struktura literárního a politického pole, jež se na druhé straně jejím působením také proměňovalo.

Z podobného důvodu ztroskotává snaha schematizovat pozice, jež zastávali literáti vstupující svou publicistikou do veřejného diskurzu. Jaroslav Med se pokouší vyjít z tradičního rozlišování politického spektra na levicí, střed a pravici, avšak pozice publicisticky aktivních literátů nekopírovaly stranicko-politický systém. V již nabídnuté definici „literárního života“ ostatně sám uvádí, že ho zajímá prostor, který není přímo odvozen ze stranicko-politických aktivit (s. 8). K zachycení jednotlivých pozic autorovi chybějí konceptuální nástroje, které by dokázaly tematizovat i jejich proměny a jejich vnímání v průběhu času. Literární publicistiku lze chápat jako vstup literátů do politického pole, jehož struktura je velice různorodá a nesestává jen z politických stran. Rozdělení na publicistickou literární levicí, střed a pravici není na škodu věci, ale jeho nerefektovaná identifikace s pozicemi literárního pole (levicová avantgarda, státotvorný střed a katolická pravice) příliš zjednodušuje dobový prostor možností. Stanovuje tři poměrně pevně ohraničené základní varianty, jejichž konzistenci se ve výkladu nedaří udržet ani samotnému autorovi. Myslím, že pro přesnější diferenciaci by se musel zaměřit na neustálé „vyjednávání“ vzájemných hranic a dobové vnímání pozic literátů ostatními publicisty. Dělení literární publicistiky na škále pravice – střed – levice by patrně získalo větší opodstatnění, kdyby vycházelo z vazeb literátů na pozice zastávané periodiky nebo nakladatelstvími, v nichž byly jejich publicistické texty tištěny. Narušila by se tím ovšem teze o literární publicistice jako prostoru, který není přímo odvozen od stranicko-politické aktivity.

Nepromyšleným dojmem působí také užívání slova „fašismus“ a od něj odvozených adjektiv. Kniha obsahuje podkapitulu „Ujasnění pojmů“, v níž se upozorňuje na nerozlišování a splývání pojmů „fašismus“, „nacismus“ a „autoritativní stát“ v dobovém kontextu. Fašismus autor označuje za pravicový proud. Dále konstatuje, že když literární pravice nedokázala konkurovat levicové avantgardě, změnila se její kritika v odpor k samotné demokracii (s. 33). Na pravici sleduje potenciální cesty k fašismu a nacismu, není ale zřejmé, zda jimi rozumí časově a prostorově

13 V následujících pasážích sice pracuji s pojmy francouzského myslitele Pierra Bourdieu, avšak možnosti, jak konceptuálně uchopit literární život, by se nepochybně našlo více (BOURDIEU, Pierre: *Pravidla umění: Geneze a struktura literárního pole*. Brno, Host 2011; TÝŽ:

Teorie jednání. Praha, Karolinum 1998).

lokalizované ideologie.¹⁴ V zásadě s odvoláním na politického myslitele Raymonda Arona rozlišuje fašismus a nacismus jako dva typy totalitarismu, což má dokládat poukaz na rozdílnost režimů v Mussoliniho Itálii a Hitlerově Německu. Nejprve hovoří o „fašistickém totalitarismu“ v Itálii, záhy konstatuje, že „mířil spíše ke klasickému autoritativnímu státu“, kdežto nacismus a komunismus vytvářely „diktaturu absolutně totalitní“ (s. 39). Fašismus prý do pravicového prostředí vnesl myšlenku revoluce a do levicového ideu realizace jedinice v rámci kolektivu (s. 34).

Ostrý řez mezi fašismem a nacismem činí Jaroslav Med proto, aby jednoznačně a jednu provždy vyvrátil všechny úvahy, které by snad mohly vést od recepce fašismu prvorepublikovými katolickými literáty k plynovým komorám či rasové politice „očisty“ ve třetí říši. Sám k tomu říká: „A posun v interpretaci může znamenat posun od autoritativnosti k vražedné zrudnosti holokaustu, a to rozhodně není zanedbatelné vychýlení interpretačních vah.“ (s. 42) Jednostranné zdůrazňování radikální odlišnosti (v jednotném čísle) však považují za neudržitelné. Nacismus se v podobě hnutí formoval ve stejné době jako autoritativní režimy v Polsku či Rakousku. Měli bychom snad rezignovat na tázání po podobnostech artikulovaných zkušeností a očekávání aktérů v Německu, Polsku či Rakousku? Je přitom třeba zohlednit odlišnost kulturních kontextů, ale *a priori* odmítnout hledání kupříkladu strukturálních podobností bychom neměli. Nacismus a různé varianty autoritativních režimů sice můžeme vykládat jako odlišné či snad vzájemně si konkurující politické projekty, avšak také jako podobné způsoby formulace konceptu sociálního občanství (založeného na vyšší míře organizace společnosti) ve smyslu Rákosníkovy konceptualizace strukturálních přeměn společností v důsledku velké hospodářské krize. Neměli bychom opomíjet ani vzájemné podobnosti týkající se technik a praxe vylučování, kontroly, prevence, organizace práce atd. Možná pak nahlédneme v jiném světle třeba legislativní rozhodnutí zřídit za druhé republiky pracovní kárné tábory (vládní nařízení č. 72/1939 Sb. z 2. března 1939).

V druhé dekádě Republiky československé se podstatně prohloubila různorodost pozic, jež zastávali literáti v politickém poli. Jaroslav Med se v té souvislosti soustředí na „neuralgické body“ (s. 68) tehdejší publicistické tvorby. Jde o nejvýznamnější témata prvorepublikového veřejného diskurzu, na nichž lze sledovat pozice jednotlivých literárních okruhů a jejich reprezentantů. Analýza začíná debatou o krizi demokracie, pokračuje diskusí o španělské občanské válce a končí tématem obrany republiky v roce 1938.

Přestože krizi demokracie věnoval autor celou jednu kapitolu, nebylo v jeho silách (ostatně ani záměrech) zpracovat tuto problematiku zevrubněji.¹⁵ Krizi lze

14 V domácí historiografii činil kroky směrem k širokému pojetí fašismu především Bedřich Loewenstein (LOEWENSTEIN, Bedřich: *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003, s. 86; TÝŽ: *Středověk dvacátého století: Několik úvah nad fašismem a jeho předpoklady*. Praha, Horizont 1970).

15 Lze tu odkázat na několik dosavadních prací různé povahy: BROKLOVÁ, Eva: *Agrární strana a demokracie*. In: BROKLOVÁ, Eva – TOMEŠ, Josef – PEHR, Michal: *Agrárníci, národní demokraté a lidovci ve druhém poločase první Československé republiky*. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2008, s. 35–42; HARNA, Josef: *Krize evropské demokracie a Československo 30.*

obecně rozumět jako „dysfunkci normálního vztahu mezi horizontem očekávání a prostorem zkušeností“ individuálních či kolektivních aktérů.¹⁶ Projevovala se nedostatkem důvěry v politický systém a jeho schopnost řešit hromadící se problémy,¹⁷ který mnohdy ústil do zpochybnování legitimacy dosavadního režimu a hledání alternativního společenského uspořádání. Takřka každý publicista ve třicátých letech minulého století přišel s nějakým nápadem na řešení krize demokracie, nebo ji alespoň jistým způsobem reflektoval ve své tvorbě – právě jako temporální rozpor mezi zkušenostmi a očekáváním. Rezervovanější postoje zaujímali autoři „literárního středu“, kteří byli vcelku ve shodě s myšlenkami Tomáše Garrigua Masyryka a Edvarda Beneše přesvědčení o platnosti současné formy státního zřízení, zároveň ale připouštěli dílčí změny. Cesta tehdejší demokracie byla pro literáty typu Ferdinanda Peroutky nebo Karla Čapka cestou „zdravého rozumu“, přestože s československými poměry nebyli úplně spokojeni.

Nejvíce prostoru Med věnoval postojům katolicky orientovaných spisovatelů a publicistů k prvorepublikovému režimu. Všichni byli podle něj zajedno s Jaroslavem Durychem, že liberální duch demokracie „stojí v opozici proti křesťanské spiritualitě“, a proto ji odmítali (s. 52). Durych chtěl kategorii českého národa za každou cenu „vytrhnout z účelové uzurpace konzervativní pravice, hlásající nacionalismus s ateisticko-fašizujícím přízvukem“ (s. 54). Výsledkem jeho snah byla syntéza „nacionality s katolicitou“, která – jak Jaroslav Med přiznává – tvořila jeden z konstitutivních ideových prvků druhorepublikové kulturní a literární atmosféry (s. 54). Uvědomuje si tedy, že Durych a jiní katoličtí literáti ve třicátých letech otevírali prostory možnostem, v nichž se konstituoval dominantní diskurz druhé republiky.

Druhý polarizační milník „literárního života“, který autor analyzuje, nastal s vypuknutím občanské války ve Španělsku. Literáti se podle jeho výkladu přiklíněli na tu či onu stranu konfliktu podle svých politických sympatií. Demonstruje to na příkladech tří význačných českých spisovatelů, kteří mu reprezentují postoje literární levice, středu a pravice: Františka Halase, Karla Čapka a Jaroslava Durycha. Konstatuje, že první a druhý proud měly k sobě i přes oboustranné výhrady blíže. Každý identifikační směr ve vztahu k válce ve Španělsku „akcentoval národní jednotu s jinou ideovou konstantou“ (s. 100). Staví-li Miloš Havelka kontinuitu období 1938 až 1956 na „zaklínadlu“ o potřebě politické a národní „jednoty“,¹⁸ Medova formulace ukazuje, jak plodné může být protažení kontinuitní linie až do poloviny třicátých let. Zvýšený důraz na národní jednotu se totiž konstituuje v diskurzu o nutnosti

let 20. století: Srovnávací sonda. Praha, Historický ústav AV ČR 2006, s. 125–131; SEKANINA, Milan: *Kdy nám bylo nejhůře? Hospodářská krize 30. let 20. století v Československu a některá její východiska*. Praha, Libri 2004, s. 79–115. Z dobových reflexí stojí za pozornost např. publikace Františka Modráčka *Fašistické převraty: Krise poválečných demokracií* (Praha, Jaroslav Salivar 1937). Nedávné reedice se dočkala též první část spisu Josefa Ludvíka Fischera *Krise demokracie* (Praha, Karolinum 2005; 1. vydání 1933).

16 RICOEUR, Paul: Je krize jevem specificky moderním? In: PECHAR, Jirí (ed.): *Pojem krize v dnešním myšlení*. Praha, Filosofia 1992, s. 42.

17 Viz JASPERS, Karl: *Duchovní situace doby*. Praha, Academia 2008, s. 84.

18 HAVELKA, M.: Srovnávání nesrovnatelného, s. 613 (viz pozn. 2).

obranu republiky, respektive jejího ohrožení. V jeho rámci se zásadně proměňuje význam figury němectví. Možná že i autorem zmíněné sblížení levicového a středového proudu se odehrávalo na základě tohoto posunu. Ostatně po druhé světové válce uspěli komunisté právě díky své nacionalizaci¹⁹ – nabídnutím výkladového schématu, které (díky obohacení tradiční figury nacionalistického diskurzu Němců jako odvěkých nepřátel českého národa o Němce jako nacisty a odvěké nepřátele českého národního státu) radikálně pozměnilo stávající pojetí českých dějin. Proč se nesblížily všechny tři proudy? Vysvětlení může spočívat v ambivalentním zacházení s „němečtím“ v diskurzu literární pravice: její zástupci totiž na jedné straně německý nacismus ostře kritizovali, zároveň se ale nebránili využívání kritické pozice vůči první republice, kterou nacismus otevíral.²⁰

Samostatnou kapitolu autor vyčlenil také antisemitismu v předválečné české kultuře. Vychází z přesvědčení, že jeho původ je třeba hledat v národnostních třenicích Čechů a Němců v 19. století, a zdůrazňuje nacionálně-sociální aspekty jeho projevu (s. 84 n.). Přejímá tak rámec souboje dvou homogenních etnik vlastní nacionalistickému diskurzu od konce 19. století, ve kterém není prostor pro jednoznačně nevyhraněné – každý se musí přiklonit na jednu ze dvou možných stran. Součástí takového rámování je i rozlišování specificky českého, nerasového antisemitismu oproti německé rasistické variantě.²¹ Kapitola dokazuje, jak obtížně se historiografická produkce vypořádává s tématem holokaustu. Ačkoli se Med staví do pozice morálního soudce v celé knize, téma antisemitismu jako by ho nutilo k zaujetí ještě ostřejšího stanoviska. Tvrdí, že až na jedinou výjimku (Jakub Deml) „obstála literatura druhé republiky rozhodně se ctí“ (s. 97). Nutno dodat, že mnohem více než o antisemitismu mluví o antijudaismu, tradičním nepřátelským vztahu křesťanství k židovskému náboženství. Antijudaismus narozdíl od antisemitismu v různých variacích neustavuje linii ústí v plynové komory vyhlazovacích táborů třetí říše. Dá se sice poukázat na fakt, že nacisté využívali i antijudaistickou argumentaci, přesto nechci předem vylučovat přínos, jenž koncept antijudaismu nabízí. Přinejmenším křesťanský univerzalizmus v sobě skýtá možnost konverze, kterou bychom v nacismu hledali marně.

Do druhé republiky vstupuje Med epizodou posledních měsíců života Karla Čapka, který se stal lidským hromosvodem mnichovského zlomu. Autoritářské tendence zasáhly také „literární život“, v němž hlavní slovo získal katolický proud, jehož

19 Viz SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my* (viz pozn. 4).

20 Uvádím Medovo shrnutí Durychovy argumentace, které přechází do přímé citace jeho textu s názvem „Jablko sváru“: „Nelze se divit, že se na nás Němci dívají kriticky, když jsme s takovou vřídlostí přijali německé emigranty. Těžko můžeme chtít, aby se naši Němci dohodli s naším zednářstvem, s naší volnou myšlenkou, s naší předstíranou humanitou, která mobilizuje celý svět pro popravu jednoho anarchisty [narážel na španělskou občanskou válku, pozn. aut.], ale blahovonně přihlíží k vraždění tisíců křesťanů kdekoli na světě. [...] Dvacet let byl u nás národ veden po cestách nevedoucích nikam.“ (s. 101)

21 Srv. FRANKL, Michal: *„Emancipace od židů“: Český antisemitismus na konci 19. století*. Praha – Litomyšl, Paseka 2007, s. 311 n. Autor upozorňuje na vágnost a nepřesnost uvedených tvrzení, s tím že záleží na definici rasového antisemitismu.

stoupenci se zasazovali o zavedení modelu řízené kultury a preferovali stavovské státní zřízení před parlamentní demokracií. Přestože většina spisovatelů ve druhé republice podle Meda usilovala o obranu národní kultury a toužila po organizačním a ideovém sjednocení literatury, v důsledku katolické kampaně za očistu literatury se polarizace „literárního života“ dále vyhrcovala (s. 265). Dřívější kritická pozice vůči liberálnímu řádu s koncem první republiky nezmizela, nýbrž se radikalizovala, když různí publicisté, politici a také literáti útočili na symboly prvorepublikového uspořádání (Masaryka, Beneše, humanitní ideály demokracie atd.). Katolická kritika se tak v nových poměrech proměnila „v gesto ataku vůči demokracii a svobodě názorů“ (s. 249). Autor přitom nepřehlíží její zřetelnou názorovou kontinuitu s dobou minulou: „katoličtí publicisté v podstatě psali ve stejném duchu jako v předmnichovské republice“, pouze přitom prý nerozpoznali odlišné důsledky svých vlastních slov v nových poměrech (s. 293).

Přínos Medovy knihy podle mého názoru spočívá zejména v hledání a rozboru tradic české literatury první poloviny dvacátého století. Autor představuje čtyři ideálnětypické formy národních tradic projevujících se ve sledované publicistice: svatováclavskou, barokní, ruralistickou a národně buditeckou, reprezentovanou literárním historikem Arne Novákem. Zvýšenou pozornost čtenáře si zasluhují pasáže o literární levici. Levicová avantgarda byla podle Meda antitradicionalistická, protože pochopila tradici jako pouhou zátěž na cestě stále vpřed, a nikoli „jako svobodnou volbu jedince při hledání cesty k nadosobnímu cíli“ (s. 118). Vztahuje-li se toto tvrzení na recepci českých *národních* tradic, lze je – byť s výhradami – přijmout; běží-li ale obecněji o vztah avantgard k umělecké minulosti, bylo by to příliš velkým zjednodušením.²² Med pouze připouští, že levicoví autoři oceňovali barokní lidovou slovesnost (s. 139) a v souvislosti s vyzdvihováním literárního folkloru dospěli k pokusům o „socializaci nacionalismu“ (s. 122).²³

Medovo zkoumání charakteru „literárního života“ ústí v konstatování, že politická publicistika za druhé republiky prováděla nepolitickou politiku, „nabízela nepolitickými argumenty zpětnou vazbu politice“ (s. 286). Postavení katolických literátů chápe jako paradox: na jedné straně distance od politického provozu, zároveň ale všudypřítomnost kultury v nitru politiky jako důležitého morálního stimulu (s. 285). Takové pojetí ovšem, domnívám se, plně odpovídá úloze kultury v koncepcích stavovského (autoritativního) státu. Na úplný závěr pronáší Jaroslav Med zobecňující hodnocení: „A při vši rozporuplnosti některých literárních vystoupení lze konstatovat“

22 Konkrétně avantgarda první republiky paušálně neodmítala umělecké tradice, zejména nikoli baroko, manýrismus a uměleckou epochu 16. století, jak dokládá Josef Vojvodík (1910: Mezi tradicí a novým viděním. In: PAPOUŠEK, Vladimír a kol.: *Dějiny nové moderny: Česká literatura v letech 1905–1923*. Praha, Academia 2010, s. 174).

23 Že zdaleka nejde jen o specifika českého kulturního kontextu, nýbrž o obecný evropský trend, dokládají jednak texty promýšlející ustavování komunistické diktatury či kontinuitu od druhé republiky po pozdní 50. léta (jak již bylo naznačeno) a také práce o proměnách nacionalismu (viz HOBBSAWM, Eric J.: *Národy a nacionalismus od roku 1780: Program, mýtus, realita*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2000, s. 145).

vat, že česká literatura v tomto přetěžkém období obstála se ctí a dokázala, jakou moc a váhu mají slova vzdorující útlaku totality.“(s. 294)

Nikterak neskrývaným cílem publikace *Literární život ve stínu Mnichova* je jednou provždy očistit katolické literáty od poskvrný klerofašismu a za ním se zjevujícího přízraku koncentračních táborů třetí říše. Její autor proto užívá hlasu vypravěče v poloze mravního soudce, který očisťuje a zároveň dává rozhršení. Lze souhlasit, že literáti, kteří zaujímali k první republice kritické pozice, v nichž více či méně souzněli s fašismem a nacismem, nebyli proto ještě jednoduše fašisté či nacisté a nejsou obtěžkáni vinami jejich vlády. Ale hlavní vysvětlení jejich jednání v podání Jaroslava Meda, totiž že nebyli schopni rozpoznat změněnou situaci druhé republiky oproti předmnichovským poměrům, zní samo o sobě příliš naivně. Autor je dokonce sám v knize implicitně zpochybňuje, když píše, že například Durychova kritika už v první republice otevírala prostor kritické pozici, na níž se pak zakládala druhá republika. Jako by si neuvědomoval, že legitimita druhé republiky se ustavovala zejména na kritických textech útočících na legitimitu první republiky. Znamenalo to mimo jiné, že literáti, kteří se prezentovali touto kritikou již před Mnichovem, disponovali po Mnichovu obzvláště silným symbolickým kapitálem, jenž jim poskytl institucionální zajištění, a tudíž i podíl na tvorbě druharepublikových politik. Mohlo to platit ale i opačně, totiž že institucionální zajištění propůjčovalo symbolický kapitál. Takovouto institucí se stala na podzim 1938 Národní kulturní rada, v níž usedli Rudolf Medek, Jaroslav Durych, Rudolf Ina Malý a další. Její programové prohlášení volalo po očištění lidové výchovy v oblasti literatury – a vyskytly se i pokusy sestavit nový kánon národních autorů, v němž bychom našli Jakuba Demla, Rudolfa Medka, Jaroslava Durycha a podobně, nikoli však Karla Čapka, Jaroslava Haška nebo Vítězslava Nezvala.²⁴

V již citovaném rozhovoru o své knize Jaroslav Med tvrdí, že například kampaň proti Karlu Čapkovi rozpoutali „fašizující primitivové a spodina“.²⁵ Zvolená formulace mu umožňuje očistit katolické literáty od spojitosti s obecně známým a odsuzovaným jednáním. Primitivy či spodinou bychom však mohli rozumět třeba čtenáře Durychových článků – pokud by autor byl vůbec ochoten uvažovat o čtenářském publiku textů, které mu slouží za prameny. V tom mu ale primárně brání pozice morálního soudce, byť je sekundárně třeba brát v potaz badatelské limity takové otázky. Aby mohl nechat zaznít jiný vypravěčský hlas, musel by autor využívat konceptuálních nástrojů a pečlivě si připravit badatelské pole. Nejenže není jasné, co je pro něj pramennou stopou, často se dokonce z jeho práce úplně vytrácí analytický přístup. Nejvíce postrádám byť sebemenší snahu konceptualizovat vztah mezi naprostou svobodou jednání sledovaných literárních subjektů a strukturálními omezeními možností jejich jednání. Autor coby soudce záměrně volí důraz na první, druhé tematizuje jen mimoděk.

24 Viz KUKLÍK, Jan: Lámání Ducha: Školství v „autoritativní demokracii“. In: *Dějiny a současnost*, roč. 31, č. 9 (2009), s. 30–32 (viz <http://dejiny.nln.cz/archiv/2009/3/lamani-ducha>, staženo 7.10.2012).

25 MED, J.: Druhá republika byla důsledek sociální krize, s. 4 (viz pozn. 1).

Literární život ve stínu Mnichova ani v nejmenším nevyčerpává potenciál, který může mít promyšlení kontinuit v českém kulturním kontextu od třicátých do pozdních padesátých let. Nesnaží se nabízet odpovědi na komplex otázek, které můžeme pracovníčně označit jako proces fašizace – ať už by se jednalo o analýzu proměn požadavků, které různá hnutí vznášela vůči státu v důsledku hospodářské krize, o transformaci státem utvářeného vědění o těchto aktérech, jež by se projevovала nejen na úrovni státních politik (například zákon č. 201/1933 Sb. o zastavování činnosti a o rozpouštění politických stran), ale i v praxi lokálních politik, anebo o ustavování nových forem organizace práce, disciplinačních technik a podobně.

Není možné také přehlížet, že Medova kniha byla spojena s nevídanou propagační kampaní, pocházející zejména z řad katolické církve. Taková situovanost díla není vzhledem k naznačenému obsahu vůbec náhodná. Knihu *Literární život ve stínu Mnichova* čtu jako jeden z mnoha současných projevů snah o obnovení – spíše než o reformulování – konzervativní katolické tradice v českém kulturním kontextu. Tradice, která se při kritice současného stavu společnosti nechává inspirovat nejen anglosaským či kontinentálním konzervatismem,²⁶ ale neštítí se ani zastávat pozice otevírané či obsazené fašismem.²⁷

26 Ve stejném duchu se nese i kniha Davida Hanáka *České konzervativní myšlení (1789–1989)* (Brno, Studio Arx 2007). Autor uvádí, že české konzervativní myšlení bylo utvářeno třemi elementy: obranou půdy, obranou víry a antimodernismem. Vytváří pak konzervativní rodokmen (Vavák – Palacký – Rieger – Pekař – Švehla – Hodža – Deml – Preisner – Čermák) vyhovující anglosaskému konceptu. Podobně jako Jaroslav Med se snaží uspokojit současnou společenskou poptávku: doložením starobylé existence českého konzervativního myšlení v duchu anglosaské tradice legitimizuje nynější konzervativně orientované politické subjekty a instituce.

27 Viz PUTNA, Martin C.: Svatý Václave, vyžeň fašisty! In: *Lidové noviny* (29.–30.9.2012), příloha „Orientace“, s. 21 n. (i–ii).

Diskuse

V labyrintu zauzlované doby

Jiří Trávníček

Monografie Jaroslava Meda *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*, kterou vydalo roku 2010 nakladatelství Academia, se setkala s mimořádným ohlasem: přesvědčivě zvítězila v hlasování *Katolického týdeníku* Dobrá kniha 2010 a v anketě *Lidových novin* Kniha roku se stala nejúspěšnější publikací v oblasti naučné literatury za rok 2010; k tomu připočtíme osmnáct článků, které je možno považovat za kritické ohlasy, článků – pravda – s názory dost rozdílnými, namnoze i protikladnými. Nicméně převažující tón byl vysoce uznalý.

Nejkritičtější byl Lukáš Borovička v literárním obtýdeníku *Tvar*.¹ Autor sice oceňuje téma, ale v jeho provedení nachází „bohužel řadu trhlin“. Ty jsou dány především tím, že kniha Jaroslava Meda nese „pečeť persvazivního úsilí“ (autor svou recenzi nikoho přesvědčit nechce?), tedy že „nenechává promlouvat samotné texty“ (všiml si recenzent, že Med nedává dohromady edici textů, ale že píše monografii?). Daleko vhodnější by podle Lukáše Borovičky bylo zabývat se „literárními díly než různými časopiseckými polemikami“, neboť „fikcionální text“ je „materiálem mnohem komplexnějším, a hlavně zajímavějším než publicistika“ (platí to obecně?). Hlavní útok vede recenzent tímto směrem: že Jaroslav Med se uchyluje až příliš často ke generalizacím, že pracuje „shora“, nikoli „zdola“, že používá „pouze vybrané publicistické texty“ (lze jinak?), že se nevyvaroval různých klišé; zkrátka a dobře – chtělo by to

1 BOROVIČKA, Lukáš: Opomíjené téma ve stínu stereotypů a morálního patosu. In: *Tvar*, roč. 22, č. 2 (2011), s. 2.

„produktivnější metodu“ (jakou? – to už se nedozvídáme). Rozumím Borovičkově plédování, abychom v míšení fiktivních a věcných textů nebyli tak prudérní, ale nejsem si vůbec jist, zda si pro svůj boj zvolil tu nejsprávnější knihu.

Buď jak buď, s autorem recenze možno souhlasit v tom, že mohlo dojít na větší propojení textů publicistických s těmi beletristickými. Produktivnost tohoto postupu si uměli obhájit sémiotikové z Tartu a americký nový historismus; u nás především Vladimír Macura, ten navíc s nenapodobitelnou interpretační grácií. Tím však nijak nesnižujeme způsob, který zvolil Jaroslav Med. Je asi v mnohém tradičnější, možná v něm je i jistá generační zátěž (Med je přece jenom souputníkem oživeného zájmu o strukturalismus šedesátých let), která chápe spojování textů beletristických s těmi jinými jako metodologicky nepřipadné. Mějme však na paměti, že autor píše o literárním životě (nikoli primárně o literatuře), a ten se soustřeďuje přece jenom především na publicistiku, zejména kolem sporů a polemik. Nadto máme co do činění s obdobím trvajícím půl roku, na které beletristické texty, zejména ty knižní, dost dobře reagovat nestihnou.

Osobně bych na monografii Jaroslava Meda nejvíce ocenil její skladebnost – místo si zde získávají klíčové umělecké proudy dané doby, zásadní myšlenky, určující osobnosti, ale i dobové fenomény, jako je například obnovený zájem o baroko či reflexe španělské občanské války. Nahlíženo z jiné perspektivy: kniha je s to představit panoráma dané doby, přitom dokáže tuto dobu vyložit metodou jakýchsi synekdoch, tedy určujících zástupek (neuralgických bodů), na nichž jako *pars pro toto* je možné zahlédnout kondenzovaný celek. Takovouto zástupkou je již zmíněná španělská občanská válka; kapitola o ní je zřejmě nejzdařilejší částí celé knihy. Jaroslav Med ukazuje, že španělský konflikt se stal „výrazným ideovým předělem v evropském společensko-kulturním dění“ (s. 68), a následně představuje jeho českou reflexi. Volí k tomu postoje klíčových osobností – Františka Halase, Karla Čapka a Jaroslava Durycha. Jde o jakýsi dialog, nad kterým převládala zjednodušující antiteze „demokracie versus fašismus“. Pro pravou tragičnost konfliktu, tedy jeho povahu vzdálenou černobílému vidění, však většinou ve své době chybělo porozumění. Autor ukazuje, jakým zklamáním byl pro české katolíky postoj francouzských katolických intelektuálů, kteří se přimkli spíše k „postojům levice, podléhající nacionalistickým stereotypům ve vztahu k Německu a Itálii“ (s. 69). Jiným problémem, který Jaroslav Med rozkrývá velmi nuancovaně, je narůstající český antisemitismus. Jeho projevy nachází u Vítězslava Nezvala, Ferdinanda Peroutky, ale v daleko silnější podobě především u Václava Renče a Jakuba Demla, jehož antisemitské útoky považuje za ústrojnou součást jeho díla (vysloužil si za to výtku od vášnivé Demlovy obhájkyně Markéty Kořené).² Pokud jde o Jaroslava Durycha, jemuž se ze všech literátů dostává v knize největší pozornosti, tak autor je nucen konstatovat, že jeho vztah k Židům byl „rozporuplný“. Ani tady nechybějí kontexty širší: Jaroslav Med sleduje postoj církve k Židům a to, jakými proměnami prošel.

2 KOŘENÁ, Markéta: Světlou stopou Jaroslava Meda. In: *Lidové noviny*, příloha „Kniha roku“ (18.12.2010), s. 25.

Práce Jaroslava Meda působí jako velmi dobře komponovaný celek. Ostré vidění dominant je vyvažováno spolehlivou oporou v určujících kontextech; personalistický důraz na osobnosti má svou protiváhu v akcentaci klíčových dobových myšlenek a proudů; české je zde vykládáno na pozadí mezinárodního; literatura je opřena o souvislosti kulturní, společenské i teologické. Je to práce zralá, donošená, klidná; práce, která neposluhuje žádné ideologii ani nějaké apriorní tezi, čili neztrácí se v ní citlivost k detailu. Autorův přístup tak ukazuje, že už nemá valného smyslu setrvávat v obranných strategiích toho typu, že když byl například Deml zamlčován a potlačován, tak je teď naší povinností ho glorifikovat. Jinými slovy: Jaroslav Med odmítl být ideologem či obsluhovatelem jedné silné teze a dal přednost tomu, aby se stal vnímavým vykladačem zauzlované doby. S jeho výkladem se ocitáme nikoli v muzeu či kabinetu kuriozit, ale v labyrintu – ovšem takovém, v němž se nám jako čtenářům dostává blízkosti poučeného průvodce.

Recenze

„Zlatá éra“, nebo jen „sladké intermezzo“ české sociologie?

Miloslav Petrušek

NEŠPOR, Zdeněk R.: *Republika sociologů: Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha, Scriptorium 2011, 304 stran.

Existují texty, které nemohou psát velké kolektivy, protože neudrží v kompaktním celku velký, někdy až přílišný faktografický materiál a současně jeho nezbytnou historickou a předmětnou strukturaci. Nešporova kniha je příkladem toho, jak jeden autor dokáže oba požadavky na historicko-sociologickou studii skloubit a nabídnout čtenáři text, který jsme dosud neměli: prakticky úplné dějiny české sociologie „první republiky“ s přesahem do šedesátých let a s drobnými reminiscencemi na období, kdy jsme „úpěli“ pod dvouhlavým orlem. Nic z toho není nadbytečné, nic z toho strukturu textu nenarušuje. Práce je opatřena odkazovým a poznámkovým aparátem, který dokládá nejen erudici, ale i nesmírný badatelský výkon a umožňuje další orientaci v tématu ne právě jednoduchém.

Nic není snazšího než v takto koncipované syntetické knížce, která se nadto udržela ve čtenářsky únosném rozsahu, hledat drobné „chyby“ či opomenutí. Nemyslím, že tam nejsou, ale ani při podrobném čtení jsem je vlastně nenalezl. Mohu s autorem polemizovat o jednotlivých koncepcích a osobnostech, ale proti „těžké artilerii“ jeho faktografie asi stejně mnoho nezmohu. A ani nehodlám.

Dvě úvodní poznámky jako uvedení do tématu: Autor píše hned v podtitulu o „zlaté éře“, ale celé to dvacetiletí 1920 až 1940 se v mnoha ohledech ukazuje jako období nejen víceméně věcných „paradigmatických“ svárů, ale i osobních záští, které tříštily i tak nepřilíš silnou českou (ba československou) sociologii. Nešpor uvádí, že Masarykova česká sociologická společnost měla v roce 1930 sedmatřicet členů a osmatřicet kandidátů, v roce 1931 celých osmdesát (v roce 1969 před čistkami měla Československá sociologická společnost více než šest set členů). Retrospektivně má autor samozřejmě pravdu – všechny ty spory se odehrály bez rizika institucionálního postihu. Co následovalo po roce 1948 (ba již něco málo před ním), bylo zápasem nejen o institucionální záchranu sociologie, zápasem nezřídka spojeným s osobním a v každém případě existenčním rizikem, ale o prosté právo sociologie na existenci na půdě třeba mimoakademické.

Ta druhá poznámka je vážnější – autor knihu uzavírá naprosto oprávněným konstatováním: „Na otázku, co dala česká předmarxistická sociologie ‘světu’, rozuměj sociologii ve světovém měřítku, lze odpovědět lapidárně: (prakticky vůbec) nic“. (s. 40). Je-li tomu tak – a skutečně tomu tak bylo – vzniká legitimní otázka, zda má smysl rekonstruovat dějiny oboru, který v podstatě z větší části žil na „domácím dvorečku“ a příliš z něho nevykročil. Autor na ni nepřímou odpovídá tím, že nová republika „potřebovala sociology“, arciže v masarykovském smyslu – sociology bádající, poznávající, ale také společensky činné, sdílející Masarykovu zásadu (ostatně prapůvodně comtovskou), že sociologie má poznávat, aby mohla předvídat a na základě toho navrhnout, jak „zlepšit stav společnosti“. Bylo to pojetí sice funkční a současně navýsost ambiciózní, ale tím, že příliš svazovalo sociologii se (sociální) politikou, bylo současně poněkud nebezpečné – pro sociologii jako vědní obor *par excellence*. Ostatně jen část sociologů tuto masarykovskou devizu sdílela. Přísně vzato tedy jde vlastně o dějiny jednoho „nešťastného oboru“, který se buď sám vnitřně rozkládal nesmyslnými osobními třenicemi, nebo – a to je podstatnější – sdílel osud sociologie ve všech totalitních režimech, v něž „zlatá éra“ nakonec vyústila. Dodejme ale, že řada sociologů podala solidní analýzy totalitarismu třicátých let, jejich varovný hlas byl však hlasem volajícím na poušti.

Sovětský systém skoncoval se sociologií zhruba v polovině dvacátých let. Poslední velký text, jenž postavil vedle sebe jako „paralelní a komplementární pohledy“ sociologii a historii, napsal v roce 1921 Nikolaj Ivanovič Bucharin, který se dokonce odvážil připustit, že v moderní buržoazní sociologii je mnoho zajímavého. Ačkoliv kniha vyšla ještě v roce 1925 anglicky pod ambiciózním názvem *Sociologický systém*, bylo to poslední zvonění, sociologie se uchýlila do „přibuzných oblastí“ – etnografie, historie, sociální psychologie a podobně. Je proto v „řádu věcí“, že v zemích, které nastoupily cestu sovětského socialismu, sociologie musela prostě zmizet; toť osud i sociologie české. Nacisté oficiálně sociologii sice nezrušili, ale reálně prostě neexistovala – nechali dožít nestory Ferdinanda Tönniese, Wenera Sombarta i Alfreda Webera, vůdčí místo ale zaujali Alfred Rosenberg, Carl Schmitt, filozofové a sociologové takzvané konzervativní revoluce a jim podobní. Současně vyhnali všechny, kteří tvořili intelektuální potenciál moderní sociologie – frankfurtskou školu, Hannah Arendtovou a řadu jiných. Osudy italské sociologie byly poněkud

odlišné, ale španělská sociologie v době frankistického režimu nevydala jediný intelektuální produkt, který by stál za zmínku. Je ostatně také známo, že Augusto Pinochet hned v prvních týdnech svého autoritářského režimu oficiálně zrušil všechna sociologická pracoviště. Vysvětlení je prosté – sociologie je (obecně vzato) „kritickou vědou“ (nikoliv nutně „levicovou“), je zrcadlem, které si společnost nastavuje, aby viděla lépe své vady – a totalitní režimy přece žádné vady na cestě k světlým zítřkům (nebo dokonce k ovládnutí světa) nemají.

Ty kapitoly Nešporovy knihy, které pojednávají o onom smutném období, kdy sociologie „byla i nebyla“ za protektorátu, patří nepochybně k nejzajímavějším. Ukazují na bázi rozsáhlého materiálu, jak sociologie žila svým „pseudoživotem“ s vlídným povolením protektorátních úřadů na jedné straně a jak na straně druhé ti, kteří ji skutečně reprezentovali, se ani k nejmírnější formě kolaborace nedali pohnout. Sociologie té doby měla jakoby Janusovu tvář – a měla si to ještě dvakrát zopakovat (po únoru 1948 a po roce 1970). Samozřejmě že v takovýchto vnějších poměrech se ukazuje i skrytá vnitřní podoba těch, kdo parazitují na institucionální existenci oboru – přizpůsobují se, pseudovýzkumníčí, a dokonce – kradou.

Tím jistě neodpovídáme na otázku, proč psát dějiny oboru, který k rozvoji světové vědy nijak (nebo „téměř nijak“) nepřispěl. Nejprve použijme nepřímého, leč dosti silného argumentu. „Malé sociologie“, pokud o nich mám přehled, si píší své dějiny a chovají se ke svému intelektuálnímu dědictví s respektem. Polská sociologie se z našeho pohledu jeví spíše jako velká či střední (a dnes taková také je), nicméně v minulosti taková nebyla. Kromě Floriana Znanieckého, který ovšem slávu a jméno získal v době svého amerického působení, vlastně žádnou velkou osobnost neměla. A přece – vycházejí monografie (a výběry z díla) Jacka Abramowicze, Stefana Czarnowského, manželů Marie a Stanisława Ossowských, Ludwiga Gumplowicze (který byl jistě současně významným sociologem rakouským) a dalších. Ruská sociologie, v důsledku tragického politického hiátu, také nepatří k „velkým sociologiím“, nicméně dnes je k dispozici nejméně deset učebnic dějin ruské sociologie a pěkná řádka monografií a reedic předrevolučních „klasiků“ (Maxim M. Kovalevskij, Nikolaj I. Karejev, Nikolaj K. Michajlovskij a jiní). Jistě zde hraje roli snaha dokázat, že ruské sociálněvědní myšlení nebylo vždycky „zaostalé za Západem“, což je ostatně pro první dvě desetiletí dvacátého století rozhodně pravda. A podobně je tomu s úsilím rumunských sociologů i Maďarů, ostatně slovenská sociologie rekonstruuje svou vlastní historii, méně závislou na „československém“ kontextu.

Druhý důvod je kulturněhistorický: dějiny sociologie jsou organickou součástí kulturních dějin, protože o nich vypovídají (ať už s jakoukoliv mírou adekvátnosti) a poskytují (ať už jakkoliv přesný) obraz života společnosti jako celku či jejích segmentů – venkova, města, nezaměstnanosti, chudoby, sociální mobility a tak dále. V časech, kdy se vede spor o „národní identitu“ v rámci globalizačních tendencí, jsou dějiny právě sociálněvědního oboru významným příspěvkem k tomuto tématu. O národní identitě nemůžeme spekulovat nebo bájit jen z anglosaské literatury, musíme se opřít o vlastní pramenný fundament a tam hledat „jádro věci“. A to Nešporova kniha dělá – i když nikoliv proklamativně a manifestačně.

Podstatným kladem Nešporovy knihy jsou dvě věci: zaprvé je čtivá, protože se nevyhýbá dramatům a svárům uvnitř české sociologie, dokonce ani těm žabomyším vojnám, jež dávno upadly v zapomenutí; a zadruhé je natolik objektivní, nakolik je to sociologu jako člověku možno. Místy se dokonce zdá, že je ve svých soudech příliš laskavá (nikoliv nekritická), ale Nešpor se drží principu – kde nejsou archivní či jiné doklady, nelze nikoho *a priori* odsuzovat jen proto, že se to tak traduje (případy Jana Mertla, Antonína Vaňka, Karla Gally *pars pro toto*). Nešporova objektivita se projevuje i v tom, co paradoxně může působit dojmem jakési předpojatosti – totiž tím, že kromě „slavných“ sociologů pražské a brněnské školy vyděluje jako samostatný proud sociologii křesťanskou a – jaksi navíc – i skupinu „marginálů“, tedy osobností, které začaly s velkým rozběhem, ale dílo nedokončily nebo byly donuceny předčasně ukončit (Antonín Uhlíř, Bruno Zwicker). V případě *křesťanské sociologie* se poprvé systematicky dozvídáme o sociologickém proudu, který byl ve své době vlivný, ale také samozřejmě „profánní“ sociologií nemilovaný. Nešpor je přirozeně kritický k marxistickému „sociologizování“ – oni totiž marxisté ani v době „zlaté éry“, pokud se o cosi jako sociologii snad pokoušeli, nevydali ze sebe nic kloudného. Svobodovy informace o sovětské vědě třicátých let jsou téměř zcela „mimo téma“ a osud Václavkův je žel tragický nejen záhubou v Osvětimi, ale i nešťastným pokusem propojit sociologický pohled na literaturu s doktrínou socialistického realismu. Mezi sociologické „marginály“ ale patří i Kurt Konrad a poslední svou „literární trilogii“ vlastně i Julius Fučík. Nešpor je na druhé straně velmi decentní vůči marxistům, kteří své poblouznění ideologií v padesátých letech nakonec odčinili nikoliv deklarativně, ale badatelským činem (Pavel Machonin, ale i Jaroslav Klofáč).

Rekapitulovat celou knihu nemá smysl – zdůrazněme znovu, že jde o dílo sice faktograficky nesmírně bohaté, ale rozhodně nikoliv únavné. Snad jen několik drobných poznámek na okraj. Souhlasím plně s tím, že Josef Ludvík Fischer se pokládal spíše za filozofa a že jeho sociologii lze chápat jako „vedlejší produkt“ jeho filozofování. Jistá korekce by snad ale věci slušela: Fischerovi byla filozofie „královnou věd“, ale jeho vlastní filozofické dílo valně inspirativní není (nadto od jisté doby Fischer soudobou literaturu ani nečetl – viz jeho heslo „Struktura“ v *Malém sociologickém slovníku*). Paradoxně rozhodně meritorně i dobově měla větší význam *Krise demokracie*, dílo sociologicky „vzorné“ a předvídavé.

Za velmi přínosné pokládám oslabení kontradikce „pražská“ versus „brněnská“ škola. Jakkoliv se této etikety asi nezbavíme, měli bychom vědět – a k tomu dává Nešporova kniha návod – že to nebylo jednoduché klání dvou nepřátelských táborů, ale vlastně skutečný „paradigmatický spor“. Neobyčejně diskřetně je pojednána část věnovaná Masarykovým následovníkům, z nichž mnozí spíše plagovali a moralizovali, než „sociologizovali“. Autor věnuje přiměřenou pozornost osobitému solitérovi Emanuelu Chalupnému, jehož ambiciózní pokus o sociologický „systém“ jistě není zdařilý, má však jednu mimořádnou přednost: díky Chalupného píli lze i dnes najít v této „pseudosyntéze“ velké množství konkrétního materiálu, který je použitelný k historické komparaci. Myslím ale, že aspoň odstavec zasloužil Masarykův životopis z pera Zdeňka Nejedlého – jeho porozumění Masarykově *Sebevraždě*,

ale i herbartovcům, bylo neobyčejně pronikavé (což ho neexkulpuje z vin pozdějších, ba ani dřívějších). V orientačním seznamu Masarykových životopisců autor přehlédl současný grandiózní pokus Stanislava Poláka o „novou biografii“, jako jakési opozitum vůči Nejedlému, opřené i o novější faktografický materiál (vyšly tuším čtyři svazky bez většího ohlasu). Možná že i Emanuel Rádl zasloužil více než poznámku pod čarou, protože kromě úvah obecně metodologických přece napsal pronikavé studie o česko-německých vztazích i o filozofii (a *implicite* sociologii) nacionálního socialismu.

A konečně – poprvé se u nás dostávají do rukou „české dějiny slovenské sociologie“, napsané věcně a argumentačně silně podložené. Alexandru Hirnerovi se dostává příslušného ocenění stejně tak jako Štefánkové sociografii Slovenska.

Zdá-li se čtenáři této recenze hodnocení Nešporovy knihy snad příliš kladné, nezbyvá, než aby se sám přesvědčil o tom, jak lze kombinovat historický nadhled, archivní zkušenost a mimořádnou píli se sociologickým porozuměním.

Recenze

Nedotažená syntéza

*První vysokoškolská učebnice
dějin Československa 1948–1989*

Martin Franc

RATAJ, Jan – HOUDA, Přemysl: *Československo v proměnách komunistického režimu*. (Řada Vysokoškolská učebnice.) Praha, Vysoká škola ekonomická v Praze – Nakladatelství Oeconomica 2010, 456 stran.

Hned v úvodu této recenze je třeba říci zcela jednoznačně, že u nás zatím chyběla důkladná vysokoškolská učebnice historie Československa v letech 1948 až 1989, a kniha Jana Rataje a Přemysla Houdy se tak snaží zaplnit léta doslova zející díru. Činí tak v důstojné podobě vázané publikace s dostatečným obrazovým doprovodem, i když kvůli tomu se studenti asi značně pronesou, pokud budou chtít práci studovat třeba na cestách hromadnou dopravou. Ale snad nakladatelství nabídne i elektronickou variantu pro stále čtenější elektronické čtečky, což vyřeší i tento problém.

Jiná je však otázka, jak se autoři vypořádali s obřím materií a jak se jim zdařil pokus na 456 stranách syntetizovat děje čtyř desítek let velmi komplikovaného vývoje Československa. Musím říct, že hned na první důkladnější pohled zarazí značná disparitnost co do rozsahu věnovaného jednotlivým epochám, která do značné míry odpovídá stupni jejich rozpracovanosti v české historiografii, a chaotičnost

v periodizaci: Tak letům 1968 a 1969 je věnováno celkem 136 stran a autor Jan Rataj rozebral poměrně do hloubky i řadu detailních problémů. Naopak kuriózně, alespoň podle názvů kapitol, zcela vypadly roky 1961 a 1962 – třetí kapitola totiž končí vyhlášením takzvané socialistické ústavy v roce 1960¹ a následující čtvrtá kapitola je již nadepsána „Československý reformní komunismus 1963–1969“. Ve skutečnosti sice třetí kapitola v některých pasážích (věnovaných například ekonomice) probírá i vývoj na počátku šedesátých let a k některým údajům z tohoto období se vrací i čtvrtá kapitola, celkově však nelze přehlédnout, že dění v letech 1957 až 1963 je podáno v nedůstojné zkratce a řada důležitých, ba klíčových problémů je zmíněna jen mimochodem, třeba zcela nezřetelnou půlvětou (jako v případě odborně-politických prověrek v roce 1958). Celá třetí kapitola se přitom autorovi vešla na pouhých osmnáct stránek. Závěrečných dvacet let, tedy éru takzvané normalizace, pak zhustil spoluautor Přemysl Houda na osmdesát šest stran, tedy na pouhou pětinu celého rozsahu knihy. Není divu, že jsou zde v naprosto nepostačující zkratce podána i témata, jimiž se dosavadní historiografie už důkladně zabývala. Například událostem listopadu 1989, respektive „pádu komunistického režimu“, se Houda věnoval pouze na dvou a půl stranách a logicky mu tak vypadla jakákoliv (!) zmínka o roli studentů (a části umělců). Větu z úvodu, že „některá období, která se v poslední době vytrácejí z dějinné paměti, jsou zpracována v širším rozsahu“ (s. 8), nelze podle mého názoru jako vysvětlení disproporcí přijmout ani omylem. Chtějí snad autoři tvrdit, že se druhá polovina padesátých a počátek šedesátých let či éra takzvané normalizace narozdíl od období 1968 a 1969 z dějinné paměti nevytrácejí? Nebo snad máme jejich tvrzení chápat tak, že chtějí akcentovat ty kapitoly, které už v dějinné paměti byly a nyní se vytrácejí, zatímco o jiných si myslí, že v dějinné paměti ani nikdy nebyly a není to žádná škoda?

Podobně nesouměrně text působí i z hlediska územního. Jak je v české historiografické produkci smutným zvykem, dění na Slovensku je reflektováno jen v minimálním rozsahu, a autorům musíme být vděční, když se občas posunou alespoň za hranice Prahy. V některých pasážích (zejména na stranách 321 a 322, kde se autor dokonce neostýchá citovat na podporu svých postojů tak obskurní autoritu jako spisovatele Alexeje Pludka) probleskávají i určité stopy protislovenského resentimentu. V tomto kontextu se pak jeví jenom přirozené, že rozsáhlý seznam literatury nezmiňuje ani takové důležité publikace o vývoji na Slovensku, jako je třeba kniha Miroslava Londáka, Stanislava Sikory a Eleny Londákové pro období šedesátých let.² Samozřejmě lze oprávněně namítnout, že důsledným respektováním slovenských zvláštností a specifik by se materie neúměrně rozrostla. Jenže

1 Pojetí kapitol se přitom nekryje s členěním načrtnutým v úvodu knihy – zde se mluví o „konzervativním byrokraticko-direktivním autoritářském modelu z let 1956–63“ a o „demokratizované variantě autoritářského režimu z období reformního národního komunismu druhé poloviny šedesátých let“ (s. 7); jaksí se tu „vytrácí“ rok 1964. Třetí kapitolu naproti tomu uvozuje shrnující definice „autoritářského poststalinského období ČSR“, které je vřočeno do let 1956–1960 (s. 158 n.).

2 LONDÁK, Miroslav – SIKORA, Stanislav – LONDÁKOVÁ, Elena: *Predjarie: Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*. Bratislava, Veda 2002.

autoři tento problém ani neuznali za vhodné nějak reflektovat v úvodu, o názvu knihy ani nemluvě.

I z tematického hlediska zkrátka nalézáme četné disproporce a hluchá místa, jednotlivé kapitoly jsou zcela odlišně koncipovány a rozvrženy. Do značné míry to asi souvisí také se skutečností, že úvodní kapitoly jsou jen mírně upravenou a doplněnou verzí dříve vydané knihy Jana Rataje.³ Přitom autor necítil potřebu tuto skutečnost alespoň zmínit, a dokonce svou práci ani nezařadil do seznamu literatury.

V předmluvě slibují autoři mimo jiné také dokumentaci špičkových sportovních nebo vědeckých výkonů československé společnosti. To je však naplněno jen ve velmi skromné míře. Na sport došlo pořádně pouze v první kapitole, pak už je o něm řeč prakticky jen v souvislosti s politickým děním, a věda je na mnoha místech prakticky redukována na humanitní obory.

Ve výsledku je tak kniha projektována na deformovaném půdorysu a dále přenáší mnohá klišé a zlovyky typické pro dosavadní výzkumy. Na druhou stranu však nelze říci, že by zejména první z autorů bezduchým způsobem podléhal stávajícímu odbornému mainstreamu ve výkladu určitých jevů a epoch. Jasně to vyplývá už z prvních pasáží, kde oproti řadě novějších publikací jednoznačně brání jak prezidenta Edvarda Beneše, tak samotný systém Národní fronty či poválečný odsun Němců. Nedomnívám se, že by kvůli učebnicovému charakteru textu mělo být suspendováno právo autora na vlastní názor. Jde koneckonců stále o publikaci určenou vysokoškolským studentům, tedy skupině, u níž je možno předpokládat dostatečnou schopnost kritického přijímání předkládaných tvrzení. Autorův poukaz na nevyváženost médií v období pražského jara (s. 241 n.) – což je ostatně moment, který částečně rezonoval i v některých názorech Zdeňka Mlynáře a části dalších tehdejších politiků – může vyvolat třeba i osvěžující diskusi. Poučenější čtenář se jistě dokáže uspokojivým způsobem vyrovnat i s Ratajovým nepokrytým straněním Milanu Kunderovi v jeho známé polemice s Václavem Havlem (s. 319), s interpretací „Dvou tisíc slov“ jako jednoznačně protikomunistického manifestu (s. 259) nebo se značně manipulativním výběrem ohlasů na poválečný transfer Němců, dovršeným údaji o veřejném mínění k této otázce z roku 1995 (s. 35–37), jako by žádné novější údaje neexistovaly.

Jenže v některých pasážích se mi zdálo autorského svérázu přece jen trochu příliš. Rozpaky ve mně vyvolala vedle již zmiňované protislovenské zahořklosti některých pasáží například naprosto nekritická apologie politiky Alexandra Dubčeka v jeho medailonu (s. 225–232) nebo tvrzení, že Komunistická strana Československa se po osvobození posunula do polohy levého středu (s. 22), i když ho autor oslabuje poukazem na taktickou povahu tohoto posunu.

Určité potíže mám i s názorem, že „náhled na západní konzumní společnost byl v československých elitách šedesátých let, včetně kritiků Novotného režimu, navenek spíše odmítavý než obdivný, i když u části československého obyvatelstva působila idealizace západního liberálně demokratického systému“ (s. 190). Není

3 RATAJ, Jan: *KSC a Československo*, sv. 1: 1945–1960. Praha, Vysoká škola ekonomická – Nakladatelství Oeconomica 2003.

totiž jasné, jaké elity má autor na mysli a zda chce naznačit, že ve skrytu si myslely něco jiného. Ve své argumentaci pak zcela opomíjí předního dobového badatele k dané problematice Radoslava Seluckého, který naopak hlásal, že socialismus musí projít konzumní fází, která teprve vytvoří bázi pro humanitní nadstavbu socialismu. Zarazila mě rovněž věta, že „v této době (tedy v období 1963–1969 – pozn. autora) nebývale stoupla ve veřejném mínění prestiž technických a humanitních věd“ (s. 189). Dobové výzkumy totiž naznačovaly něco trochu jiného⁴ a řada oborů (především historiografie) naopak reflektovala úpadek svých pozic. Navíc není zcela jasné, proč by stoupala prestiž technických, a nikoliv přírodních věd.

Za ne zcela přesné považují tvrzení, že hlavním prostředkem růstu osobní spotřeby se stalo v letech 1956 až 1962 zvyšování nominálních mezd (s. 171), protože ignoruje například mechanismus mohutného snižování cen, opakovaně úspěšně použitý roku 1956. Podivné tvrzení, že do roku 1960 byly vyřešeny sociální problémy minulosti (tamtéž), oslabuje sám autor následným poukazem na nadále krajně neuspokojivou bytovou situaci nebo na vysoký podíl občanů, kteří nedosahovali ani životního minima.

K polemice přímo vyzývají i některé názory druhého autora, Přemysla Houdy, týkající se období takzvané normalizace. Především se mi příliš nelíbí přímo nevy-slovená premisa, že až po roce 1969 se rozšiřoval prostor pro volnočasové aktivity, jejichž hlavním smyslem tak mělo být jakési sublimování aktivity občanů do bezpečné oblasti. Jenže většina procesů tohoto typu (včetně zavedení pětidenního pracovního týdne) byla nastartována v druhé polovině šedesátých let nebo ještě dříve a vycházela spíše z obecného vývoje společnosti, v němž se leckdy uplatňovaly podobné trendy jako v západní Evropě. I s řadou jevů prezentovaných autorem jako „normalizační“ specifikum, jako bylo například stíhání příživnictví na základě příslušných paragrafů nebo popularita autocampingu (s. 401), se v Československu setkáváme již mnohem dříve.

Velmi záslužný je jistě pokus načrtnout mocenskou strukturu v období takzvané normalizace (s. 370–374), bohužel však autor pominul takové instituce jako sekretariát Ústředního výboru KSČ, aparát ÚV KSČ nebo existenci tajemníků ústředního výboru. Jen jako detail bych dodal, že zkratka ONV nemusela nutně znamenat okresní národní výbor, ale též obvodní národní výbor (například v jednotlivých pražských obvodech).

Ve vypočítávání kontroverzních tvrzení ve všech kapitolách publikace by se dalo pokračovat ještě dlouho. Sami autoři v úvodu tvrdí, že se snažili vyhnout „přístupu, který nastiňuje obecné vývojové trendy a souvislosti a vynáší kategorické a aktivisticky hodnotící soudy“ (s. 8). Kdo by však čekal pečlivě vybalancovaný text s každým slovem důkladně promyšleným a s minuciózně vybroušenými myšlenkami, bude asi zklamán. A chtě nechtě se znovu musíme vrátit k otázce, zda je opravdu možné knihu zařadit k žánru učebnice a jaké jsou v tomto ohledu limity dané pojednávanou problematikou. Nebo jinak – dokáže některý badatel nebo pouhá dvojice

4 Srv. RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. 3. vydání. Praha, Svoboda 1969, s. 107.

badatelů vytvořit plnohodnotnou a vyváženou učebnici na vysokoškolské úrovni s tak širokým záběrem, když navíc chronicky chybějí pro dějiny let 1948 až 1989 příslušné syntézy?⁵ Domnívám se, že kniha Jana Rataje a Přemysla Houdy rozhodně nemůže sloužit jako důrazný argument ve prospěch kladné odpovědi. Jistě nelze předpokládat, že by první dotaženější pokus mohl být oproštěn od veškerých chyb a slabin. Jenže těch problémových míst je v recenzované publikaci podle mého názoru přece jen nadbytečně mnoho, a navíc se nezdá, že by to autoři dostatečně reflektovali. Vypadá to, že ani necítili zvláštní potřebu domluvit se alespoň na společné koncepci práce – jinak by se nemohlo tolik lišit podání období 1948 až 1969 a 1969 až 1989.

Nedobry pocit ještě prohlubují překlepy, neobratná vyjádření a faktické chyby. Nejsem zrovna příznivcem hnidopišského vyhledávání podobných příhod, které se nutně musí objevit v knihách nabitých fakty, jmény a daty. Nicméně učebnice, zejména vysokoškolské, mají v tomto ohledu specifickou pozici – je nutno počítat s tím, že budou prakticky jedinou publikací na uvedené téma, s níž se student setká. Navíc jde o texty z principu autoritativní, k nimž se mnozí obracejí právě jako k rezervoáru faktických údajů, které zrovna aktuálně potřebují. Případný omyl zde proto může napáchat podstatně větší škody než v jiné historiografické produkci. Tomu by také měla odpovídat mimořádně pečlivá redakce textu, i když při jeho rozsahu a kvantu informací se jednalo jistě o nesmírně složitý úkol. Na druhou stranu ovšem v případě klíčové části sepsané Janem Ratajem se mohlo vycházet z jeho již publikované knihy.

V některých případech by si autoři či autor měli udělat pořádek v důležitých údajích o některých osobách. Do publikace se kupříkladu dostalo nepřesné tvrzení, že v roce 1954 byl souzen v Bratislavě jako „slovenský buržoazní nacionalista“ Karol Šmidke (s. 113). Ten však ve skutečnosti zemřel již dva roky předtím. Jeho „souzení“ tak mohlo probíhat (a probíhalo) jen ve virtuální propagandistické podobě. Zrovna tak André Simone nebyl náměstkem ministra zahraničního obchodu, jak se tvrdí na následující straně, ale vedoucím zahraniční rubriky *Rudého práva*. Funkci náměstka ministra zdravotnictví František Kriegel nevykonával do roku 1950, jak se dočteme na straně 235, ale až do roku 1952. Na straně 214 se Drahomír Kolder vyskytuje jako Drahomír i jako Drahoslav. Ještě daleko pozoruhodnější transformaci prošel ředitel Československé tiskové kanceláře Miroslav Sulek – na straně 276 se o něm zcela ve shodě s jinými prameny hovoří jako o vlastizrádci, na straně 309 se však patrně notně překvapený čtenář dozví, že Miroslav Sulek patřil mezi ty, kteří byli odsunuti v duchu moskevských protokolů z vrcholových funkcí jako „revizionističtí pravicoví extremisté“. Občas se vyskytnou i různé překlepy, především

5 Mimoходом autoři nevyužili ani všechny existující dílčí syntézy – v seznamu literatury např. chybí velice kvalitně zpracované *Dějiny českého výtvarného umění*, připravené odborníky z Ústavu dějin umění AV ČR. Období komunistického Československa zde zpracovává 5. díl (pro léta 1939–1958) a dva svazky 6. dílu (roky 1958–2000) v edici Rostislava Šváhy a Marie Platovské (Praha, Academia 1998 a 2007).

ve jménech; ten nejzábavnější ovšem asi vyrobil přímo počítač v seznamu literatury, když kulturního funkcionáře Viléma Kúna překřtil na Viléma Koně (tedy Vilém Kůň).

Zrovna tak nelze mezi mezinárodními prosovětskými institucemi, jejichž sídlem se Praha stala po polovině padesátých let, uvádět Mezinárodní organizaci novinářů (MON), protože v Praze sídlila již od roku 1947, ani Mezinárodní svaz studentstva, který byl v Praze dokonce již od roku 1946. Podobně v kapitole věnované pokusům o nápravu ekonomiky v druhé polovině osmdesátých let považují za omyl zmiňovat jako ekologickou organizaci vznikající v této době hnutí Brontosaurus (s. 407), neboť jeho historie se datuje již od roku 1974. Volební úspěch Ronalda Reagana nepřišel v roce 1981, jak se praví na straně 379, ale již o rok dříve (v roce 1981 pak nastoupil prezidentský úřad). Jedině jako překlep lze vnímat tvrzení na straně 53, že Národní fronta se vnitřně rozložila na přelomu let 1948 a 1949.

Jistě užitečnou přílohu k textu tvoří medailony nejvýznamnějších politických protagonistů příslušného období. Ne vždy se však jedná o zrovna zdařilý portrét. Už jsem upozornil na jednostranně oslavný portrét Alexandra Dubčeka. Nedostatečnou faktografií ovšem trpí zejména medailon věnovaný Vasilu Biľakovi, v němž není například uvedeno, kdy se stal prvním tajemníkem Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska ani jakou funkci zastával v období „normalizace“.

Vzhledem k tomu, že publikaci spoluvydala Vysoká škola ekonomická v Praze a učít by se z ní tedy měli asi především studenti této instituce, poněkud zarazí, že nijak zvlášť akcentována nebyla ekonomická problematika a řadu důležitých aspektů v této oblasti autoři prostě přehlédli (včetně například principů zákona o státním podniku). Snad lze doufat, že znalosti z hospodářských dějin budou studenti čerpat v rámci jiných předmětů. Rozhodně však pověst historiografie u studentů ekonomie nepodpoří komentovaná tabulka na stranách 183 a 184, kde autor v rozporu s realitou tvrdí, že během šedesátých let nedocházelo k žádnému zvyšování cen,⁶ průměrné platy uvádí pouze v letech 1966 a 1969 (proč ne třeba v roce 1964, kdy se zaokrouhleně jednalo o čtrnáct set korun?) a mezi cenami základních potravin nenajdeme ceny hovězího či vepřového masa, jejichž kvalitnější druhy mimochodem před polovinou šedesátých let také zdražily. Nic mu asi také neříká problematika vývoje nájemného.⁷ Zvláštní kategorií je „nejdražší jídlo v restauraci“, protože zcela pomíjí existenci luxusních výběrových restaurací se samostatnými kalkulacemi.

6 Nevím např., odkud autor čerpal tvrzení, že litr plnotučného mléka stál po celá 60. léta tři koruny. Podle *Statistické ročenky Československé socialistické republiky* z roku 1967 (Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1967) stál litr tohoto mléka v dubnu 1960 2,70,-, v letech 1964 a 1965 se vůbec neprodukovalo a v říjnu 1966 stálo 3,80,- (s. 467); podobně litr desetistupňového piva stál podle této ročenky v dubnu 1960 i v říjnu 1964 2,40,- (což by asi odpovídalo sumě 1,20,- uváděné autorem bez udání množství – lze se totiž domýšlet, že má na mysli půllitrový objem), ale pro říjen 1965 už je zde uvedena jeho cena tři koruny (tedy 1,50,- za půl litru). Tak by se dalo pokračovat. Navíc by nemělo být přehlédnuto ani skryté zdražování, ať už na základě výjimek z kvalitativních norem nebo jako důsledek zavádění jen minimálně obměněných výrobků jako exkluzivních novinek.

7 Podle již uváděné statistické ročenky z roku 1967 činilo v dubnu 1960 nájemné dvou pokojů s kuchyní 75 korun a až v říjnu 1964 autorem zmiňovaných 106 korun.

U této tabulky by také měl být uveden zdroj údajů, jak je tomu třeba u tabulky na straně 401, kde však zase postrádám hlubší zdůvodnění periodizace.

Nepochybuji, že přes všechny své nedostatky recenzovaná kniha najde velmi široké uplatnění už proto, že je stále jedinou publikací svého druhu. Řada studentů ji uvítá právě z toho důvodu, že prakticky nevěděli, z čeho se učit na zkoušku z nejnovějších československých dějin. O to je však potřebnější, aby jejímu případnému dalšímu vydání předcházela důkladná revize textu, přehodnocení proporcí jednotlivých kapitol, nové promyšlení některých velmi kontroverzních postojů a hlubší propracování zejména třetí a páté kapitoly, tedy období mezi roky 1956 a 1963, respektive 1969 a 1989. Jinak se ale domnívám, že skutečně kvalitní vysokoškolská učebnice pro dějiny Československa v letech 1948 až 1989 může vzniknout jedině na základě týmové spolupráce – přes všechny možné nedostatky a problémy, které se s vytvářením takto koncipovaných děl pojí. Na druhou stranu by však mělo být přes všechny výtky, které jsem zde snesl, vysoce oceněno, že se Jan Rataj a Přemysl Houda do tak gigantické práce nakonec pustili a byli schopni dílo alespoň v nějaké použitelné podobě dotáhnout do knižní podoby. Lze nyní jen doufat, že ve svém úsilí nezůstanou na dlouhá desetiletí osamělí.

Recenze

Syntetická práce o sociálních dějinách v posledním čtvrtstoletí Československa

Václav Průcha

KALINOVÁ, Lenka: *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha, Academia 2012, 398 stran.

Recenzovaná kniha je vyústěním cílevědomého, téměř půlstoletého úsilí docentky Lenky Kalinové o hlubší poznání československých sociálních dějin. Její výzkumná činnost v této oblasti společenských věd začala již v šedesátých letech minulého století vedením týmu pověřeného analýzou vývoje sociální struktury československé společnosti v letech 1918 až 1960. Od té doby autorka soustavně prohlubovala poznání našich novodobých sociálních dějin, s důrazem na období po druhé světové válce, jak o tom svědčí více než stovka jejích prací publikovaných doma i v zahraničí.¹ V devadesátých letech se na pražské Vysoké škole ekonomické podílela na řešení grantu k československým hospodářským a sociálním dějinám, v jehož rámci vedle dílčích studií napsala do druhého svazku *Hospodářských a sociálních*

1 Jako součást nově budovaného fondu hospodářských a sociálních dějin v Národním archivu budou od konce roku 2012 zpřístupněny odborné práce Lenky Kalinové včetně nepublikovaných výzkumných elaborátů, překladů a jiných textů.

dějin Československa 1918–1992 kapitolu o sociálním vývoji.² Její výzkumné práce a články vycházely v Ústavu sociálně politických věd Univerzity Karlovy, v několika sbornících, v časopisech *Sociální politika*, *Pohledy*, *Politická ekonomie*, *Czech Social Review*, *Bohemia Zeitschrift* i jinde. Začátkem devadesátých let byla také spoluautorkou vysokoškolských učebních textů o sociální problematice v nových podmínkách a obhájila habilitační práci *Některé otázky sociální transformace v Československu*.

V následujícím desetiletí se zapojila do řešení dvou grantů „K dějinám české společnosti po druhé světové válce“ v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zde se vedle dílčích témat zaměřila na syntézu sociálních dějin. Prvním svazkem nové edice ústavu nazvané „Česká společnost po roce 1945“ se stala v roce 2004 její kniha *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*. V této práci, kterou je možno pokládat za východisko pro další dvě syntetizující monografie, se zabývá nejprve myšlenkovými zdroji poválečných společenských přeměn. Ukazuje, že tehdejší koncepce sociální bezpečnosti představovala předěl v pojetí sociálních států³ a že se již v posledních měsících války stala odrazovým můstkem pro projekty mezinárodních institucí a po válce i součástí vládních programů řady zemí včetně Československa. V této studii vyjádřila autorka přesvědčení, že přes rozdíly v typech, rozsahu sociálních funkcí a financování je „v moderní době každý stát ve své podstatě sociální“ (s. 8).

Na uvedenou publikaci navázala obsahově i metodou zpracování kniha vydaná v roce 2007 v nakladatelství Academia pod názvem *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Výklad se zde odvíjí od výše zmíněných myšlenkových proudů v bezprostředně poválečné Evropě, v dalších částech textu zkoumá pak autorka vývoj sociální politiky a sociální reality v Československu do konce šedesátých let. V širších mezinárodních a vnitropolitických souvislostech se zabývá postupným přerodem společnosti, který analyzuje v mnoha rovinách – v dobově proměnných politických, ekonomických a sociálních cílech politické garnitury, ve změnách sociálního složení společnosti a mobility obyvatelstva, v jednotlivých oblastech sociálního postavení a životní úrovně populace včetně hodnocení dosaženého stupně vzdělanosti, výkyvů veřejného mínění a úlohy odborů.

V období druhé poloviny šedesátých let, formovaném sílícím reformním hnutím, charakterizuje autorka sociální souvislosti a reflexe reformních kroků a jejich ohlas ve společnosti, obnovování suverenity sociální politiky a posilování úlohy jejích subjektů, mimo jiné i závodních a podnikových rad a odborů. Navrhovaná i počáteční realizovaná opatření směřovala k denivelizaci pracovních příjmů, ke změnám

2 Viz PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2: 1945–1992. Brno, Doplněk 2009.

3 V příloze této publikace je přetištěna „Předmluva k československým čtenářům“ k *Plánu sociální bezpečnosti* od sira Williama Beveridge, který byl ve výtahu hned po zveřejnění v překladu Jiřího Fischera vydán československou exilovou vládou (Londýn, Českoslovák 1943). Lord Beveridge se jako současník Johna Maynarda Keynesa stal průkopníkem nových idejí a jejich uskutečňování v sociální oblasti. Díla obou těchto osobností představovala revoluci v ekonomickém a sociálním myšlení a ovlivnila reálný vývoj světa v dalších desetiletích.

struktury příjmů plynoucích ze společenských fondů a k překonání paternalistického pojetí sociálního státu. Rozbor událostí ve složitém roce 1969 se stal pro Lenku Kalinovou východiskem nové knihy *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*, která se objevila na knižním trhu počátkem roku 2012.⁴

Obě monografie ve své časové posloupnosti a obdobné metodě zpracování podávají plastický obraz bezmála půlstoletého sociálního vývoje Československa, respektive českých zemí, k němuž patří i určitý přesah do devadesátých let. Jsou vyvrcholením autorčiny dlouhodobé vědecké dráhy, která se ubírala od počátečního, již zmíněného zkoumání sociální struktury československé společnosti k dalším navazujícím tématům – cílům a realizaci sociální politiky, úrovni školství a vzdělanosti, počtu, struktuře a kvalifikaci pracovních sil a nakonec k postavení tříd a sociálních skupin obyvatelstva s jejich mentalitou a hodnotovou orientací. K hlubšímu poznání takto strukturované společnosti analyzovala Lenka Kalinová škálu faktorů, které formovaly postavení různých společenských vrstev: úroveň a skladbu jejich příjmů a výdajů, sociální zabezpečení, osobní a takzvanou společenskou spotřebu, životní způsob včetně trávení volného času, reflexi politického dění v různých společenských a generačních vrstvách, v opozičním hnutí, v odborech i ve vládnoucí komunistické straně.

Podobně jako v předcházejících výzkumech, a zejména v posledních syntetizujících textech akcentovala autorka ve své nové knize komparaci se světem – ve všech etapách vývoje sociálního státu od počátečního rozmachu až k současným pokusům o jeho teoretickou a praktickou destrukci v době silící globalizace a finanční krize ve světě.

Pro každého autora souborných společenskovědních publikací zachycujících delší časový úsek je složitým problémem volba struktury díla, zejména propojení zkoumaných věcných témat s časovou posloupností, vnitrostátního vývoje s jeho vnějším rámcem a v případě mezinárodních srovnání jejich zařazení buď v souhrnu na jednom místě, anebo roztroušeně podle dílčích témat. Tyto problémy se autorce podařilo vyřešit, snad jen na několika málo místech se nevyhnula opakování určitých informací. K lepšímu pochopení dlouhodobých trendů jí pomáhají retrospektivní exkurze před rok 1968. Kniha se týká české společnosti, ale na několika místech jsou vzpomenuy i rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem.

Předmět zkoumání je rozvržen do osmi kapitol, soustředěných do tří částí knihy. Jejich rámec tvoří úvod a sumarizující závěr v češtině a angličtině. Také všechny kapitoly jsou opatřeny stručnými vstupními texty, orientujícími čtenáře na podstatu zkoumaných otázek. Předmluva ředitele Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Oldřicha Tůmy načrtává hlavní myšlenky obou na sebe navazujících knih Lenky Kalinové, vyzvedává její přínos k výzkumu dějin české společnosti a končí výzvou

4 Nakladatelství Academia připravuje elektronickou verzi obou posledních knih Lenky Kalinové jak samostatně, tak ve společném svazku. Všechny tři tituly ve formátu epub pro čtečky mají být k dispozici ještě před koncem letošního roku a lze je objednávat přes webové stránky nakladatelství <http://eknihy.academia.cz>.

k mladým historikům a dalším zájemcům, aby se jejím dílem inspirovali k hlubšímu poznávání dosud méně probádaných aspektů novodobých českých dějin.

V první části knihy, nazvané „Charakter doby po srpnu 1968“, autorka rozebírá nejen nástup „restaurace starých pořádků“, ale nastiňuje i politický, hospodářský, sociální a mezinárodní vývoj až do roku 1989, někde i s poznámkami přesahujícími tento mezník. Poukazuje přitom na skutečnost, že se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let projevovaly krizové symptomy jak v zemích sovětského bloku, tak ve vyspělých kapitalistických státech. V Československu narazil reformní pokus o řešení systémové krize na vnější zásah, přičemž „normalizační“ politika znemožnila plynulé zapojení republiky do nových civilizačních proudů, které v této době startovaly v západních zemích.

V letech 1969 až 1971 věnuje Lenka Kalinová pozornost zejména změnám společenského klimatu, dění v odborech, hnutí mladé generace, „výměně elit“ po politických prověrkách a důsledkům čistek (které kvantifikuje) pro celou společnost i pro samotnou komunistickou stranu. Upozorňuje přitom, že navzdory opuštění ekonomické reformy a ostré kampani proti ní převzala „normalizační“ politická garnitura podstatnou část sociálního programu připravovaného v období pražského jara a že pak tento program uváděla do života. Z toho odvozuje obecnější poznatek, že vývoj sociálního systému se liší od politických a hospodářských dějin. Zatímco politické dějiny vykazují často náhlé zvraty a také ekonomické systémy se mohou přetvářet v krátkém čase, sociální systémy se vyznačují dlouhodobější kontinuitou. Oprávněnost tohoto zobecnění je doložena rozбором takových subsystémů, jako je sociální zabezpečení, školství nebo zdravotnictví. Bylo by možné poukázat rovněž na období po listopadu 1989, na tehdejší opatrnější postup nového politického vedení v sociální sféře ve srovnání s rychlými a dalekosáhlými politickými a ekonomickými proměnami, které provázely i radikální zásahy do vlastnické sféry.

Diferencovaný přístup k jednotlivým skupinám obyvatelstva se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let realizoval převážně „výměnou elit“ a na druhé straně přijetím sociálních opatření ve prospěch rodin s dětmi. Autorka vypočítává a hodnotí tato opatření a již v první části práce zaznamenává některé charakteristické rysy sociálního vývoje do roku 1989, zejména příčiny a průvodní jevy vysokého stupně ekonomické aktivity obyvatelstva, sociální důsledky odvětvové restrukturalizace hospodářství a nepříznivý stav životního prostředí, na nějž reagovalo vznikající ekologické hnutí.

Těžištěm knihy je její druhá část s názvem „Sociální poměry ‘normalizované’ společnosti“. Ve třetí kapitole jsou nejprve předmětem autorčiny pozornosti příjmy obyvatelstva, mzdová diferenciace, přerozdělování a vztah mezi pracovními a sociálními příjmy. Na straně výdajů zkoumá jednotlivé položky rodinných rozpočtů a stav spotřeby včetně úlohy a rozsahu takzvané podnikové společenské spotřeby, neuspokojivé nabídky některých výrobků a služeb v nedostatkové ekonomice nebo vlivu nelegálních aktivit na příjmy a spotřebu části populace.

V další kapitole následuje analýza změn ve způsobu života, který autorka považuje „za širší kategorii než běžně užívaný termín ‘životní úroveň’ ve smyslu uspokojování materiálních potřeb“ (s. 188), přičemž uvádí i výčet jednotlivých faktorů způsobu

života s upozorněním, že se jejich hierarchie během života lidí mění. Od populačního vývoje s jeho vlnami a vlivem na složení rodin postupuje výklad k otázkám bydlení, zdravotnictví, pracovní doby, způsobu využívání volného času až k hodnotové orientaci lidí, k jejich častému úniku do soukromé sféry a ke spotřebnímu charakteru života. Nezapomíná přitom pochopitelně na to, že část obyvatel setrvala v opozičním postoji a přes osobní riziko – zejména v případě signatářů Charty 77 – se nevzdala společenské angažovanosti v zájmu obhajoby lidských práv.

Ve své mnohaleté výzkumné činnosti věnovala Lenka Kalinová vždy mimořádnou pozornost problematice vzdělání. Výsledky, k nimž dospěla, se promítají do kapitoly nazvané „Vzdělanostní společnost, ideály a skutečnost“. Posuzuje zde vývoj vzdělávací soustavy se všemi peripetiemi od roku 1945 do roku 1989, s důrazem na „normalizační“ dvacetiletí. Hodnocení tehdejšího stavu, které vychází i z detailního mezinárodního srovnání úrovně školství a vzdělanosti, vyznívá pro Československo příznivě.

Druhou část knihy zakončuje teoretická úvaha s faktografickým rozbohem sociální a pracovní-profesní struktury a mobility obyvatelstva. Pracovníci jsou zde rozříděni podle kategorií v zaměstnání a v jejich rámci podle dosaženého vzdělání a mzdových relací. Při hodnocení sociální diferenciacce je vedle faktoru pracovních příjmů vyzdvížena úloha demografické struktury domácností a sociálních příjmů.

Závěrečná část monografie s názvem „Opoziční hnutí a pád systému“ je rozdělena do dvou kapitol, s mezníkem v listopadu 1989. Od reminiscencí občanů na rok 1968 a analýzy jejich chování po nástupu „normalizace“ sleduje autorka další vývoj nálad obyvatelstva a činnost opozičních iniciativ, kteréžto faktory spolu s mezinárodními vlivy, strnulostí ekonomického systému a dalšími jevy vyústily v druhé polovině osmdesátých let do celkové krize a pádu systému.

Transformační proces s jeho hospodářskými a sociálními důsledky zachycuje autorka do let 1992/1993. Již počáteční období transformace přineslo závažné zásahy do vlastnických poměrů a do rozsahu i struktury zaměstnanosti. Symptomaticky těchto změn byly přesuny v sociálním složení obyvatelstva a prohlubování příjmové i majetkové diferenciacce. Nelze přitom opomíjet nezákonné cesty nabývání velkých majetků a „tunelování“ podniků. Obyvatelstvo zároveň postihly sociální problémy vyvolané inflací, poklesem reálných mezd, a především novým fenoménem nezaměstnanosti. Ke ztrátě sociálních jistot přispěla oslabená odborová ochrana, porušování pracovníprávních norem, odbourávání sociálních výhod dělníků pracujících v obtížných podmínkách, nejistota pracovníků v zemědělských družstvech a podobně.

Nad ekonomickým a sociálním vývojem od devadesátých let se Lenka Kalinová zamýšlí již v úvodní kapitole. Vyslovuje pochybnost nad tím, je-li možné léčit rozpory globalizovaného světa terapií neoliberalismu a všeobecnou deregulací. Poukazuje i na to, že tržní systém není sám o sobě zárukou prosperity (s. 25 n.). Je pozoruhodné, že výsledky analýzy období do roku 1989 a počátku transformace jsou u Lenky Kalinové takřka shodné s poznatky, k nimž dospěl ve svých nedávných publikacích jeden z předních, mezinárodně uznávaných hospodářských historiků

Iván T. Berend (jeho poslední monografie nemohla autorka znát vzhledem k jejich nedávnému uvedení na trh).⁵

V recenzované knize jsou hojně využívány průzkumy veřejného mínění, což oživuje text a podporuje věrohodnost poznatků. Někdy to však bývá ošidná záležitost, protože různé profesní, věkové a jiné skupiny i ženy a muži mívají odlišné priority⁶ a na některé otázky nejsou respondenti ochotni odpovídat nebo odpovědi nevytíhují skutečný stav. O reprezentativnosti nezávislého sociologického výzkumu z roku 1972 o politických otázkách pochybuje sama autorka vzhledem k úzkému souboru respondentů (s. 216); je možno dodat, že pochybnosti vzbuzuje i nejasný způsob jejich výběru. Na téže straně je odvolávka na můj elaborát z poloviny sedmdesátých let o stavu ekonomického myšlení (přesněji o názorech společnosti na ekonomické a sociální otázky), jehož uložení s rozsáhlými podklady je narozdíl od původní představy uvedené na straně 216 pozměněno – místo Vysoké školy ekonomické bude komplet umístěn v Národním archivu jako součást fondu „Hospodářské a sociální dějiny“.⁷

V monografii jsou hojně zastoupeny číselné údaje včetně několika desítek tabulek převzatých nebo upravených ze statistických ročenek, mezinárodních statistik, resortních publikací, jednorázových mikrocenzů a dalších průzkumů. Tabulky mají značnou vypovídací hodnotu, jsou vhodně vybrány, pečlivě sestaveny a nelze jim

5 Iván T. Berend je vedoucím Výzkumného střediska pro východní Evropu v Los Angeles (před rokem 1989 byl prezidentem Maďarské akademie věd). Vedle mezinárodních aktivit v oblasti hospodářských dějin předsedal v roce 2000 i Mezinárodnímu kongresu historických věd v Oslu. V poslední době vydal monografie *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973* (Cambridge, Cambridge University Press 2009) a *Europe Since 1980* (Cambridge, Cambridge University Press 2010). Moje recenze na obě knihy je otištěna v časopisu *Střed/Centre*, roč. 4, č. 1 (2012), s. 152–159.

6 Například v průzkumu z poloviny 70. let byla kladena otázka, co byste přednostně řešil ve Vaší obci (volba byla asi z patnácti oblastí činnosti). Na první místo se jako průměr z dílčích pořadí dostala péče o čistotu obecních prostranství, ale jen proto, že mladé respondenty příliš nezajímaly domovy důchodců, seniory budování sportovišť, ženy středního věku preferovaly jesle, školky a dostupnost služeb apod. Průzkum mezi mládeží v druhé polovině 80. let ukázal, že největší nespokojenost vyvolávaly omezené možnosti cestování na Západ, na což Adamcova vláda reagovala přípravou jejich liberalizace s předpokládanou platností od ledna 1990.

7 V roce 1975 jsem jako člen pracovní skupiny zaměřené na „ekonomické vědomí společnosti“ měl k dispozici výsledky úředně prováděných celostátních šetření z posledních přibližně dvou let. Věřohodnost výsledků se snižovala od odpovědí na otázky životní úrovně, způsobu života, mezd, kvality služeb apod. k politicky citlivějším tématům, přičemž nebyly připuštěny otázky o vztahu k SSSR. U světónázorových dotazů se např. k marxismu hlásila výrazná většina v sociálních skupinách úředníků a vysokoškolských studentů, ale méně rolníků a dělníků. Hodnocení situace a výhledy do budoucnosti byly zpravidla optimističtější na Slovensku než v českých zemích. Výsledky se zasílaly jen asi na šest míst a obvykle nebyly publikovány, což bylo překvapivé, protože v té době převažovalo pozitivní hodnocení ekonomické situace i sociální politiky.

v podstatě nic vytknout.⁸ V podmínkách předlistopadové ekonomiky by však některé průměrné veličiny vyžadovaly rozčlenění, především při mezinárodních srovnáních. Týká se to například struktury zaměstnanosti, kde terciární sektor vykazoval o patnáct až dvacet procentních bodů nižší úroveň oproti vyspělým západním zemím. Tehdejší opožďování Československa je v tomto ohledu zřejmé, pro některé důležité úseky terciární sféry ale neplatí. Souhrnný podíl školství, kultury, vědy a výzkumu, zdravotnictví a sociální péče na zaměstnanosti se v období 1948 až 1989 zvýšil ze 4,2 na 15,1 procento, podíl vnitřního obchodu ze 6,4 na 9,1 procento, dopravy a spojů pomaleji z pěti na šest a půl procenta, ale na úseku správy, peněžnictví a pojišťovnictví nastal pokles ze tří na 1,9 procent. V posledních třech odvětvích se zaměstnanost snížila o desetinu, ale silný úbytek do roku 1968 byl v následujícím dvacetiletí zčásti vyrovnán. V absolutních údajích stoupla zaměstnanost v odvětvích školství, kultury a zdravotnictví 4,4 až 5,6krát.⁹ Při srovnání se Západem by bylo třeba také posoudit, nedochází-li také tam k přezaměstnanosti (neracionální zaměstnanosti) například ve vnitřním obchodu, bankovníctví, pojišťovnictví nebo ve službách spojených s reklamou a cestovním ruchem.

Chtěl bych ještě připomenout dvě zásadnější otázky, které se nevztahují jen k recenzované knize. Často se pomíjejí nebo nesprávně interpretují některá sociální opatření v socialistickém Československu – například po roce 1969, jak se o tom zmiňuje i autorka – jen jako ústupek vedení vládnoucí strany obyvatelstvu. Podobné ústupky jsou však příznačné i pro mnohé jiné vlády bez ohledu na společenský systém, pokud je třeba pacifikovat politické a sociální napětí a obnovit důvěru obyvatelstva. Se zlepšením sociálních poměrů rodin v zájmu zastavení nepříznivého demografického vývoje stejně jako se zvýšením životní úrovně důchodců počítal již reformní program v šedesátých letech, který byl později realizován spolu s dalšími opatřeními například při expanzi bytové výstavby nebo orientaci na zmírňování regionálních rozdílů v životní úrovni a na sblížování podmínek života na vesnici s městem. Koneckonců nelze opomenout ani skutečnost, že samotný nástup Husákovy garnitury byl zpočátku spojen i mimo politickou a personální oblast se zásahy, které v rámci deklarované „konsolidace hospodářství“ a „stabilizačních opatření“ nebyly z hlediska řadových zaměstnanců populární, ať šlo o faktické zastavení růstu mezd, redukci výplat prémie a podílů na hospodářských výsledcích, zostření pracovní kázně, okleštění pravomocí odborových orgánů nebo omezení přidružené výroby v zemědělských družstvech (blíže viz s. 74, 79 n. ad.).

Již na začátku knihy nastoluje Lenka Kalinová problém budoucího posuzování soudobých dějů historickou vědou. Konstatuje, že při zkoumání „normalizace“ vstu-

8 Na straně 183 mají být pravděpodobně místo „příjmů ze zdravotního pojištění“ příjmy ze sociálního zabezpečení, na straně 218 v tabulce 4.8. není jasné, za jaké období hodnotili občané v roce 1985 zlepšení či zhoršení složek způsobu života, a na straně 340 nepatří k údajům o míře nezaměstnanosti znaménko +.

9 Blíže viz PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 696 a 734. Na Slovensku vzrostla v letech 1948–1989 (při růstu počtu pracovních sil o 65 procent) zaměstnanost ve sféře školství, kultury, zdravotnictví a sociální péče zhruba desetkrát.

pují badatelé na „společensky žhavou půdu“ s vnímáním až diametrálně odlišným od tehdejšího oficiálního obrazu a že „větší časový odstup bude i pro historiky impulsem pro nové poznatky a závěry“ (s. 22). Domnívám se, že v hospodářské a sociální oblasti je možno pod vlivem řady nepříznivých jevů transformační éry i současného období pozorovat určitý odliv hyperkritického hodnocení předlistopadové minulosti jak ve veřejném mínění, tak i v části odborné literatury.

Celkové hodnocení monografie, či přesněji obou monografií Lenky Kalinové nemůže pominout několik význačných rysů. Především je to zdařilé zvládnutí syntézy v důležité a citlivé oblasti společenských věd – syntézy, která dosud za celé poválečné období až do rozdělení Československa v české odborné literatuře chyběla.¹⁰ Nezbytnou cestou k tomu byl náročný interdisciplinární výzkum – propojování poznatků z obecných a hospodářských dějin, sociologie, demografie, politologie a legislativní činnosti, tematiky školství, zdravotnictví, sociální péče a ekologie až k využívání výzkumů veřejného mínění a statistik. Je přitom pochopitelné, že v práci o necelých čtyřech stech stranách nemohly být všechny oblasti a aspekty problematiky pojednány v žádanou hloubce. Méně pozornosti autorka věnuje například specifickým podmínkám zemědělské populace, sociálnímu postavení studující mládeže nebo vývoji kultury, což je sám o sobě mimořádně složitý fenomén.

Lenka Kalinová se seznámila s bohatou literaturou nejen českou, ale i zahraniční, což jí umožnilo srovnávat domácí vývoj s děním ve světě a zprostředkovat čtenářům také teoretické poznatky zahraničních odborníků. Mnoho cenných a nezřídka dosud neznámých informací vytěžila z materiálů Komise vlády ČSFR pro analýzu let 1967–1970, ze studia v Národním archivu a ve Všeodborovém archivu Českomoravské konfederace odborových svazů, zejména z fondů komisí při Ústředním výboru KSČ – komise pro otázky životní úrovně a komise národohospodářské, z podkladových materiálů pro předsednictvo ÚV KSČ nebo z fondů předsednictva a sekretariátu Ústřední rady odborů.

Recenzovaná práce je také příspěvkem k překonání tematické nevyváženosti historické produkce věnované československým dějinám po druhé světové válce, která dosud osvětluje převážně první poválečné desetiletí nebo období kolem přelomových let 1968 a 1989. K pozitivům textu patří jeho přehledné uspořádání, srozumitelnost a stylistická úroveň. Kniha vyvolá jistě zájem odborníků, kteří na ni mohou badatelsky navázat, a vzhledem k tematické přitažlivosti a čtivosti si zaslouží pozornost i širšího okruhu čtenářů.

10 O syntézu sociálních dějin se zatím pokusilo jen několik českých autorů. Obdobím 80. let se zabývá nedávno vydaná kniha Michala Pullmanna *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu* (Praha, Scriptorium 2011) a poválečným obdobím do roku 1960 (s četnými přesahy do doby starší i pozdější) monografie Jakuba Rákosníka *Sověťizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu* (Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010) – viz též recenzi Lenky Kalinové na tento titul „Socialistické Československo jako sociální stát: Inspirativní práce o teorii a vývojových tendencích sociálního státu“ v *Soudobých dějinách*, roč. 19, č. 1 (2012), s. 114–123.

Recenze

Osudy pamětníků ztvárněné třinácti kreslíři

Jiří Volák

KROUPA, Mikuláš a kol.: *Ještě jsme ve válce*. Praha, Post Bellum – Argo – Ústav pro studium totalitních režimů 2011, 180 stran.

„Komiks je unikátní v tom, že dokáže atakovat čtenáře přímo,“ řekl při jedné příležitosti Art Spiegelman, autor průlomového komiksu *Maus*, který v osmdesátých letech čtenáře přesvědčil, že grafický román dokáže poutavě a zároveň důstojně adaptovat i temné historické příběhy, v jeho případě zasazené do prostředí nacistických koncentračních táborů.

Mause podle svých slov četl i Mikuláš Kroupa, novinář a ředitel neziskové organizace Post Bellum. Ta metodou orální historie od roku 2001 zaznamenává a veřejnosti představuje vyprávění pamětníků, kteří prožili za druhé světové války a komunistického režimu mnohdy nesnesitelně dlouhé chvíle, co by neměly být zapomenuty. Společně se dvěma svými kolegy, Adamem Drdou a Davidem Bartoněm, se Kroupa stal scenáristou příběhů z nedávné československé minulosti pro komiksový soubor *Ještě jsme ve válce*. Zdůraznil nicméně, že ačkoliv měl *Mause* při práci na mysli, neměl prý ambice, aby pod hlavičkou sdružení Post Bellum vzniklo něco podobného.

Zpracování výsledných třinácti příběhů bylo svěřeno třinácti různým českým a slovenským kreslířům. Tento fakt se spolupodílí na jednom z hlavních znaků knihy – jednotlivé osudy jsou vykresleny samostatně a mnoho je nespojuje. Každý

z nich figuruje v publikaci coby svébytný celek a dle mého soudu nesdělují ani stejné pocity – snad s výjimkou všudypřítomné hořkosti z popisovaných událostí. A tak například komiks „Hurvínkovy příhody“ využívá dětské přezdívky skauta Leopolda Färbera, který jako kluk pomáhal protinacistickému odboji a v padesátých letech kvůli obdobným aktivitám protikomunistickým skončil v kriminálu, a předává jeho příběh vybarvovanou kresbou jako (doslova) vystřiženou ze zadní strany časopisu *ABC*. Miniaturní epizody se vejdou na stránku a v každé se nachází jednoduchá pointa, postavená na mnohdy absurdních a krutých momentech, v nichž se Färber ocitl.

S tímto rozšafným stylem kontrastuje mimo jiné příběh Pavla Macháčka, dalšího (bývalého) člena Junáka, ztvárněný v černobílém ladění připomínajícím detektivní žánr *noir*. Zatímco „Hurvínka“ autoři sledují od dětství až do pokročilého věku, kdy po propuštění z vězení začal zaznamenávat neznámé osudy nekomunistických odbojářů, komiks „Gestapácké razítko“ se soustředí jen na krátký časový úsek za protektorátu. Poštovní úředník Macháček se v protinacistickém odboji podle svých slov nijak neangažoval, do potíží s gestapem a později do Terezína a Flossenbürgu se ale dostal poté, co jeho židovský kamarád Jírka, jehož u sebe ukrýval, pro odboj ukradl razítko gestapa – což mu Macháček nikdy neodpustil. V krátkém, osobně pojatém doslovu, který po příběhu jako u všech ostatních v knize následuje, scenárista Mikuláš Kroupa naznačuje další sporné okamžiky Macháčkova života, jako bylo jeho komunistické angažmá v únoru 1948. Nejsou však blíže rozvedeny a také vyjádření Jírky (který po válce proslul jako básník vystupující pod pseudonymem František Listopad) k vyličené protektorátní epizodě si čtenář musí vyhledat na internetových stránkách sdružení Post Bellum.

V tomto ohledu se nabízí otázka, zdali by publikaci *Ještě jsme ve válce* nepřidalo na věrohodném dojmu, kdyby byly doslovy k příběhům obsáhlejší a poskytovaly i nějakou dokumentaci či krátká vyjádření dalších účastníků, která by nasvětlila vykreslené osudy z více úhlů. Komiksy jsou totiž pojaty vesměs dokumentárně, drží se reálií, autoři si zakládají na přesném převedení vyprávění aktérů – a slova „převedení vyprávění“ zdůrazňují, protože činnost Post Bellum je z podstaty dokumentační, nikoli analytická nebo interpretační. Komiksové příběhy tedy nejsou uměleckými díly, která by se skutečnými událostmi pouze inspirovala.

To však nic neubírá na kreativě, s níž se někteří autoři svěšené látky ujali. Vyniká například krátký příběh o neúspěšných útěcích za československé hranice ztvárněný kreslířem Václavem Štajchem. Hlavní protagonist, Luboš Jednorozec, je díky svému jménu pastelem vyobrazen jako ono bájné zvíře. Mimochodem, přesto ho Státní bezpečnost identifikuje podle fotografie, která ukazuje jeho skutečnou lidskou podobu. Všechny postavy příběhu jsou antropomorfní zvířata, ne nepodobná protagonistům *Mause*, a odpovídají lidským stereotypům. Kupříkladu agent StB vypadá jako krysa, přísedící soudce jako kudlanka nábožná a mukl v uranovém dole je krtek. Svižným obrazem bez dlouhých popisných textů tvůrce přímo pudí čtenáře, aby očima klouzal od jednoho okénka k dalšímu, což u všech komiksů z této knihy nemusí být pravidlem.

Podobná invence doprovází také příběh bývalého „normalizačního“ agenta StB „Chytřejší než oni“, který se svým příběhem sdružení Post Bellum sám oslovil. Tomáš Kučerovský převedl jeho boj se svědomím do plíživě se množící a hrozivé škrabošky ve tvaru papouška – mladík dotlačený ke spolupráci s tajnou policií si nasazuje masku opakujících se, papouškovaných frází o neškodnosti svého konání tak dlouho, až se vyjeví, že si ji nesnímá, ale přes ni si navléká masku člověka. Po něm následuje klipovitě ztvárněný život undergroundového vydavatele a jednoho z posledních politických vězňů Františka „Čuňase“ Stárka. Oběma příběhům přikládám velkou hodnotu, protože nutí k zamyšlení a připomenutí, jak byl odpor proti režimu i v sedmdesátých a osmdesátých letech obtížný a nebezpečný.

Přitom se však obávám, že je na první pohled zastíňují komiksy znázorňující drastičtější dobu a krvavější výjevy. Temně laděný úvodní komiks, kterým se kniha v médiích prezentovala především, sleduje poměrně známý osud armádního generála Tomáše Sedláčka. Jedná se o ukázkový příklad zásadového československého vlastence, jenž na straně Spojenců prošel bojišti druhé světové války, aby ho doma za komunistické totality čekal nejtvrďší možný žalář.

Rudou barvou rozhodně nešetří ani příběh „Poslední let“ o tragickém konci jednoho pokusu dostat se za hranice či znázornění traumatu Rudy Bělohoubka, který přežil těsně po válce takzvaný masakr u Zabitého. Zavraždění devatenácti lidí, z nichž většina byla německého původu, ale nikoliv nacisty, ve Vráži u Berouna bylo dlouho prezentováno jako „spravedlivá msta“. Ovšem, jak v doslovu shrnuje Adam Drda, šlo v něm pravděpodobně naopak o umlčení možných svědků činnosti nacistických kolaborantů.

Z hlediska faktografie je nejkontroverznější příběh poslední a také nejdelší, popisující údajně komunisty zinscenovaný plán na povstání v plzeňské věznici. Do něj měli být vtaženi významní vězňeni představitelé demokratického Československa a zároveň mělo posloužit k zastrašení umírněných dozorců. Příběh se vymyká z pojetí ostatních komiksů v knize – jak Mikuláš Kroupa přiznává, je poskládán z mnoha historek vztahujících se k událostem na Borech, takže nesleduje jednoho aktéra na základě poskytnutého interview. Opírá se hlavně o vzpomínky někdejšího nezúčastněného a v knize nezobrazeného dozorce. V tomto ohledu jako by tento komiks do knihy *Ještě jsme ve válce* ani nepatřil.

Zbývající tři příběhy popisují příkoří žen, které se staly obětmi hrůz válečných čtyřicátých let i komunistického útlaku. Paní F. přežila koncentrační tábory a pochod smrti jen díky neústupnému sebeobětování její matky, která jí předávala své potravinové přídělky a pracovala za ni. Miluška Havlůjová byla v padesátých letech zatčena a odloučena od svého ročního syna, neboť odmítla spolupracovat se Státní bezpečností. Epizoda „Česání bílého medvěda“ ztvárňuje osud Jiřiny Tvrdíkové, která se po nacistické okupaci Československa rozhodla ze své rodné Podkarpatské Rusi přejít do Sovětského svazu. Ačkoliv byla zprvu na hranicích společně s dalšími československými ženami vítána, vzápětí je sovětské úřady obvinily ze špionáže a poslaly do Gulagu, z něhož paní Tvrdíkovou vysvobodilo až povolání do Svobodovy armády. Stejně jako ostatním se ani ženám pro jejich působivě ztvárněné příběhy nedostalo tolik prostoru, kolik by si podle mého mínění zasloužily. Je škoda, že

se čtenář prakticky nestihne do událostí ponořit, zaobírat se motivy postav či se pozastavit nad spornými momenty; zkrátka příběhy prožít.

Přestože bych osobně ocenil, kdyby bylo příběhů v knize méně, tak aby mohly být jejich výpovědi důkladněji rozpracovány, viditelně podepřeny prameny a vzájemně se nezastiňovaly, nelze upřít, že publikace *Ještě jsme ve válce* je v českém prostředí neobvyklý komiksový počín, který má šanci podnítit zájem o naše nedávné dějiny. Příběhy a jejich ztvárnění jsou působivé a zapamatovatelné, což může z publikace učinit ideální pomůcku třeba pro učitele dějepisu.

Na otázku, zdali lze i vážné téma nedávných českých a československých dějin zpracovat pestřími obrázkovými styly, kniha odpovídá kladně. K zamyšlení zůstává, kterou cestou se přitom spíše vydávat – zdali usilovat o komiks jako přísně dokumentární médium doplňující se s odbornými publikacemi, k čemuž by byl od *Ještě jsme ve válce* stále kus cesty, anebo jestli by se měli autoři naopak v zájmu uměleckosti a oslovení veřejnosti nechat unést tvorbou, jak bývá obecně pro bublinový žánr typické, a dílo pouze zakončit slovy „Inspirováno příběhem ... který by neměl být zapomenut“.

Recenze

Děti a Pán Bůh

Karafiátovi Broučci a čistky dětské duše ve 20. století

Doubravka Olšáková

BROŽOVÁ, Věra: *Karafiátovi Broučci v české kultuře*. Praha, ARSCI 2011, 144 stran.

Literární historička Věra Brožová vydala v loňském roce velmi útlu a nenápadnou knížku *Karafiátovi Broučci v české kultuře*. Přestože se autorka specializuje na literaturu 19. století, zejména pak na literaturu českého národního obrození, její pozornost se díky vlastnímu ucelenému výzkumu recepce Karafiátových *Broučků* přesunula také na století dvacáté. Téma vnímané na první pohled apriorně jako součást literární kultury předminulého století tak přesahuje až daleko do soudobých dějin. Kontext recepce dětské knihy, která se stala v české společnosti dvacátého století kultovní četbou pro malé i velké, tak získal tvář, která je stejně tragikomická jako celé toto „šílené století“ (řeceno s Ivanem Klímou).

Kniha Věry Brožové je přehledně rozdělena na osudy Karafiátových *Broučků* v 19. a ve 20. století. „Dlouhé“ 19. století uzavírá autorka symbolicky vznikem samostatného Československa, v jejím textu však zřetelně vystupuje do popředí pro-
vázanost Masarykova myšlenkového světa z konce 19. století s pozdější československou společností. Periodizace je proto velmi volná a otevřená různým přechodům.

Spíše než vlastní osudy Karafiátových *Broučků* však sleduje autorka zrod *mýtu* Karafiátových *Broučků*. Farář Jan Karafiát (1846–1929) patřil k reformované církvi, po roce 1918 přestoupil k Českobratrské církvi evangelické. V protestantském prostředí představoval jednoho z „předních učenců české církve reformované, v boho-

sloví odborníka na slovo vzatého, zvláště v biblické linguistice“.¹ Ve století dvacátém se k němu hlásili i takoví představitelé českého protestantismu jako například Josef Lukl Hromádka, Rudolf Řičan, Jan Šimsa a další. Do dějin české kultury se však tento muž zapsal poněkud paradoxně především jako autor té zřejmě nejslavnější dětské knihy vydané v Čechách: *Broučci, povídky pro malé i velké děti* (1876).

Ideovou spřízněnost mezi Janem Karafiátem a Tomášem Garriguem Masarykem odhaluje Věra Brožová v oné státotvorné poloze, kterou učinil z protestantství právě zakladatel československého státu. O tom, že tato poloha však nebyla Karafiátovi blízká, svědčí jeho roztržka s Masarykem a zásadní ochladnutí jejich vzájemných vztahů po roce 1904. V té době si však již *Broučci* žili svým vlastním, na Karafiátovi nezávislým životem. Cestu, po níž se ubírali, jim vytyčil Masarykův stoupenec nejoddanější a nevěrnější – Jan Herben. Právě ten objevil Karafiátovy *Broučky* roku 1893, tedy sedmáct let po vydání, a byl jimi natolik fascinován, že okamžitě inicioval opožděnou recenzi. Tu napsal pro *Čas* Gustav G. Jaroš a po jejím otištění byl původní náklad okamžitě vyprodán. V příštím roce se objevil první dotisk; jen do roku 1968 následovalo celkem osmdesát vydání!

Důvodem proměnlivé, avšak vždy utilitární recepce Karafiátových *Broučků* různými režimy je podle autorky „interpretační otevřenost textu Karafiátova díla, podtrhovaná naivismem autora vyprávění“ (s. 101). Zatímco v pluralitní společnosti habsburské monarchie a meziválečného Československa si Karafiáta přisvojovaly různé proudy různých skupin (realisté, reformovaní pedagogové, protestanté), kdy každá jedna dokázala interpretovat *Broučky* v kontextu své vlastní ideologie, v komunistickém Československu se mu tato otevřenost stala osudnou. Se stejnou touhou, s jakou se na Karafiátovy *Broučky* vrhl Jan Herben a skupina přívrženců TGM, se jich pokusil zmocnit také ve své době velmi silný a institucionálně pevně etablovaný levicový proud české poválečné kultury. I přes jeho pozdější mocenský monopol šlo o pokus – kupodivu – neúspěšný.

V letech 1945 až 1949 navázali Karafiátovi *Broučci* na svou předválečnou popularitu a i přes omezený přísun papíru a kontrolu nad jeho využitím v tisku se dočkali jedenácti vydání. Zásadním počinem v poválečném Československu bylo však jejich vydání v ruštině, které bylo ustanoveno doplňkovou četbou československých základních škol. Knížku přeložil komunistický filozof a matematik Arnošt Kolman a jeho tehdejší manželka Jekatěrina Koncevaja, předmluvu sepsal Zdeněk Nejedlý.² Ideologicky podmíněný překlad, v němž se podařilo Kolmanovi v pětadesáti zásazích na celkem 122 stranách zcela eliminovat veškeré zmínky o Bohu, proměnil poetické líčení života bohobojných *Broučků* v takřka raně budovatelský román pro děti. Překlad si vysloužil kritiku, která byla později umocněna zavržením Arnošta Kolmana po jeho kritice gottwaldovského vedení KSČ. *Broučky* pak potkal podobný osud jako Kolmana: stejně jako zmizel roku 1949 v sovětském lágru Kolman, zmizeli také *Broučci* z knihkupeckých regálů a z české kultury vůbec. I přes snahu

1 Srv. *Ottův slovník naučný*, sv. 13. Praha, J. Otto 1898, s. 1002 (heslo „Karafiát, Jan“).

2 KARAFIAT, Jan: *Svetljački, skazka dlja malenkich i bolšich dětěj*. Praha, Státní nakladatelství 1947.

Zdeňka Nejedlého vřadit je do nového panteonu tradic československého národa se pro ně následujících osmnáct let nenašlo v české literatuře místo.

O rehabilitaci Karafiátových *Broučků* se deset let po vydání Kolmanova překladu pokusili na stránkách *Literárních novin* v roce 1957 spisovatelé Alexej Pludek a Oldřich Syrovátka. Jejich argumentace ve prospěch *Broučků* byla sice vedena z marxistických pozic (Broučci byli Broučky pracujícími), k jejich opětovnému uvedení na knižní trh došlo však v brněnském nakladatelství Blok až o deset let později, roku 1967 – tedy dlouho po „znovuobjevení“ Karla Maye, Jaroslava Foglara a dalších autorů pro děti a mládež, jak upozornila ve své době Věra Karfíková.

Jen v letech 1967 až 1971 bylo vytištěno a distribuováno celkem tři sta dvacet tisíc výtisků této knihy (s. 94). K tomu je nutno připočítat ještě gramofonové desky s namluvenými Brouččími příběhy, rozhlasové čtení na pokračování i filmové zpracování. Hlad po *Broučcích* byl neobyčejný. Osmdesáté první vydání Karafiátových *Broučků*, které vyšlo v roce 1968 ve Státním nakladatelství dětské knihy, se stalo díky výtvarnému pojetí Jiřího Trnky součástí vizuální paměti celé jedné generace takzvaných Husákových dětí. Ostatně právě toto vydání získalo v roce 1970 první cenu na mezinárodním knižním veletrhu v Moskvě.

Stejně rychle jako se *Broučci* objevili, zase po roce 1971 znovu upadli do nemilosti. Z oficiální kultury byli vypuzeni na její okraj, za své je však přijala kultura neoficiální. Věra Brožová například uvádí, že dramatická hra *Broučci & Hilsner*, jejímž autorem byl Jiří Daníček, byla uvedena roku 1974 na festivalu neoficiální kultury v Elbančicích u Nové Vožice (s. 97). Autorka také registruje odkazy na *Broučky* v tvorbě Josefa Kainara či Jana Skácela v době nastupující „normalizace“.

Osudy Karafiátových *Broučků* Věra Brožová sleduje v podstatě až do současnosti, poslední reflektovaná zmínka o *Broučcích* nese vročení 2010. Přestože se nepodařilo objevit pro Karafiátovy *Broučky* po roce 1989 společný interpretační rámec, detailní soupis různých vydání je solidním základem pro další eventuální bádání.

Věra Brožová patří k těm českým (literárním) historičkám a historikům, kteří se především díky plzeňským sympoziím profilovali v reakci na dobově homogenní historiografii hlavně na poli takzvaného druhého života. Nelze říci, že by se jednalo o vymezení vědomé,³ šlo spíše o hledání interpretační alternativy k jedinému možnému a povolenému interpretačnímu modu dějin, především 19. a 20. století. Ostatně sluší se podotknout, že fenomén takzvaného *Nachleben* se v západní Evropě aktivně hlásil k odkazu třetí generace školy Annales.⁴

Uchopit koncept „druhého života“ je nesmírně obtížné, na historika jsou totiž kladeny jak nároky zvládnout vlastní období, v němž sledovaný fenomén vznikl, tak i dějiny – zpravidla – dvacátého století. Jak tvrdí například Petr Čornej, „druhý život“ husitství nelze dost dobře postihnout bez pečlivé průpravy středověkou

3 Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka – VYBÍRAL, Zdeněk (ed.): *Husitský Tábor a jeho postavení v české historiografii v 70. a 80. letech 20. století*. Tábor, Husitské muzeum v Táboře 2004.

4 Srv. např. práce Maurice Agulhona, který se zabývá francouzskými dějinami 19. století v přehledu k 20. století. Na školu Annales se při analýzách typu *Nachleben* odvolává např. Gerd Krumeich (srv. KRUMEICH, Gerd: *Jeanne d'Arc: Die Geschichte der Jungfrau von Orléans*. München, C. H. Beck 2006).

heuristikou. Je zajímavé sledovat, jak se po několika nezdařených pokusech o zopakování konceptu „druhého života“ z konce devadesátých let minulého století začíná tento přístup znovu pomalu vracet do českého prostředí v té nejlepší tradici.⁵

Analýza „druhého života“ kulturních fenoménů typu této dětské knihy je tématem, které čerpá – či by mělo čerpat – ze sociologie paměti, kulturních dějin i dějin literatury. Proměna vnímání pohádek dodnes přímo podléhá politickému, sociálnímu a kulturnímu vývoji. Typickým příkladem proměny tohoto vnímání je recepce klasických příběhů z počátku dvacátého století po roce 1990. Svou roli v razantním odvratu od dobových klasických pohádkových schémat sehrálo bezesporu také to, že generace, která slyšela vyprávět klasické pohádky, jež vznikly na konci 19. a v první polovině 20. století (kromě *Broučků* například Ladovy pohádky a říkadla a další), již odrostla a schémata, která snad vědomě, snad nevědomě začala předávat dále svým dětem, již nefungují či byla přímo diskreditována jako politicky nekorektní. Tak kocour Mikeš byl u nás nedávno „odhalen“ jako zastánce rasismu,⁶ ostatně stejně jako Tintin v Belgii a ve Francii.⁷ Některá Tintinova dobrodružství se z důvodu politické korektnosti mohou prodávat jen v odděleních literatury pro dospělé.

Je však dobře, že ta zajímavá kniha s možná poněkud fádním názvem vyšla. Autorka v ní vědomě rezignuje na reflexi soudobých přístupů k analýze politicko-ideologických aspektů dětské literatury a pohádek vůbec,⁸ které v mnoha případech svou snahou být metodologicky *à la mode* přehlušují ono prosté sdělení, že pohádky podléhají dikci politiky stejně razantně – ne-li razantněji – jako celé pole beletristické literatury a koneckonců kultury vůbec. Mluvit o politickém a ideologickém potenciálu pohádek je jaksi neslušné, poněvadž tvrdý ideologický tlak se nesluší spojovat s křehkou dětskou duší.

Tuto touhu po očistě dětské duše – a stejně tak i politiky – vyjádřil v šedesátých letech ve své předmluvě ke Karafiátovým *Broučkům* z roku 1967 velmi křehce Jan Skácel. Ten krátce a stručně, leč v poeticky melancholickém duchu odpovídajícím Karafiátově tvorbě, reflektoval nedávnou stalinistickou minulost: „Mám podezření, že když mne nakladatelství Blok požádalo, abych napsal několik málo slov k výboru Jana Karafiáta, čekalo ode mne, že se vyrovnám se skutečností, proč jedna z nejhezčích dětských knih na světě spala až zbytečně dlouho. Svrbí mě sice jazyk, ale neudělám to. Broučci jsou knížka pro děti a dětem není nic do omylu a opomenutí

5 Kromě recenzované publikace se jedná např. o knihu *Zrození mýtu* (NOVOTNÝ, Robert – ŠÁMAL, Petr (ed.): *Zrození mýtu: Dva životy husitské epochy*. Praha – Litomyšl, Paseka 2011).

6 Viz např. Části Romů se nelíbí kocour Mikeš: Lada prý byl rasista. In: *Týden.cz*, 14.4.2010 (viz http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/rasismus-v-cesku/casti-romu-se-nelibi-kocour-mikes-lada-pry-byl-rasista_165465.html, staženo 24.11.2011; Lada rasista? Mikeš rozdělil romskou komunitu. In: *Tamtéž*, 15.4.2010 (http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/lada-rasista-mikes-rozdelil-romskou-komunitu_165596.html, staženo 24.11.2011).

7 Naposledy k tomuto tématu viz např. BUNYAN, N.: Tintin banned from children's shelves over "racism" fears. In: *The Telegraph* (3.11.2011) (<http://www.telegraph.co.uk/culture/books/booknews/8866991/Tintin-banned-from-childrens-shelves-over-racism-fears.html>, staženo 24.11.2011).

8 Viz MICKENBERG, Julia L. – NEL, Philip – ZIPES, Jack (ed.): *Tales for Little Rebels: A Collection of Radical Children's Literature*. New York – London, New York University Press 2008.

dospělých.⁹ Jak si při četbě těchto slov nevzpomenout na Karla Jasperse, který se snažil pochopit a uchopit otázku kolektivní viny a ve svém díle napsal: „Nemáme tendenci obviňovat druhé, nechceme je strhnout a jakoby nakazit. Ale v odstupu, jímž se vyznačuje starost člověka, který upadl a přichází k sobě a rozpomíná se, si myslíme: kéž by jen druzí nešli podobnými cestami, – kéž bychom se jen, pokud máme dobrou vůli, na ně mohli spolehnout.“¹⁰

9 SKÁCEL, Jan: Kniha, která si odpočala. In: KARAFIÁT, Jan: *Broučci: Výbor z díla*. Brno, Blok 1967.

10 JASPERS, Karl: *Otázka viny*. Praha, Mladá Fronta 1991, s. 70.

Recenze

Meziválečné Německo jako spektakl

Dalibor Vácha

ROSSOL, Nadine: *Performing the Nation in Interwar Germany: Sport, Spectacle and Political Symbolism, 1926–1936*. New York, Palgrave Macmillan 2010, 226 stran.

Nadine Rossolová působí na katedře historie na univerzitě v Limericku v Irsku a soustavně se zabývá zkoumáním kulturní historie Německa v první polovině dvacátého století. Publikuje nejen v angličtině, ale pochopitelně také v němčině.¹ Její disertační práce (2006) se týkala vytváření republikánské reprezentace a identity ve výmarské republice (1918–1933). Recenzovaná publikace *Inscenace národa v meziválečném Německu: Sport, spektakl a politický symbolismus, 1926–1936* je její první knižní monografií, která i přes svůj relativně nevelký rozsah (text samotný končí na straně 165) shrnuje její dosavadní bádání. Jedná se o ambiciózní projekt, jehož cíle byly bezpochyby splněny jen v některých případech. Kniha je rozdělena do sedmi samostatných kapitol, zahrnuje úvod, závěr, poznámkový aparát, bibliografii k tématu a kombinovaný (jmenný a věcný) rejstřík. Do textu jsou vloženy dobové fotografie, často převzaté z propagandistického tisku.

1 Viz např. ROSSOL, Nadine: Flaggenkrieg am Badstrand: Lokale Möglichkeiten repräsentativer Mitgestaltung in der Weimarer Republik. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 56, č. 7–8 (2008), s. 617–637; TÁŽ: Weltkrieg und Verfassung als Gründungserzählungen der Republik. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 55, č. 50–51 (2008), s. 13–18.

Autorka se již v úvodu hlásí k touze po intenzivním propojení politiky a spektakulární veřejné kultury ve v ýmarském Německu, což považuje za klíčový prvek pro pochopení patnáctiletého období od vzniku v ýmarské republiky v roce 1918 (případně 1919) až do nástupu nacistů roku 1933. Není to přístup zcela originální, jak by se mohlo na první pohled zdát. Metodologicky se autorka odkazuje na několik důležitých studií, které tento prvek aplikují na konkrétní témata, jako je v ýmarská parlamentní kultura (například práce Thomase Mergela),² rozhlasové vysílání v období přechodu mezi v ýmarskou republikou a nacistickým režimem nebo motocyklové závody ve stejné době (zejména studie Adelheid von Salderové).³ Nadine Rossolová odkazuje také na význačný a dosud vysoce hodnocený sborník *Tanec na sopce: Eseje o kultuře v ýmarské republiky*.⁴ Práce je součástí nyní velmi moderního trendu zkoumání kulturní paměti a rozhodně ji lze považovat za inspirativní z hlediska metodologického i tematického, i když ne za něco zcela výjimečného. Rossolová se pokouší o užší propojení postupů a témat, které byly již prozkoumány dalšími historiky.

První kapitola je nazvána „Těla a městský prostor: Přehlídky, pochody a manifestace“ a její název přesně předznamenává obsah. Přehlídky, pochody a manifestace považuje Rossolová za nejznámější a nejlépe popsany veřejný kulturní fenomén meziválečného, zejména nacistického Německa. Autorka zdůrazňuje, že nebyl typický jen pro Hitlerův režim, protože kořeny této „záliby“ ve veřejných spektaklech pevně tkví ve veřejné prezentaci v ýmarské republiky i hlouběji v německých dějinách (podkapitola „Když se Němci učili manifestovat“, s. 14–18). Připomíná, že dvacátá léta v Německu byla naplněna veřejnými pochody a manifestacemi podobně jako desetiletí následující. Důvodem byla skutečnost, že politické síly v ýmarské republiky si dobře uvědomovaly význam podobných akcí při vytváření klimatu pro „bezproblémové“ fungování režimu. Druhá kapitola je nazvaná „Sport a hry 1925–1928“; sport ve dvacátých letech je mnohem méně prozkoumán než konkurenční nacistické obří slavnosti o deset let později (s pomyslným vrcholem v olympijských hrách roku 1936), přestože jeho tehdejší veřejná prezentace není o nic méně zajímavá. Rossolová nevyčerpává čtenářskou pozornost srovnáváním desítek sportovních podniků, vybírá spíše typické prvky, které může analyzovat hlouběji. Zdůrazňuje dvojici velkých sportovních událostí té doby: „socialistickou“ olympiádu ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1925 a Bojové hry (*Kampfspiele*) v Kolíně nad Rýnem o rok později, které označuje za „buržoazní“ sportovní podnik. Srovnání veřejné

2 MERGEL, Thomas: *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik: Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag*. Düsseldorf, Droste 2002.

3 SALDERN, Adelheid von: Volk and Heimat in Radio Broadcasting during the Period of Transit from Weimar to Nazi Germany. In: *The Journal of Modern History*, roč. 76, č. 2 (2004), s. 312–346; TÁŽ: Cultural Conflict, Popular Mass Culture and the Question of Nazi Success: The Eilenreide Motorcycle Races, 1924–1939. In: *German Studies Review*, roč. 15, č. 2 (1992), s. 317–338.

4 KNIESCHE, Thomas W. – BROCKMAN, Stephen (ed.): *Dancing on the Volcano: Essays on the Culture of the Weimar Republic*. New York, Camden House 1994.

prezentace idejí (možná by se dalo rovnou říci ideologií) v rámci obou sportovních událostí rozhodně patří k lepším částem recenzované publikace.

Třetí kapitola „Republika na scénu! Oslavy Dne ústavy v roce 1929“ je analýzou jedné velké a do jisté míry typické festivity republikánského období v meziválečném Německu – Dne ústavy. Kapitola je uvedena odvážným, ale nikoliv nepodloženým tvrzením: „Komunita, masy a rytmus byla klíčová slova ve výmarském Německu, která charakterizovala diskurzy o společenském, kulturním a politickém životě a vyjadřovala ‘duch doby’ (*Zeitgeist*).“ (s. 58) Tento náhled na věc v souladu s analýzou obrazu „republikánské jednoty“ pak prostupuje celou kapitolu. Nacionalismem ve veřejném prostoru se zabývá následující kapitola „Republikánský nacionalismus: Rýnská oslava v roce 1930“, která pojednává o tom, jak Němci prožívali osvobození Porýní (respektive ukončení spojenecké okupace této oblasti). Zatímco oslavy ústavnosti z roku 1929 Rossolová interpretuje jako dosud republikánské a do jisté míry demokratické, berlínské osvobozené oslavy o rok později již vnímá jako přechod od „čistého“ republikánství k nacionalistickým až nacistickým agresivnějším formám. Porovnává způsoby veřejné prezentace a jejich proměnu v pouhém jediném roce, aby došla k závěru, že zde nedošlo ještě k úplnému převratu, spíše ke kvantitativnímu posunu. Nacionalismus byl ve veřejné prezentaci výmarské republiky již přítomen, oslava ukončení spojenecké okupace Porýní ho však dál posílila.

V následující kapitole „Stranické manifestace a nacionalistické divadlo (*Thingspiel*) ve třetí říši“ se Nadine Rossolová zabývá kulturou ve veřejném prostoru pod nadvládou nacismu, a to na příkladu stranických manifestací a dále zvláštního typu propagandy spojeného s uměleckým prožitkem, označovaného jako *Thingspiel*. Byla to divadelní hra s propagandistickým zaměřením (často uváděná v přírodních divadlech), která dávala divákovi možnost zapojit se do představení a plně prožít jeho ideologický náboj. Není asi nutné zdůrazňovat, že umělecká úroveň těchto produkcí zde není předmětem intenzivního zkoumání. Autorka připomíná, že ambiciózní idea *Thingspiel* byla nakonec neúspěšná a její realizace pozvolna zmizely ze scény. V předposlední kapitole „Smrt spektaklu v polovině třicátých let“ pak zastává myšlenku, že v polovině třicátých let nastal konec některých forem veřejné prezentace německé kultury, jako například výše uvedeného propagandistického divadla. Rossolová současně považuje berlínské olympijské hry v roce 1936, jež se dosud těší značné pozornosti (nejen) historiků,⁵ za jakousi labutí píseň těchto zanikajících typů obsazování veřejného prostoru.

Poslední kapitola „‘Jako před sto lety...’ Místní festivity ve výmarském a nacistickém Německu“ se zabývá slavnostmi s menší rezonancí v kulturním prostoru meziválečného Německa, tedy oslavami určenými pro menší počet účastníků (ať už vystupujících nebo přihlížejících) a organizovanými v menších městech, než byl Berlín, Norimberk, Frankfurt nad Mohanem nebo Kolín nad Rýnem. Rossolová se

5 V češtině k tématu vyšly např. tyto knihy: HILTON, Christopher: *Hitlerova olympiáda: Olympijské hry 1936 v Berlíně*. Praha, Práh 2008; RIPON, Anton: *Hitlerova olympiáda: Historie nacistických her roku 1936*. Praha, BB/Art 2008; WALTERS, Guy: *Berlínské hry: Olympijský sen ukradený Hitlerem*. Praha, BB/Art 2007.

pokouší najít rozdíly a podobnosti mezi akcemi pořádanými ve velkém a skromnějším měřítku, objevit interpretační klíč v podobě společných vzorců těchto sociálních praktik. Uvádí přitom, že je sice možné na základě pramenů zkoumat jednotlivé slavnosti, ale už je mnohem obtížnější se soustředit na *festive continuities* – proměny či konstanty lokálních oslav v čase. Současně ukazuje, jak velký důraz kladly po roce 1933 nacistické struktury na unifikovaný vzhled (výzdobu a podobně) při menších oslavách. Na tomto příkladě předvádí, nakolik byly místní ceremonie ovlivněny těmi „velkými“.

Recenzovaná práce je podnětná a i přes některé diskutabilní závěry přináší neotřelý vhled do zdánlivě dobře prozkoumaného prostoru bádání o nacistickém Německu. Jejím přínosem je pohled na oslavy v Německu ne jako na izolované události, ale jako na vzájemně související momenty v delším trvání. Pokus o propojení tématu přes hranice výmarské republiky a předválečného nacistického režimu v Německu je o to metodologicky cennější, že tyto dvě éry obvykle historici striktně oddělují. Zejména ti z nich, kteří se zabývají třetí říší, považují výmarskou republiku víceméně za jakousi predehru a nevěnují jí dostatek pozornosti. Podobně je tomu v českém prostředí, kde dějiny výmarské republiky stojí stranou jak z hlediska původních, tak i překladových prací.

Recenze

Tito poslovinsku

Na podstatnou biografii jugoslávského vůdce teprve čekáme

Jan Pelikán

PIRJEVEC, Jože: *Tito in tovariši*. Ljubljana, Cankarjeva založba 2011, 712 stran.

Jože Pirjevec v současné době patří k nejvýznamnějším slovinským historikům. Nedávný sedmdesátník má za sebou úctyhodnou akademickou a vědeckou kariéru. Dlouhá léta působil na univerzitě v Padově. Během uplynulé dekády se výrazně zasloužil o vznik a etablování pedagogicko-výzkumného pracoviště na univerzitě v Koperu, které již dnes náleží ke klíčovým centrům historického bádání ve Slovinsku. Pirjevcova bibliografie čítá mnoho desítek položek, včetně několika uznávaných a hojně citovaných monografií a syntetických děl. Zaměřoval se na dějiny slovinského přímoří, a především na vývoj jihoslovanských zemí v moderní době. Pirjevcův vědecký opus je přitom nedílnou součástí nejen slovinské, ale i italské historické balkanistiky. Část z jeho děl byla původně vydána v italštině. V českém prostředí slavil zasloužený úspěch překlad jeho syntézy dějin jugoslávského státu.¹

1 PIRJEVEC, Jože: *Jugoslavija 1918–1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper, Lipa 1995 (český překlad: *Jugoslávie 1918–1992: Vznik, vývoj a rozpad Karadjordjevićovy a Titovy Jugoslávie*. Praha, Argo 2000). Ke slovinskému vydání srv. moji recenzi v *Českém časopisu historickém*, roč. 94, č. 2 (1996), s. 395–401.

Bez ohledu na svůj věk disponuje slovinský badatel až neuvěřitelnou energií. Tento životní dar spojený s velkou pracovitostí a pochopitelně s ohromnou erudicí Pirjevcovi v roce 2011 umožnil vydat další, více než sedmisetstránkovou syntézu, věnovanou tentokrát životním příběhům Josipa Broze Tita a jeho nejbližších spolupracovníků. Šlo o ambiciózní počín. V nástupnických státech bývalé Jugoslávie totiž zájem o život a politický odkaz Josipa Broze Tita dosud projevovali jen žurnalisté, historizující publicisté a filmoví dokumentaristé.² Drtivou většinu jejich děl charakterizuje povrchnost, politicky či nacionálně podmíněná tendenčnost a senzacechtivost.

Přes příznivý ohlas a neobyčejně velký komerční úspěch Pirjevcova kniha o Titovi a jeho nejbližších spolupracovnících zdaleka nedosahuje kvalit některých jeho předcházejících děl. Z nich namátkou uvedme knihu zabývající se mezinárodními souvislostmi roztržky mezi Stalinem a Titem³ a před pěti lety publikovanou objemnou monografii o Slovincích v Terstu a přímoří.⁴

Problematický výsledek Pirjevcova ambiciózního počínu do značné míry ovlivnila nesourodá kompozice knihy. Zhruba první polovinu recenzovaného díla autor koncipoval jako podrobný životopis Josipa Broze. V širších souvislostech představuje jeho osudy od dětství až do skončení druhé světové války, částečně až do propuknutí roztržky se Sovětským svazem o tři roky později. Z následujících kapitol se však Titův životní příběh vytrácí a text je více syntetickou prací o dějinách druhé Jugoslávie než biografii jejího vůdce. Autor navíc do výkladu zařadil biografické pasáže věnované Milovanu Djilasovi, Edvardu Kardeljovi a Aleksandru Rankovičovi. Ty jsou však ve srovnání s kapitolami analyzujícími asi polovinu Titovy politické kariéry a zhruba dvě třetiny jeho životní pouti přesprávil stručné, a proto nutně schematické. V obsáhlém textu tak mají nakonec podobu málo ústrojných rozsáhlejších biografických medailonků.

Žánrová nesourodost textu však není jedinou, a také ne hlavní slabinou recenzované knihy. Její kvalitu daleko více snižuje charakter heuristické základny a způsob, jímž autor s prameny zachází. Jože Pirjevec náleží k průkopníkům bádání o moderních dějinách Jugoslávie. V sedmdesátých a osmdesátých letech, kdy se svými analýzami začínal, byly příslušné archivní fondy tehdejší Socialistické federativní republiky Jugoslávie historikům zcela nepřístupné. Metody bádání o soudobých dějinách jugoslávské federace se tak podobaly sovětologickým výzkumům. Autoři vycházeli z nepočetných memoárových knih, tisku, ze zpráv diplomatických misí. Na pramenném základě tohoto typu také Pirjevec například

2 Žádný solidní životopis Josipa Broze Tita nepublikovali v posledních dvaceti letech ani badatelé působící mimo jihovýchodoevropský areál. Pro čtenáře neznalé jihoslovanských jazyků tak nadále zůstávají nejlepším zdrojem informací o Titově osobnosti vzpomínky vysokého jugoslávského komunistického funkcionáře a poté prvního východoevropského disidenta Milovana Djilase, vydané poprvé již před více než třiceti lety (DJILAS, Milovan: *Tito: The story from inside*. New York – London, Harcourt Brace Jovanovich 1980; TÝŽ: *Tito: Eine kritische Biographie*. Wien, Molden 1980).

3 PIRJEVEC, Jože: *Tito, Stalin in Zahod*. Ljubljana, Delavska enotnost 1987.

4 TÝŽ: „Trst je naš!“: *Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana, Nova revija 2007.

vydal výše vzpomenutou, ve své době vynikající knihu o sovětsko-jugoslávské roztržce.

V devadesátých letech se podmínky pro výzkum dějin jugoslávského státu během krátké doby kvalitativně změnily. Drtivá většina dokumentů vzniklých činností centrálních (federálních) i republikových stranických i státních institucí byla odtažena a volně zpřístupněna vědecké veřejnosti. Platí to zejména o bělehradských archivech obsahujících spisy prezidentské kanceláře, nejvyšších stranických orgánů a svazového ministerstva zahraničních věcí. Kvůli absenci příslušných seriózně koncipovaných ucelených edic pramenů a vzhledem k velmi nízké úrovni vědeckého poznání moderních jugoslávských dějin je při výzkumu vývoje Titovy federace naprosto nezbytné důkladné studium těchto dokumentů, uložených v Archivu Jugoslávie a v Archivu Ministerstva zahraničí Republiky Srbsko. Jože Pirjevec v pečlivě vedeném poznámkovém aparátu několikrát na dokumenty z Titova archivu i z fondu Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie odkazuje. Je však zřejmé, že jde o výsledek několika víceméně nahodilých sondáží a že příslušné klíčové dokumenty soustavněji neanalyzoval. Pirjevec svoji poslední knihu v zásadě napsal způsobem, na jaký si při svém dřívějším bádání o dějinách poválečné Jugoslávie zvykl, tedy sovětologickou, dnes již archaickou metodou.

Neznalost zmíněných klíčových písemností se autor pokusil kompenzovat mimo jiné prezentací výsledků rozsáhlých výzkumů, které podnikl v archivech ministerstev zahraničních věcí Německa (včetně fondu velvyslanectví bývalé NDR v Bělehradu), Itálie či Československa. Hodnotu jeho závěrů však například nutně devaluje, když při analýze vnitropolitického dění v jugoslávské federaci neodkazuje na přepisy zvukových záznamů ze schůzí příslušných nejvyšších bělehradských grémií, které jsou badatelům snadno dostupné, ale namísto toho se opakovaně opírá o zprávy československých diplomatů akreditovaných v SFRJ. Výpovědní hodnota informací přicházejících z československé ambasády v Bělehradu přitom byla až na výjimky po celou dobu existence druhé Jugoslávie horší než podprůměrná.

Výrazně více než o výzkum v archivech bělehradských se autor recenzované knihy opíral o údaje, které získal při bádání v archivech v Záhřebu a v Lublani. Vzhledem k charakteru mocenských mechanismů fungujících v Titově režimu však v nich mohl získat jen zlomek klíčových informací. Platí to například o Pirjevcem hojně citovaných písemnostech uložených v pozůstalosti významného představitele Svazu komunistů Jugoslávie chorvatského původu Vladimira Bakariče, která je součástí fondů záhřebského Chorvatského státního archivu. Výpovědní hodnota Bakaričovy pozůstalosti však odpovídá náhodně vzniklé podmnožině souboru dokumentů, které jsou jinak v celistvosti uloženy v bývalém hlavním městě Jugoslávie.

Až do zpřístupnění bělehradských archivních fondů byly jako jeden z hlavních zdrojů při studiu moderních jugoslávských dějin využívány spisy Vladimira Dedijera. Novinář a vlivný komunistický funkcionář tohoto jména sepsal na počátku padesátých let oficiální biografii Josipa Broze Tita. Po čtvrtstoletí, když již dávno stál mimo vysokou politiku, se k psaní Titova životopisu vrátil. Velmi dovedně

využil svých rozsáhlých kontaktů a konexí a shromáždil rozsáhlý dokumentační materiál, jehož jádro tvoří vzpomínky mnoha desítek jugoslávských komunistických funkcionářů. Na základě těchto písemností a dalších výzkumů Vladimir Dedijer na počátku osmdesátých let vydal tři díly *Nových příspěvků k biografii Josipa Broze Tita*,⁵ které dohromady čítají více než tři tisíce stran. Čtvrtý svazek, připravený k vydání na počátku devadesátých let, již vytištěn nebyl. Obyvatelé rozpadající se jugoslávské federace tehdy měli jiné starosti a životní osudy před deseti lety zesnulého autoritativního vládcce je nezajímaly.

Dvacet let poté Dedijerova nepublikovaného textu a jeho ohromného archivu bohatě využil Jože Pirjevec při psaní recenzované knihy. Při často nekritickém přebírání informací z tohoto zdroje ovšem nebral v úvahu několik důležitých momentů: Dedijer nebyl profesionální historik; především však jako přímý aktér mnohých událostí, o nichž psal, obvykle nezůstával nestranným analytikem. Konfrontace jeho závěrů a hodnocení s archivními dokumenty ukazuje, že mnohdy s fakty nakládal vyloženě účelově a někdy uváděl i ničím nepodložené údaje. Jeho čtivé knihy jsou až magickou směsí relevantních informací, vysoce zajímavých postřehů, polopravd, mystifikací a výmyslů. V žádném případě je však nelze – jak to mnohokrát v recenzované knize činí Jože Pirjevec – nekriticky využívat jako hodnověrnou sekundární literaturu či jako edici pramenů.

Podobně nekriticky Pirjevec operuje i s fakty získanými z memoárů a z nepřliš kvalitních monografií a publicistických knih. Například často odkazuje na výrazně tendenční dílo chorvatské nacionalisticky orientované badatelky Nady Kisičové Kolanovičové nebo na – i do češtiny přeložený – podprůměrný Titův životopis sepsaný Jasperem Ridleym.⁶ Pirjevec se také mnohokrát opírá o dosti nepřesné (někdy i zjevně záměrně matoucí) vzpomínky představitelky „chorvatského jara“ Savky Dabčević-Kučarové.⁷ Překvapivě však nezná mnohem hodnotnější memoáry jejího souputníka Mika Tripala.⁸ Totéž platí o Pirjevcovu početném využívání stylizovaného deníku srbského spisovatele a politika Dobrici Čosiče a o opomenutí dobových záznamů ředitele bělehradského rozhlasu a televize Zdravka Vukoviče, které jsou jedním z klíčových děl pro poznání politického vývoje Jugoslávie.⁹

Chorvatská, slovinská či makedonská historiografie přispěly v uplynulém dvacetiletí k poznání moderních jugoslávských dějin jen nepatrně. Společenská atmosféra nabádající k sebezahledění do národního rámce i výše zmíněná kvalita

5 DEDIJER, Vladimir: *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 1 a 2. Rijeka, Liburnija 1980 a 1981; sv. 3. Beograd, Radna Organizacija DzRaddz 1984.

6 KISIČ KOLANOVIĆ, Nada: *Hebrang: Iluzije i otrežnjenja*. Zagreb, Institut za suvremenu povijest 1986; RIDLEY, Jasper: *Tito: A Biography*. London, Constable 1994 (česky: *Tito: Životopis otce Jugoslávie*. Liberec, Dialog 1995).

7 DABČEVIĆ-KUČAR, Savka: *'71: Hrvatski snovi i stvarnost*. Zagreb, Interpublik 1997.

8 TRIPALO, Miko: *Hrvatsko proljeće*. Zagreb, Globus 1990.

9 ČOSIĆ, Dobrica: *Piščevi zapisi (1951–1968)*. Beograd, Filip Višnjić 2000; TÝŽ: *Piščevi zapisi (1969–1980)*. Beograd, Filip Višnjić 2001; VUKOVIĆ, Zdravko: *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma: Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*. Beograd, Narodna knjiga 1989.

příslušných domácích archivních fondů způsobily, že až na drobné výjimky se historikové nejnovějších dějin pocházející z těchto prostředí zabývali lokálními, v zásadě druhořadými problémy. Výjimku v tomto ohledu představuje srbská, přesněji řečeno bělehradská historická produkce. Specifický přístup zdejšího prostředí k jugoslávské státnosti a dostupnost klíčových archivů v posledních patnácti letech umožnily vznik mnoha děl hodných zřetele. Pirjec se však s výsledky bádání svých bělehradských kolegů neseznámil.

Výše řečené kritické poznámky neznamenají, že by Pirjecovo syntetické dílo bylo vysloveným nezdarem. Čtivě, někdy až beletristicky psaný text obsahuje zanedbatelné množství faktografických chyb. Zejména laickému čtenáři může nabídnout srozumitelný obsažný přehled o Titově životě a o politickém vývoji jugoslávské federace v letech 1945 až 1980. Pro specializované historiky budou v knize asi nejzajímavější kapitoly o Titových životních osudech ve druhé polovině třicátých let. V nich Pirjec úspěšně zúročil výsledky svého bádání v moskevských archivech, kde měl mimo jiné k dispozici fondy Komunistické internacionály. Výsledky Pirjecova výzkumu však naznačují, že ani zpřístupnění ruských archivů výrazněji nepomůže k objasnění některých nejasných až tajemných epizod v této fázi politické kariéry Josipa Broze.

Vzhledem k Pirjecovu velkému vědeckému i společenskému vlivu a významu ve slovinském prostředí nelze jistě přehlédnout ještě jeden aspekt jeho díla. Tím je jeho postoj k historickému odkazu jugoslávské federace. V jeho knize sem tam nalezneme úvahy odrážející přehlíživý přístup k srbskému a částečně i k chorvatskému prostředí. To se obráží nejen v tom, že Pirjec mnoho srbských politiků bezdůvodně, apriorně označuje za nacionalisty či velkosrby, ale například i v jeho úvaze, podle níž by se životní osudy Josipa Broze odvíjely jinak, kdyby byl zůstal i ve školních letech na vychování u svých slovinských prarodičů. Podle Pirjence by se totiž v tomto případě o výjimečně nadaného mladého chlapce v civilizovaném Předlitavsku nejspíš postarali národně cítící slovinští duchovní, kteří by ho dovedli až k univerzitnímu vzdělání. V chorvatském Záhoří – sice sousedícím se Slovinskem, ale již náležícím k bánskému Chorvatsku, tedy k zalitavské (rozumějme *východní*) části monarchie (a Evropy) – však údajně již takové možnosti neměl. Úvahy podobného typu se ovšem v recenzovaném díle vyskytují víceméně ojediněle a zdá se, jako by se do něj vloudily z inercie. Pirjecův názor na význam druhé Jugoslávie se totiž za patnáct let významně změnil. Tam, kde v polovině devadesátých let používal ve své syntéze při hodnocení významu federálního státu ironii a sarkasmus, je nyní věcný. Dřívější zlehčování úlohy Josipa Broze Tita a jeho spolupracovníků po dvaceti letech zaměnil za střídavý respekt. Pirjec implicitně uznává v mnoha ohledech sice limitovanou a časově omezenou, přesto ale zřetelnou dějinnou stopu autoritativní levicové diktatury v Jugoslávii.

Ve dvoumilionovém Slovinsku je historik šťastný, když se prodá více než sto, dvě stě výtisků jeho monografie. Kniha *Tito a soudruzi* se dočkala mnohokrát opakovaného dotisku; koupilo si ji více než dvacet tisíc lidí. Tento nesporný, až závratný úspěch svědčí nejen o Pirjecově významu a popularitě, ale také o změně společenské reflexe federativní Jugoslávie. Jen pro srovnání: Ve Slovinsku by se

v roce 1938 (tedy dvacet let po kolapsu habsburské monarchie), ale ani nikdy jindy, neprodávala s takovým ohlasem a úspěchem biografie Františka Josefa I. Po dvaceti letech od rozpadu Jugoslávie pro velkou část slovinské populace již svazový stát nepředstavuje hrůznou, či alespoň nepříjemnou historickou etapu, od níž je třeba se co nejrychleji odpoutat. Titova federace je ve Slovinsku většinou vnímána jako nedílná, a nikoliv negativní etapa národních dějin.

Recenze

Spotřebitel a konzumní kultura z německého pohledu

Ondřej Táborský

GASTEIGER, Nepomuk: *Der Konsument: Verbraucherbilder in Werbung, Konsumkritik und Verbraucherschutz 1945–1989*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2010, 291 stran.

Konzum a reklama jsou již po dvě desetiletí tématem sociálních a kulturních dějin v německojazyčném prostředí. Počátky této vlny zájmu byly inspirovány staršími dějinami každodennosti. Také proto byly nejprve publikovány práce spíše popisnějšího charakteru. V posledních letech se však pozornost historiků pomalu obrací směrem k myšlenkovým základům společnosti masové spotřeby. Publikace mnichovského badatele Nepomuka Gasteigera postupuje právě touto cestou, neboť má za téma konstrukci „spotřebitele“ v uvažování o konzumu a reklamě v poválečném Západním Německu. Svým přístupem zapadá do aktuálního trendu německé historiografie sledujícího fenomén spotřeby nejen z hlediska sociálních a kulturních dějin, ale také z pohledu dějin idejí. Tento přístup může v mnohém obohatit i české bádání o spotřební kultuře. Úvahy o roli spotřeby a reklamy v zemích socialistického tábora totiž byly na vývoji v Západním Německu silně závislé. Zvláště v Československu šedesátých let myšlenky německých marketingových specialistů zaznamenaly značný ohlas a silně ovlivnily propagaci československého exportu. Text knihy vznikl jako disertační práce na mnichovské univerzitě,

kde se autor věnuje bádání o spotřební kultuře. Kromě akademické dráhy však působí také jako odborník na digitální komunikaci ve vlastní reklamní agentuře.

Autor v úvodu nastiňuje svou tezi o čtyřfázovém rozvoji spotřebního diskurzu. Od modelu racionálního spotřebitele podle něj teoretické uvažování postupovalo přes psychosociálního konzumenta ke konzumentovi sociálně se nivelizujícímu až do fáze postmoderního modelu. Jednotlivé etapy trvaly vždy zpravidla deset let a jejich změna byla podle Gasteigera vyvolána zlomem. Touto myšlenkou se otevřeně hlásí ke kuhnovskému modelu změny paradigmatu a fázového vývoje myšlení. Svou tezi se pokouší dokázat pomocí diskurzivní analýzy textů produkováných „experty“ na výzkum trhu, psychology spotřeby, reklamními profesionály a specialisty na ochranu spotřebitele. Autor se však nechce vyhýbat ani kritice spotřeby a reklamy. V tomto ohledu zmiňuje pojetí konzumní kultury italského sémiotika Umberta Eka, který autory zabývající se spotřebou rozdělil na „apokalyptiky“ a „integrované“. Prvně jmenovaní pojmají masovou spotřebu jako negativní jev, druzí ji buď oslavují nebo jen akceptují. Historici podle Gasteigera až dosud zkoumali reklamu a její kritiku vždy odděleně, a jelikož si jeho práce klade za cíl odhalit konstrukci „spotřebitele“, popisuje obojí.

Počátky masové spotřeby mají svůj základ v meziválečných Spojených státech. Zde se utvořily fundamenty spotřební kultury a s ní spojené technologie, jež se do Evropy začaly šířit po roce 1945. Západní Německo mělo v tomto ohledu jistou výhodu, protože mu bylo záhy po skončení války určeno postavení výkladní skříně kapitalismu namířené vůči východnímu protivníkovi. Tato role byla podpořena masivním kulturním a technologickým transferem. V obou směrech putovali odborníci jednotlivých hospodářských odvětví, aby napomohli renovaci německé společnosti. Podobným impulzům se nevyhnula ani oblast reklamy.¹

Ve Spojených státech se poválečná akcelerace spotřeby neudála beze změn společenských a do určité míry ani politických. Americká historička Lizabeth Cohenová uvádí, že masivní rozšíření konzumu vedlo k větší demokratizaci společnosti.² I podle jiných historiků, například Heinz-Gerharda Haupta, napomohl tento trend větší egalitárnosti západní společnosti.³ Od druhé poloviny šedesátých let však dochází k určité reverzi vývoje, což se v reklamě projevuje v návratu k odlišnostem, ať již genderovým či sociálním. Tyto společenské a kulturní proměny se podle Gasteigera odrážejí také v teoretických konstrukcích spotřebitele. Přesto uvádí, že amerikanizace německého prostředí nebyla jednoznačná, neboť měla především v poválečném období svá specifika, jako například silný regionalismus. Navíc mnoho myšlenek přicházejících zpoza Atlantického oceánu pocházelo od německých vědců, které z Evropy vyhnal nacismus.

1 Srv. podrobněji: WIESEN, S. Jonathan: *Miracles for Sale: Consumer Displays and Advertising in Postwar West Germany*. In: CREW, David F. (ed.): *Consuming Germany in the Cold War: Leisure, Consumption and Culture*. Oxford – New York, Berg 2004, s. 151–177.

2 COHEN, Lizabeth: *A Consumers' Republic: The Politics of Mass Consumption in postwar America*. New York, Vintage Books 2003.

3 HAUPT, Heinz-Gerhard: *Der Konsument*. In: FREVERT, Ute – HAUPT, Heinz-Gerhard: *Der Mensch des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1999, s. 310.

V úvodu první kapitoly autor vysvětluje teorie spotřeby a reklamy převažující v obchodu do poloviny padesátých let dvacátého století. Za nejběžnější je považován koncept racionálního spotřebitele, jehož kořeny je možné hledat u klasických ekonomů jako Adama Smitha. Podle této teorie se spotřebitelé chovají při obstarávání zboží racionálně a reklama je pouze informuje o existenci výrobku. První zpochybnění takového přístupu přišlo již v 19. století. Nejprve Karl Marx upozornil na zbožní fetišismus evropské buržoazie, později americký sociolog Thorstein Veblen formuloval teorii prestižní spotřeby. Jelikož obě myšlenky patřily spíše do oblasti akademických úvah, začíná Gasteiger svůj výklad až nástupem psychologizujících konceptů spotřeby. U jejich počátků stáli vědci z vídeňského prostředí. Prvním, kdo se pokusil soustavným způsobem aplikovat psychologické metody do oblasti výzkumu spotřeby, byl Paul Lazarsfeld, který za pomoci kombinace kvantitativních metod a rozhovorů provedl ve třicátých letech první výzkumy motivací spotřeby a popularity firemních značek. V Německu přicházeli s výzkumem trhu a spotřeby spíše lidé spojení s praxí, ač jim nechybělo ani akademické vzdělání. Přelomovým bodem se stalo založení Společnosti pro výzkum spotřeby (*Die Gesellschaft für Konsumforschung* – GfK) skupinou hospodářských specialistů – jedním z nich byl i budoucí ministr hospodářství Ludwig Erhard. Nejednalo se o pouhou výzkumnou instituci, ale také o sdružení zaštiťující celozemskou síť badatelů věnujících se reklamě, životnímu stylu a později i marketingu. Později se pro toto uskupení vžil název Norimberský kruh (*Nürnberger Kreis*). Tvůrce z jeho prostředí považuje Gasteiger pro toto období za klíčové, protože ve svých publikacích nejen kodifikovali metodologii výzkumu trhu a spotřebitelské poptávky, ale také formovali obraz německého spotřebitele.

K Norimberskému kruhu lze počítat i některé autory z oblasti teorie reklamy. Pro předválečné profesionály z tohoto oboru bylo charakteristické, že kromě reklamy se teoreticky zabírali také propagandou, i když ne vždy nutně v negativním slova smyslu, ale také jakožto šířením cílené státní sebe prezentace. Důvod tohoto jejich směřování spatřuje Gasteiger v inspiraci psychologii mas Gustava Le Bona. Hans Domizlaff jako nejvýznamnější z nich na toto téma dokonce rozpracoval několik zásadních děl, která i v poválečném období dlouho patřila ke kánonům mediálních studií v německojazyčném prostoru. Po válce se teorie iracionálního spotřebitele na čas vytratila a renesanci zažívala teorie racionálního rozhodování. Gasteiger vidí příčinu ve snaze reklamních profesionálů o to, aby se prostředky reklamy odřízly od válečné propagandy a očistily se v očích veřejnosti. Německý historik zde svou argumentaci opírá nejen o vydané publikace, ale také o interní zprávy jednotlivých výzkumných institucí.

Závěr kapitoly zasvětil autor okolnostem vzniku ochrany spotřebitele. V Západním Německu vznikla v roce 1953 na popud spotřebních družstev vlivná organizace Pracovní společenství spotřebitelských svazů (*Die Arbeitsgemeinschaft der Verbraucherverbände* – AGV). Jejím úkolem byla formulace práv spotřebitelů, dohled nad klamavou reklamou nebo ochrana před možným uzavíráním kartelů. Jak však Gasteiger ukazuje, svou roli sehrála tato instituce i při vytváření obrazu spotřebitele v poválečném Německu. V duchu politiky adenauevského

národního hospodářství se měl německý spotřebitel racionálně rozhodnout pro tržní, a nikoli pro centrálně řízenou ekonomiku sovětského typu. Zde tak autor čtenáři poprvé připomíná, že jednotlivé konstrukce spotřebitele odrážely také aktuální politickou situaci.

Druhá kapitola Gasteigerovy knihy se věnuje období od poloviny padesátých do poloviny šedesátých let, kdy se podle historiků německá společnost přiklonila k životnímu stylu masové spotřeby. Podobně jako dříve ve Spojených státech se v této době spotřeba zdemokratizovala i ve Spolkové republice, díky čemuž se vynořily rozmanité teorie o nové střední třídě. Na tyto úvahy reagoval výzkum motivací spotřebitelů založený rakouským emigrantem Ernestem Dichterem, který se v Západním Německu okamžitě uchytil. Během krátké doby vznikly po celé zemi desítky ústavů aplikujících na chování zákazníků převážně kvalitativní metody z psychologie, sociologie a antropologie. Ideu nové střední třídy a spotřebního zboží jakožto jejího komunikačního kanálu přijali také autoři, kteří dříve prozrazovali myšlenku racionálního konzumenta. Do reklamní praxe se tak podle Gasteigera začaly dostávat symboly produktů spojené s představami o společenském statusu příslušníků nové střední třídy. Šíření motivačního výzkumu šlo ruku v ruce s nástupem nové obchodní strategie – marketingu. V tomto ohledu mnichovský historik zdůrazňuje jeho vliv na proměnu postavení spotřebitele. Dříve se zkoumalo, co se bude kupovat, zatímco marketing si klade za cíl zjistit, co by se mohlo kupovat.

V další části druhé kapitoly si autor všímá nástupu kritiky nového směřování společnosti, která se zvedla koncem padesátých let díky zvyšující se emocionalitě reklamní produkce. Za nejvýznamnější kritiky považuje Vance Packarda s jeho knihou *Skrytí přesvědčovatelé* a ekonoma Johna Kennetha Galbraitha, který vydal *Společnost hojnosti*.⁴ Zatímco první kritizoval především manipulativní vlastnosti soudobé reklamy, druhý jmenovaný chtěl reklamní produkci radikálně omezit a prostředky na ni vynakládané použít na modernizaci v sociální oblasti a ve vzdělávání. Packardovo dílo se stalo okamžitým bestsellerem, přeloženým do mnoha jazyků, a mělo výrazný vliv na konstituování kritické reakce vůči spotřební kultuře. Galbraithova kniha mimochodem vyšla začátkem šedesátých let v češtině a získala tak určitý vliv na myšlení o hospodářství a spotřebě v komunistickém Československu.⁵ V Německu vyvolala obzvláště Packardova publikace vlnu kritického uvažování o reklamě, zejména mezi novináři.

Kritika směřování životního stylu a reklamy se neomezovala v této době pouze na teoretickou oblast. Gasteiger ve své disertaci věnuje pozornost také konstituování jednotlivých společností, které vystupovaly na obranu spotřebitele. Nejznámějším reprezentantem tohoto trendu byl časopis *Warentest* Pracovního společenství spotřebitelských svazů, který začal provádět první srovnávací testování výrobků. Brzy dokonce získal tak silnou pozici, že jej pro nepříznivé hodnocení neváhala

4 PACKARD, Vance: *The Hidden Persuaders*. New York, David McKay Co. 1957; GALBRAITH, John Kenneth: *The Affluent Society*. Boston, Houghton Mifflin 1958.

5 GALBRAITH, John Kenneth: *Společnost hojnosti*. Praha, 1967, 335 s.

žalovat automobilka Volkswagen. Do konzumního diskurzu se podle autora zapsal i vytvářením terminologie pro kvalitu produktů.

Jestliže druhá kapitola Gasteigerovy knihy pojednává o nástupu masové spotřeby v poválečném Německu, tak kapitola třetí zkoumá její rozmělnění, první krize a následnou proměnu. Ačkoli během šedesátých let příjmy obyvatel rostly, začínalo být sociologům čím dál více jasné, že společnost není tak homogenní, jak se mohlo koncem padesátých let zdát. Autor uvádí jako hlavní zdroje této proměny německého spotřebního paradigmatu dva francouzské badatele, Jeana Baudrillarda a Pierra Bourdieu. Podle nich se společnost již nelišila ani tak svým příjmem jako spíše životním stylem. Marketing a reklamní průmysl na tuto změnu zareagoval vytvořením konceptu cílových skupin. Gasteiger v tomto ohledu uvádí několik příkladů propracovaných typologií německých spotřebitelů, které postihovaly především ženy v domácnosti.

Kritika reklamy v tomto období vycházela především z řad akademické obce. Zatímco v padesátých letech byla iniciována překlady amerických knih, tentokrát podle mnichovského historika vyrůstala z domácího prostředí. V čele útoku na reklamu a konzumní životní styl stáli sociální vědci frankfurtské školy, zvláště pak Herbert Marcuse. Jeho myšlenky našly zprvu silnou odezvu ve studentském hnutí a později se rozšířily i do veřejného diskurzu. Gasteiger si zde pozorně všímá sémantického šíření neomarxistické kritiky, tedy pronikání pojmů jako „kulturní průmysl“, „manipulace“ či „odcizení“ do veřejné sféry. Jak však také poznamenává, kritika reklamy frankfurtskou školou měla i své negativní důsledky, například ignorování reklamy jako pramene sociálních dějin německými historiky.

Masivní vymezování vůči reklamě se podle Gasteigera nejzřetelněji projevilo v oblasti ochrany spotřebitele, zásluhou čehož patřila sedmdesátá léta v Německu k období vrcholné regulace reklamy. S poklesem reklamního vlivu způsobeného rozmachem kontrakultury a ropnými krizemi však přešlo mnoho německých teoretiků k obraně reklamy. V polovině desetiletí vytvořili organizaci na zlepšení obrazu reklamy u veřejnosti a začali vydávat články na její obranu v předních německých denících. Aby Gasteiger ukázal na rozsah diskuse o vlivu spotřeby a reklamy na veřejné mínění, kombinuje zde texty odborné s populárními publikacemi a novinovými články. Používá rovněž záznamy televizních a rozhlasových debat, a to jak v případě diskusí příslušníků frankfurtské školy, tak rovněž spotřebních a reklamních odborníků.

Výklad překonání reklamní krize je náplní čtvrté kapitoly. K prvnímu oživení německého marketingu došlo v roce 1977, kdy se již začala rovněž formovat nová představa spotřebitele založená na pozorování změn v chování společnosti. Za zdroj proměny v pohledu na společnost tady slouží Gasteigerovi kniha *Tichá revoluce* amerického politologa Ronalda Ingleharta.⁶ Ten v ní argumentuje, že společnost v přechodu z industriální do postindustriální fáze změnila své hodnoty. Místo důrazu na materiální stránku života nastoupily představy seberealizace

6 INGLEHART, Ronald: *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western*. Princeton, Princeton University Press 1977.

a emancipace, které se projevovaly čím dál více hedonistickým životním stylem. Pro spotřebu to znamenalo především orientaci na společenské mikrosegmenty. Místo cílových skupin začali marketingoví odborníci vytvářet detailnější typologie spotřebitelů podle způsobů chování, hierarchie hodnot a sociálního *milieu*. Autor tvrdí, že během osmdesátých let tento vývoj ještě více akceleroval a dal vzniknout čtvrtému modelu „spotřebitele“ – postmodernímu spotřebiteli. Ten již není, narozdíl od předchozích typů spotřebitelů, manipulován, ale naopak jako jedinec, který vyrůstá obklopen reklamou a médií, je schopen reklamní komunikaci kriticky přijímat. Pro reklamní tvůrce to vzhledem ke konzumentově nepředvídatelnosti sice přineslo určitou nejistotu, zároveň ale tento vývoj podle mnichovského historika také osvobodil reklamu od nálepky manipulativní teorie. S tímto posunem došlo podle Gasteigera v Německu zároveň k úpadku institucí ochrany spotřebitele. Sebevědomý konzument již nepotřebuje nikoho, aby se o něj staral, neboť se o sebe postará sám.

Gasteigerova kniha reprezentuje originální přístup nejen k dějinám idejí, ale i k sociálním dějinám, protože pomáhá rozkrývat technologie produkce vkusu a představ – tedy ony nástroje, které především v druhé polovině dvacátého století určují nejen životní styl společnosti, ale v mnohém i její politické směřování. Charakteristické přitom je, že se autor omezil na období, které můžeme nazvat klasickou dobou marketingu. V této periodě tvořily modernizační posuny spíše výjimečné osobnosti s intelektuálními vlohami (Paul Lazarsfeld, Ernest Dichter) než pouhé technologické inovace. Kniha však zároveň končí v období, kdy nastával velký obrat ve spotřebě, který se ukázal jako určující i pro povahu současného kapitalismu. Od poloviny osmdesátých let opět výrazně vzrostla role reklamy a marketingu, když náklady na prezentaci zboží začaly mnohonásobně převyšovat výdaje na jeho výrobu. Globalizace přitom podnítila vznik nadnárodních značek, s jejichž pomocí se rovněž homogenizuje a standardizuje kultura. Až tak daleko Gasteigerova kniha nejde, jelikož se omezuje striktně na německé prostředí do konce osmdesátých let. Takové ohraničení však není na škodu, neboť umožňuje důkladnější rozbor zkoumané tematiky pomocí diskurzivního rozboru.

Přes svou komplexnost obsahuje recenzovaná monografie určitá zarážející opomenutí. Koncentruje se například pouze na intelektuální vývoj oboru, aniž by recipovala kontextuální, zvláště mediální změny. I když je pevná struktura publikace vhodná pro detailní popis sledované oblasti, chybějící politické a společenské souvislosti značně omezují výklad důsledků diskusí o spotřebě. Autor také bohužel poněkud opomenul roli spotřeby a reklamy s ohledem na Německou demokratickou republiku. Přitom v období studené války byla reklamní prezentace důležitým nástrojem propagandy obou režimů. Podobně se mohl Gasteiger alespoň letmo zmínit o vývoji v dalších evropských zemích, kde se situace od Německa, technologicky i finančně podporovaného Spojenými státy, značně lišila. Celkově je však práce mnichovského historika solidním přínosem k bádání o spotřební kultuře. Inspirativní je zvláště spojení diskurzivní analýzy myšlení o spotřebě s popisem rozvoje a úpadku ochrany spotřebitele v kombinaci s kritikou konzumní společnosti. Autor si všímá i sémantických posunů díky mediálním diskusím o spotřebě. Při svém sledování konstrukce

„spotřebitele“ poukazuje Gasteiger rovněž na specifika německého prostředí, jako je rozsáhlá veřejná debata o vlivu konzumu na život a její dopad na ochranu spotřebitele, které ovlivňují společnost i v současnosti. Gasteigerova kniha tak může sloužit jako vzor pro zkoumání moderních sociálních dějin, neboť se nesoustředí na pouhý normativní či popisný přístup, redukující spotřebu na dostatek či nadbytek, ale snaží se vystopovat myšlenkové kořeny spotřební kultury, jež formovaly a stále formují představy, chování nebo vkus jedinců v evropské společnosti. Závěrem mohu jen doporučit, že ačkoli je tato publikace nabita odkazy na náročnější díla, může být zajímavým čtením nejen pro historiky sociálních dějin, ale i pro laické čtenáře se zájmem o kulturní dějiny dvacátého století.

O časopisech a archivech

Soudobé dějiny v polských odborných časopisech roku 2011

Jaroslav Vaculík

Specializovaným polským časopisem pro moderní dějiny jsou *Dzieje Najnowsze*, vydávané Historickým ústavem Polské akademie věd ve Varšavě. V prvním čísle ročníku 2011 Hanna Marczewska-Zagańska z tohoto ústavu přináší biografický portrét Cordella Hulla, „otce“ Organizace spojených národů, nositele Nobelovy ceny za mír a ministra zahraničí v administrativě Franklina Delano Roosevelta. Osmý americký laureát této ceny ji obdržel v roce 1945 jako hlavní tvůrce OSN. Autorka představuje Hulla jako klasický příklad selfmademana pocházejícího z nezámožné rolnické rodiny, který se vlastním úsilím vypracoval k nejvyšším postům. Nobelova cena za mír byla symbolickým oceněním nejen činnosti amerického státního tajemníka, ale i samotného Roosevelta, který zemřel osm měsíců před jejím udělením.

Na vztah běloruského hnutí za nezávislost k Polsku a Polákům v letech 1941 až 1944 se zaměřil Jerzy Grzybowski z Varšavské univerzity. V předvečer druhé světové války mnoho běloruských činitelů žilo v naději na získání nezávislosti a ustavení suverénního státu opřené o nacistické Německo. V letech německé okupace severovýchodních území předválečného Polska došlo k sérii konfliktů i pokusů o dorozumění mezi běloruskými nacionalisty a polským odbojovým hnutím. Boj o přežití nakonec odsunul do pozadí národnostní antagonismy a běloruští nacionalisté spolupracující s okupanty nezískali dostatečnou podporu ve společnosti pro protipolské akce.

Štětínský Prosinec 1970 a Leden 1971 v optice rozhlasové stanice Svobodná Evropa přibližuje Paweł Szulc z tamního pracoviště Ústavu národní paměti (*Instytut Pamięci Narodowej*). Podle polské komunistické bezpečnosti poslouchalo vysílání polských sekcí Svobodné Evropy, Hlasu Ameriky, BBC a Vatikánského rozhlasu okolo třiceti procent Poláků. V prosinci 1970 byla vláda zaskočena rozsahem a dynamikou události v Trojměstí a Štětíně. Snažila se nepřipustit únik informací, takže polský tisk a rozhlas musely o událostech mlčet. Svobodná Evropa se mohla opírat pouze o údaje zahraničních novinářů pobývajících v Polsku.

Ve druhém čísle Wojciech Materski z Varšavské univerzity přibližuje životní osudy polského žurnalisty Stefana Litauera a jeho kontakty s různými tajnými službami. Dochází k závěru, že dostupné materiály nepotvrzují, že by šlo o klasického agenta, ať už sovětského, britského nebo francouzského. Paweł Niziołek z pobočky Ústavu národní paměti v Białystoku představil peníze jako prostředek propagandy v Polské lidové republice. Právě prostřednictvím bankovek a mincí se Poláci dostávali do kontaktu s novým státním znakem zbaveným královské koruny. Autor uvádí, že v letech 1944 až 1990 nebyl na platidlech zobrazen žádný z žijících představitelů Polské lidové republiky, ale ani „otcové komunismu“ – Marx, Engels, Lenin a Stalin. Všechna výročí připomenutá na mincích měla „národní“ charakter. Avšak od symboliky socialistického realismu, reprezentující nový společensko-ekonomický řád, po „nacionální legitimizaci“ moci na platidlech v osmdesátých letech – portréty Władysława Sikorského (1981), Jana Pavla II. (1982 a 1987), Wincentyho Witose (1984) a Józefa Piłsudského (1988) – vedla ještě dlouhá cesta.

Kolektivizace vesnice v Krakovském vojvodství v letech 1949 až 1956 byla předmětem zájmu Jana Wnęka z Vyšší odborné školy v Krosně (*Wyższa Szkoła Zawodowa, Krosno*). Konstatuje, že pokusy o urychlenou realizaci kolektivizace nepřinesly očekávané výsledky, neboť družstva zastavila rozvoj zemědělské výroby a způsobila mnoho životních tragédií. Stranické orgány se však spokojovaly s rostoucím počtem družstev a nevěnovaly pozornost stagnaci rostlinné a živočišné výroby.

Mýty a symboly „vojenského vlastenectví“ analyzuje na příkladu polského vojenského filmu v letech 1956 až 1970 Łukasz Polniak z Vysoké důstojnické školy pozemních vojsk Tadeusze Kościuszka ve Vratislavi (*Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Lądowych im. Tadeusza Kościuszki*). Autor se omezuje na ilustraci nejtýpějších filmů z uvedeného období, kdy mýtus vojáka plnil legitimizační funkci při výchově mladé generace. Łukasz Karolewski z Varšavské univerzity naproti tomu ukazuje propagandistickou techniku při zatajování černobylské katastrofy polskými úřady. Autor dospěl k závěru, že je obtížné tehdejší činnost cenzury jednoznačně zhodnotit. Na jedné straně mocenské orgány chránily sebe i svého sovětského spojence, na druhé straně se snažily zabránit panice.

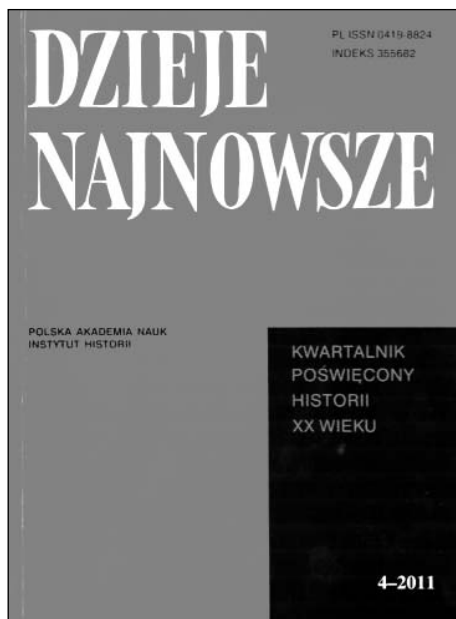
Ve třetím čísle loňského ročníku Magdalena Hulasová z Historického ústavu Polské akademie věd ve Varšavě prezentuje své úvahy o oběhu dokumentů v britské vládě v letech druhé světové války. Doktorandka téhož ústavu Anna Marie Jackowska přibližuje osudy jednoho ze svědků genocidy Židů v sovětských koncentračních táborech Julia Margolina, který před válkou působil jako publicista v Lodži a po německém útoku v září 1939 utekl do východního Polska, jež posléze obsadila Rudá

armáda. V roce 1940 byl spolu s dalšími utečenci zatčen a deportován do jednoho z táborů Gulagu, kde setrval až do konce války. Poté přes Polsko emigroval do Izraele, kde organizoval akce za propuštění Židů ze sovětských táborů. Profesor Evropské univerzity Viadrina ve Frankfurtu nad Odrou Bernard Wiaderny sleduje, jak pařížský exilový časopis *Kultura* na přelomu padesátých a šedesátých let minulého století reagoval na různé koncepce neutralizace středovýchodní Evropy, ke kterým patřil mimo jiné známý Rapackého plán z roku 1957 na vytvoření bezatomové zóny ve střední Evropě.

Čtvrté číslo časopisu *Dzieje Najnowsze* přináší studii Krzysztofa Tarky z univerzity v Opolí o případu jednoho z nejvýznamnějších novinářů polské druhé republiky Kazimierze Smogorzewského. Od roku 1939 žil tento vynikající komentátor mezinárodní politiky v emigraci, ale v létě 1956 se rozhodl navštívit rodinu žijící ve vlasti. Obdržel vstupní vízum, s tím že po návratu bude psát do britského tisku „objektivní“ články o Polsku. Od té doby pravidelně jezdil do Polska, v letech 1957 až 1981 jako zahraniční zpravodaj deníku exilové Demokratické strany *Kurier Polski*. S ohledem na novinářovy rozsáhlé styky se ho polská rozvědka rozhodla využít jako svůj informační kontakt.

Agnieszka Stpiczyńska z Bydhoště se zaměřila na „mírové“ hnutí takzvané vlasteneckých kněží v polském Pomoří. Konstatuje, že hnutí „vlasteneckých kněží“ představovalo závažný element v poválečných dějinách katolické církve v Polsku, zvláště ve vzájemných vztazích mezi státem a církví. Vzorem bylo Mírové hnutí katolického duchovenstva, které mělo své počátky v Československu. Na konferenci „obráců míru“ ve Vratislavi v roce 1959 přítomní kněží odsoudili činnost primase Stefana Wyszyńskiego, což s bojem za mír nemělo nic společného.

O Židovském historickém ústavu a jeho pracovnících v době březnových událostí roku 1968 píše Tadeusz Paweł Rutkowski z Varšavské univerzity. Ústav vznikl v říjnu 1947 rozhodnutím Ústředního výboru polských Židů a byl od roku 1952 podřízen Polské akademii věd. Od roku 1949 vydával svůj bulletin. Ve druhé polovině šedesátých let zde pracovalo dvacet osob, z toho deset vědeckovýzkumných pracovníků. Ústav musel v březnu 1968 čelit antisemitské kampani, v níž byl mimo jiné obviněn, že nedostatečně přibližuje pomoc, kterou Poláci za války poskytovali Židům. Ústav přežil rok 1968, ale ve značně změněné personální podobě.

Největší letákovou akci roku 1970, kolportáž *Ohlasu Národní konfederace polskému národu*, přibližuje Piotr Byszewski, vědecký pracovník Ústavu národní paměti ve Varšavě. Autor nejprve charakterizuje kolportáž „protistátních“ letáků v letech 1962 až 1970, která do roku 1968 neměla masový charakter. Zmíněnou letákovou akci z roku 1970 se zabývala polská tajná policie pod krycím názvem „Fala“ (Vlna) a v jejím rámci sledovala protirežimní aktivisty. Případ byl roku 1972 uzavřen soudním procesem v Katovicích.

Daniel Wicenty z pobočky Ústavu národní paměti v Gdaňsku se zabývá operativní kontrolou „míst paměti“ v Trojměstí polskou Státní bezpečností po prosinci 1970. Zaměřila se především na hroby obětí prosincových událostí, které se nacházely na pěti hřbitovech. Papežskou návštěvu v kolébce Solidarity Gdaňsku v roce 1987 sleduje tamní historik Zdzisław Kościelak. Při návštěvě pomníku padlých loďařů došlo k neuvěřitelné události, když se shromážděná veřejnost obrátila k papeži zády. Ve skutečnosti šlo o aktivisty vládnoucí strany, kteří sem byli svezeni autobusy.

První číslo loňského ročníku časopisu *Przegląd Historyczny*, který vydává Historický ústav Varšavské univerzity, je z větší části věnováno historikovi a politickému činiteli Karolu Modzelewskému. Henryk Samsonowicz z Varšavské univerzity jej hodnotí jako významného medievistu a politika, který svůj boj za společenskou spravedlnost zaplatil dlouholetým vězením. Jeho životní dílo se trvale zapsalo do obecné historiografie, do dějin Polska i do tradic evropské demokracie. Čtenáře nejspíš zaujme komparativní studie Stefana Tivebsta z Univerzity Lipsko o historické kultuře ve východní a jihovýchodní Evropě. Autor uvádí, že nostalgie po komunismu je nejmenší v Pobaltí, zatímco nejvíce lidí podporuje komunistický model vlády v Bulharsku (31 procent).

Ve druhém čísle se Stanisław Barański z Varšavské univerzity zabývá polským učňovským školstvím v době stalinismu. Dospěl přitom k závěru, že cesta ke skutečnému vzestupu nevedla přes absolvování učňovské školy, která byla obecně institucí druhé kategorie pro méně schopnou mládež. Mnohem lepší kvalifikací bylo za stalinismu členství v komunistické straně. Aktivita na stranických schůzích a poradách byla na pracovištích důležitější než dosažené vzdělání a pracovní výsledky.

V prvním čísle slezského historického čtvrtletníku *Sobótka* přibližuje Jolanta Popińska z Učitelského kolegia Vratislav počátky studentského vědeckého života ve Vratislavi v letech 1945 až 1950. První polská vysoká škola ve Vratislavi byla zřízena dekretem Zemské národní rady ze 24. srpna 1945 a administrativně spojovala univerzitu s technikou. Výuka začala 15. listopadu 1945. Už v prosinci téhož roku vznikla svépomocná organizace studentů, přičemž vedení školy se snažilo o její apolitičnost a autonomii. Akademický senát v červnu 1946 odmítl legalizovat komunistický Akademický svaz boje mladých. Dával přednost podpoře studentských vědeckých organizací, jichž bylo na přelomu let 1946 a 1947 ve Vratislavi šestnáct. Centralizace společenského a politického života na konci čtyřicátých let se však dotkla i mládežnického a studentského hnutí. V březnu 1948 vznikla Federace polských studentských organizací a v červenci téhož roku Svaz polské akademické mládeže jako autonomní součást Svazu polské mládeže.

Ve druhém čísle časopisu *Sobótka* se Grzegorz Strauchold z Vratislavské univerzity zabývá diskusí na téma polské západní hranice ve druhé polovině čtyřicátých let minulého století. Během roku 1945 na stránkách dosud ještě svobodného tisku byla publikována řada komentářů. Od jara 1945 probíhal z takzvaných znovuzískaných území nejprve divoký a po postupimské konferenci schválený odsun Němců. Zároveň zde narůstal příliv polského obyvatelstva jak z takzvaných starých území, tak zejména ze ztracených východních oblastí. Nešťastníci z východu, označovaní za „repatrianty“, celé týdny a měsíce hledali nové bydliště na cizím západním území. Podle autora nelze nevidět křivdy, které potkaly Polsko a Poláky nejen ze strany východního osvoboditele-okupanta, ale i ze strany věrolomných západních spojenců, kteří se zpronevěřili Atlantické chartě. Druhá světová válka s jejími ukrutnostmi vyvolala u části polských elit snahy o vybudování homogenního národního státu, který by nahradil předválečný národnostní stát, jenž trpěl neustálými stížnostmi menšin adresovanými Společnosti národů. Podle jejich představ měla být eliminace národnostních omylů a dramata zaručena vysídlením absolutně všech, kdo nebyli Poláky.

Příspěvkem k politice komunistické vlády vůči majetku katolické církve na znovuzískaných územích je stať Wandy Musialikové z opolské polytechniky. Rozepisuje se o případě léčebny v Paczkowě (Patschkau), která vznikla v roce 1929 jako Dům sv. Jana (Johannesheim) péčí diecézní charity ve Vratislavi. V roce 1945 připadla pod nově zřízenou apoštolskou administraturu v Opolí, v roce příštím bylo dvanáct zdejších německých řádových sester odsunuto a nahrazeno polskými. Autorka se dále zmiňuje o komunistickém radikálním řešení existence ženských řádů ve Slezsku v rámci Akce X-2 v roce 1954, které spočívalo ve vyvezení patnácti set sester ze šesti řádů do osmi pracovních táborů v Krakovském a Poznaňském vojvodství. Třetí číslo *Sobótky* je pak věnováno starším dějinám Slezska v době jeho příslušnosti k českému státu.

O kontaktech západoněmecké sociální demokracie s katolickou církví v Polsku v osmdesátých letech minulého století píše ve čtvrtém čísle časopisu Małgorzata Świderová z univerzity v Opolí. Přelom ve vzájemných vztazích představoval list polských biskupů jejich německým kolegům, a zejména nová východní politika Spolkové republiky v režii vládnoucí sociální demokracie. Společný cíl – normalizace vztahů – značně ulehčil dvoustranné kontakty. Další sblížení nastalo po srpnových událostech roku 1980 na baltském pobřeží, kdy katolická církev začala hrát důležitou konsolidační a stabilizační roli ve vnitřní politice Polska. Stála na straně protestujících dělníků, nevyzývala ale k zostřování konfliktu.

Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej přináší v každém čísle celý blok článků k polským soudobým dějinám, zastřešených ve své většině společným ústředním tématem, a proto je zde možné představit jednotlivé svazky jen velmi selektivně. Úvodní dvojčíslo ročníku 2011 dává nahlédnout do polské nezávislé kultury a umění po vyhlášení výjimečného stavu v prosinci 1981. Kromě toho zde publikoval Daniel Boćkowski zajímavou stať o deportacích polského obyvatelstva do nitra Sovětského svazu v letech 1939 až 1941. Kromě dvou relativně menších akcí, které zahrnuly pětasedmdesát až osmdesát tisíc lidí a proběhly již na podzim 1939 a v zimě 1940,

se uskutečnily čtyři masové deportace polského civilního obyvatelstva, z nichž první, v únoru 1940, postihla tři sta třicet až čtyři sta tisíc osob. Jejím cílem bylo „očistit“ obsazené území východního Polska (dnešní západní Bělorusko a západní Ukrajinu) od osob, které by údajně mohly sabotovat depolonizaci a sovětizaci. Kromě snahy zbavit se faktických či potenciálních nepřátel v tom však sovětské orgány viděly také příležitost k získání levných pracovních sil pro těžbu dřeva a budování nových železnic. Dekrety týkající se únorové deportace byly vydány již v prosinci 1939 nejvyššími činiteli politbyra Všesvazové komunistické strany (bolševiků) a Rady lidových komisařů (sovětské vlády). V únoru 1940 byli deportováni především polští vojenští a civilní osadníci, kteří přišli do východního pohraničí v meziválečném období. Vysídlenci byli umístěni v severních, vesměs nehostinných oblastech Ruské federace. Naproti tomu následující dubnové deportace směřovaly do severního Kazachstánu.

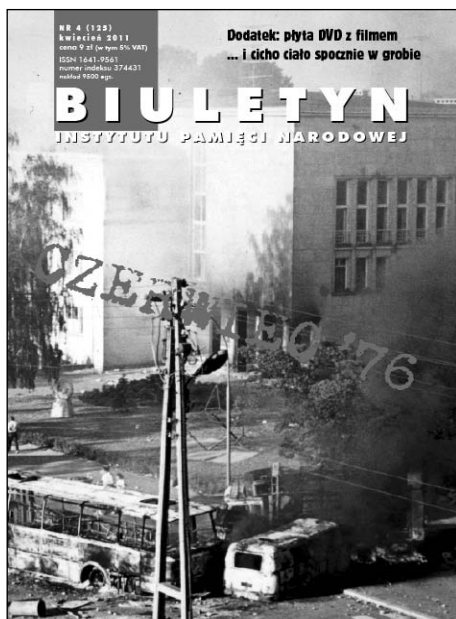
Třetí číslo bulletinu sleduje perzekuce polských elit v kontinuitě událostí válečných a poválečných. Vše začalo po společné německo-sovětské okupaci Polska v září 1939. Z úvodního rozhovoru Barbary Polakové s historiky Andrzejem Nowakem a Ryszardem Terleckým se dovídáme, že na podzim 1939 a na jaře 1940 se konaly čtyři společné porady gestapa a NKVD v Brestu, Přemyšlu, Zakopaném a Krakově, jejichž cílem bylo vypracovat strategii likvidace polské inteligence. Jejich výsledkem byly jednak exterminační akce nacistů, během nichž bylo povražďeno bezmála padesát tisíc příslušníků polské inteligence a společenských činitelů, jednak operace Katyn, kde Sověti postříleli téměř třiačtyřicet tisíc Poláků. Gestapo se podle autora mnohému naučilo od NKVD, který v letech 1937 a 1938 povraždil dvě stě tisíc Poláků na území Sovětského svazu. Poté co v roce 1944 vládu nad zemí v podstatě převzali polští komunisté, byla dokončena likvidace zbytku elit reprezentujících hodnoty spjaté s polským patriotismem. V atmosféře chaosu zanikal řád starého světa, místo něj měl být násilím nastolen nový pořádek. Kalendář začínal 22. července 1944, kdy se začalo formovat „lidové“ Polsko.

Na téma navazuje Adam Hlebowicz článkem o perzekuci polských elit ve východním pohraničí v letech 1944 až 1953. Když si zdejší Poláci dost jasně uvědomili, že západní spojenci nebudou bránit předválečné hranice jejich vlasti, většinou se rozhodli pro odjezd do Polska. V letech 1944 až 1948 území začleněná do Sovětského svazu opustilo půl druhého milionu osob. Nejvíce Poláků (788 tisíc) uprchlo z území přiřazených k Ukrajině, což bylo převážně důsledkem exterminační politiky Ukrajinské povstalecké armády, prováděné již od roku 1943. Také na Litvě se místní úřady rády zbavily Poláků, hlavně inteligence. Vilno opustilo osmdesát procent předválečných polských obyvatel, ve Lvově zůstalo jen pět procent Poláků. Depolonizační kroky směřovaly zvláště proti kulturním institucím, jako byla Univerzita Stefana Batoryho ve Vilně a Univerzita Jana Kazimíra ve Lvově, které ztratily svůj polský charakter. Do Polska byli deportováni římskokatoličtí kněží, kteří se stavěli proti odjezdu Poláků do nového Polska, včetně metropolity Lvovského Eugeniusze Baziaka, vilenského arcibiskupa Romualda Jełbrykowského a luckého biskupa Adolfa Szełężeka.

Dubnové číslo je téměř celé zasvěceno bouřlivým protestům polské společnosti v červnu 1976. Paweł Sasanka z Ústavu národní paměti ve Varšavě v přehledném úvodním článku uvádí, že tehdejších stávek a pouličních demonstrací se zúčastnilo sedmdesát až osmdesát tisíc osob v devadesáti závodech čtyřiaadvaceti vojvodství. Příčinou protestů bylo ohlášení drastického zvýšení cen mnoha potravin. Na mnoha místech došlo ke střetům s policií. Jen v Radomi demonstrovalo dvacet až pětadvacet tisíc lidí, kteří zapálili budovu vojvodského výboru komunistické strany. Přes potlačení protestů byla otržena autorita prvního tajemníka strany Edwarda Gierka a premiéra Piotra Jaroszewicze. Nezabránila tomu ani nenávistná propagační kampaň v tisku, rozhlase a televizi a mnohatisícová shromáždění na náměstích a stadionech, která měla ukázat všem protestujícím, že jsou osamoceni.

Dvojčíslo za května a června 2011 je zaměřeno na začleňování Velkopolska do polského státu. Aleksandra Pietrowiczová z pobočky Ústavu národní paměti v Poznani se věnuje velkopolské konspiraci v letech druhé světové války. Okupanti na území Velkopolska zřídili takzvaný Kraj Warty v čele s místodržitelem Arthurem Greiserem. Odtud bylo do takzvaného Generálního gouvrenementu deportováno více než dvě stě osmdesát tisíc Poláků a sto tisíc Židů. Na jejich místa byli usazováni etničtí Němci z Pobaltí, východní a jihovýchodní Evropy. V dubnu 1944 již Němci tvořili čtvrtinu obyvatel Velkopolska. Mladí Poláci byli totálně nasazeni v Německu, tři sta tisíc osob se podílelo na opevňovacích pracích. Na území Wartské župy byly likvidovány všechny polské instituce a organizace a jejich majetek byl konfiskován. Byla zavedena pracovní povinnost pro všechny muže od čtrnácti do sedmdesáti let, a to až osmdesát hodin týdně. Odbojovou konspiraci zde podstatně ztěžoval nejen tvrdý okupační systém, ale i nížinný terén Velkopolska, zbavený větších lesních porostů, a rozvinutá dopravní infrastruktura.

Červencové číslo je věnováno Polské socialistické straně (*Polska Partija Socjalistyczna* – PPS). Maciej Żuczkowski uvádí, že do září 1939 byla PPS třetí největší opoziční stranou v Polsku. Měla třicet šest tisíc členů, mnohonásobně více jich pak bylo v přidružených organizacích. Už v létě 1939 byl v řadách paramilitární stranické organizace Socialistická akce zahájen nábor „diverzních trojek“ určených pro činnost v týlu německého vojska. Rozhodnutí pozastavit činnost PPS zachránilo funkcionáře před represemi nacistů a zároveň umožnilo vznik socialistické konspirace s přísně

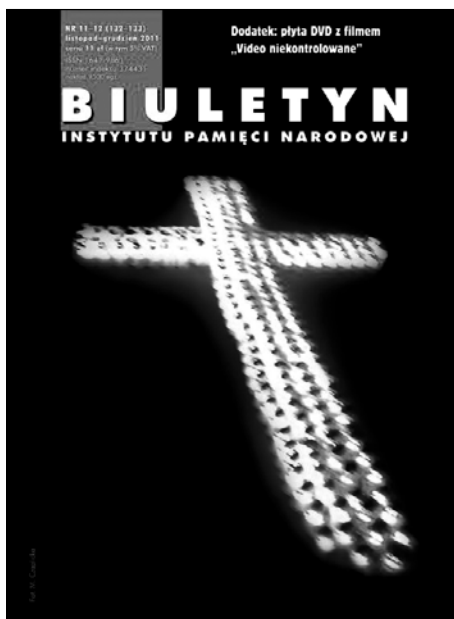
vybranými účastníky. Vznikla lidová garda Svoboda – rovnost – nezávislost (*Wolność – Równość – Niezawisłość*), zvláště v Krakově a Horním Slezsku. Socialisté se podíleli na činnosti organizačních struktur delegatury exilové vlády, v exilu byli zastoupeni třemi představiteli v Mikołajczykově vládě a spolupracovali zde s dalšími demokratickými stranami. Organizace Svoboda – rovnost – nezávislost zaujímala po celou dobu okupace negativní stanovisko vůči polským komunistům, několik jejích členů ale vstoupilo v červenci 1944 do Stalinem zřízeného Polského výboru národního osvobození v čele se „socialistou“ Edwardem Osóbkou-Morawským. „Lublinští“ socialisté si přitom přisvojili název předválečné Polské socialistické strany. V nové straně bylo místo jen pro ty socialistické činitele, kteří se zpronevěřili ideálům nezávislosti a demokratického socialismu. Ti, kdo zůstali věrni předválečné PPS, museli odejít do emigrace nebo byli vystaveni represím.

Následující dvojčíslo ze srpna a září 2011 je zasvěceno polské armádě, připomíná její nejlepší tradice a její význačné, avšak málo známé postavy. Z rozhovoru s Jerzym Kirszakem z Ústavu národní paměti ve Vratislavi, Danielem Koresem z varšavské centrály téže instituce a Jerzy Maronem z Vratislavské univerzity vyplývá, že polská armáda se po celé meziválečné období připravovala na válku se Sověty. Nebezpečí ze strany Německa se podle nich objevilo až na přelomu let 1938 a 1939. „Nejlepší zbraní“ měl být mobilizační plán, který předpokládal, že ještě před začátkem vojenských akcí bude armáda ze tří čtvrtin vyzbrojena v takzvané tajné mobilizaci. Problémem byla hospodářská slabost země. Prakticky až do války převládala skepse vůči efektivnímu použití tanků, podobné názory ostatně převládaly i ve Francii, která spoléhala na Maginotovu linii. Polské ministerstvo zahraničí považovalo za nepravděpodobné, že by Hitler vyvolal válku. Vrchní velitel maršál Edward Rydz-Śmigły spoléhal na to, že v případě války přijdou do tří týdnů na pomoc Francie a Británie. Za připomenutí stojí fakt, že ačkoli bylo Polsko za stejně dlouhou dobu poraženo, za druhé světové války tvořily polské jednotky na Západě, v Sovětském svazu a doma čtvrtou největší spojeneckou armádu.

Říjnové číslo *Biuletynu* je poctou osobnosti primase Stefana kardinála Wyszyńskiego. Většina textů pochází z konference zorganizované putovním Muzeem Jana Pavla II. ve spolupráci s Ústavem národní paměti a polským ministerstvem kultury a národního dědictví. K nejzajímavějším patří příspěvek Jana Żaryna z Ústavu národní paměti ve Varšavě, který přibližuje kardinálovo úsilí o polskou nezávislost. Tehdy ještě nikdo nevěděl, zda komunistická diktatura bude trvat několik let nebo několik desetiletí. Zatímco kardinál August Hlond se domníval, že svět nepřipustí, aby ve středovýchodní Evropě tento nelidský systém dlouho přetrval, Wyszyński naopak dospěl k závěru, že je třeba církev připravit na dlouhodobé působení v podmínkách komunistické totality. V září 1980, kdy hrozila sovětská intervence, varoval před vzájemnými spory, které by vedly k vnitřním bojům a vyvolaly cizí zásah. Komunistická vláda v letech 1980 a 1981 sice byla navenek stále pevná, zevnitř ji však podemílal strach na jedné straně z Moskvy a na druhé straně z nezávislých odborů Solidarita. Primas v době této krize upozorňoval, že zodpovědnost za jaltské dohody má nejen Sovětský svaz, ale také Spojené státy a Velká Británie.

Závěrečné dvojčíslo loňského ročníku se přirozeně vrací k událostem v prosinci 1981, od nichž uplynulo třicet let. Je věnováno všem známým i neznámým obětem výjimečného stavu, vyhlášeného 13. prosince 1981. Barbara Fedyszak-Radziejawska nazvala své zamyšlení „O násilí, které se stane akceptovanou normou“. Mnoho Poláků se podle ní smířilo nejen s tím, co se tehdy stalo, ale i s tím, co následovalo. Uvádí, že z dnešního hlediska je těžko uvěřitelné, že ve druhé polovině dvacátého století bylo možné nasadit proti občanům evropského státu požadujícím nezávislé odbory masivní represivní prostředky jako tanky, pancéřové vozy, vojenské hlídky, policejní hodiny, útoky na stávkující, věznění a bití a zavraždit přitom několik desítek osob. Na to navazovaly další restriktce jako zákaz cestování, přerušování telefonního spojení, vstup armády do rozhlasu a televize, zákaz stávek a demonstrací, zastavení činnosti odborů a společenských organizací a dosazení vojenských komisařů do podniků. Pro sovětské vedení bylo úspěchem, že to nebyla jeho armáda, ale polské vojsko a bezpečnost, které v zemi „zavedly pořádek“, aby tak udržely vládu komunistické strany nad Poláky a závislost na Moskvě. Nicméně na dvě stě padesát tisíc členů po 13. prosinci ze strany vystoupilo nebo bylo vyškrtáno. O práci přišlo mnoho novinářů a 1329 vysokoškolských učitelů. Na druhé straně rostl počet tajných spolupracovníků státní bezpečnosti, který v letech 1981 až 1984 vzrostl z pětaticeti tisíc na sedmdesát tisíc osob, což dosahovalo počtu z padesátých let. Údaje ze sedmdesátých let udávají, že tajní spolupracovníci tvořili čtyři procenta obyvatel, ale sedmatřicet procent osob s vysokoškolským vzděláním. V hodnocení výjimečného stavu zůstávají Poláci stále rozděleni. Byl to zločin proti národu, anebo nezbytná náprava politického a hospodářského chaosu? Před deseti lety devětačtyřicet procent respondentů označilo rozhodnutí o zavedení výjimečného stavu za oprávněné a jednašedesát procent dotázaných bylo toho názoru, že toto opatření zabránilo sovětské intervenci. Z 5308 středoškoláků se ale čtyřicet procent domnívalo, že Poláci by se měli stydět za Wojciecha Jaruzelského, zatímco o Lechu Wałęsovi si to myslelo jen sedm procent.

První číslo čtvrtletníku *Przegląd Historyczno-Wojskowy* přineslo studii Elżbiety Komanowské z Univerzity kardinála S. Wyszyńskiego ve Varšavě o formálně právních základech činnosti vojenské prokuratury polských železnic v letech 1944 až 1949. Autorka uvádí, že 4. listopadu 1944 Polský výbor národního osvobození vydal dekret o militarizaci Polských státních drah, jímž se zřizovala vojenská prokuratura

železnic a její expozitury u každého ředitelství drah. Tento akt svým represivním charakterem předznamenal metody nové prosovětské vlády.

V metodologické reflexi dosavadního studia Polské lidové armády (*Ludowe Wojsko Polskie*) se Krzysztof Komorowski zabývá periodizací dějin polského vojska v letech 1945 až 1989. Hned po válce se z dosavadních spojenců v řadách polských ozbrojených sil stali nepřátelé, když domácí Zemská armáda (*Armija Krajowa*) byla Sověty obviněna z kolaborace s nacisty. Důležitým předělem byl říjen 1956, kdy z polské armády museli odejít sovětsští velitelé včetně ministra obrany maršála Konstantina Rokossovského. V roce 1968 vlna antisemitismu zasáhla i armádu, což vedlo k expatriaci důstojníků židovského původu. Osmdesátá léta byla ve znamení výrazné militarizace vnitřního života země po vyhlášení výjimečného stavu, plán na léta 1986 až 2000 předpokládal ohromné výdaje na modernizaci armády, raketové zbraně a nové generace tanků a letadel.

První dvojčíslo bulletinu Společnosti přátel Volyně a Polesí *Oświęcim* přináší v roce 2011 stať Arkadiusze Kołodziejczyka o masových vraždách polského obyvatelstva na Volyni, v Polesí a východní Haliči v letech 1943 až 1946. Autor poukazuje na dvojaký přístup polských historiků a politiků, na nedostatek politické vůle plně vyjasnit tyto události a zpřístupnit důležité informace. Přestože o tématu vyšla již řada prací, podle jednoho průzkumu čtyřiapadesát procent Poláků nezná národnost obětí těchto zločinů, sedmapadesát procent neví, kdo je spáchal, a většina ostatních respondentů odpovídala na tyto otázky chybně. Důvody podle autora spočívají v zatajování faktů v době Polské lidové republiky, například o poválečné ztrátě značné části území Polska ve prospěch Sovětského svazu. Exterminací polského obyvatelstva ze strany Organizace ukrajinských nacionalistů a Ukrajinské povstalecké armády se kromě toho zabývají jen nepočetní historici.

Kwartalnik Historii Żydów, který vydává Židovský historický ústav ve Varšavě, přinesl ve svém prvním čísle loňského ročníku studii Marcina Szydzisze z Vratislavské univerzity o kulturní činnosti židovského společenství v Dolním Slezsku po druhé světové válce. Autor uvádí, že část Židů nechtěla žít v dřívějších bydlištích, kde zahynuli jejich příbuzní a přátelé, a rozhodla se usídlit na takzvaných znovuzískaných územích. Vojvodský židovský výbor ve Vratislavi chtěl v Dolním Slezsku usídlit dvacet tisíc Židů, v polovině roku 1946 jich bylo ale již devadesát tisíc. V únoru 1947 více než dvě třetiny židovských obyvatel Dolního Slezska žily v pěti městech – Vratislavi (jedenáct tisíc), Waldenburgu/Wałbrzychu (sedm tisíc), Rychbachu/Dzierżoniówě (sedm tisíc), Lehnici (čtyři tisíce) a Dlouhé Bělé/Bielawě (tři tisíce). Nový režim ovšem neodpovídal představám značné části Židů, což společně s projevy antisemitismu vedlo k vlnám emigrace. V roce 1959 žilo v Dolním Slezsku již jen třináct a půl tisíce Židů, z toho polovina ve Vratislavi, v roce 1973 klesl jejich počet na pouhých dva tisíce šest set a roku 1990 jich nezbylo více než asi tisíc. Ve čtvrtém čísle tohoto specializovaného časopisu pak Andrzej Hanich pojednává o křišťálové noci z 9. na 10. listopad 1938 a „konečném řešení židovské otázky“ v západním Horním Slezsku v letech druhé světové války.

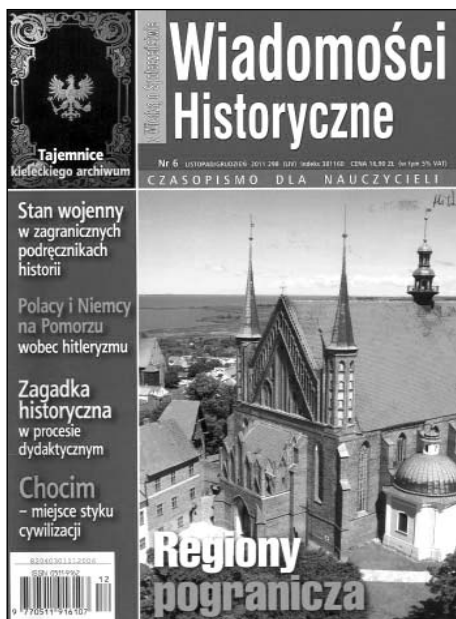
V prvním loňském čísle dvouměsíčníku *Wiadomości Historyczne* provedl Krzysztof Ruchniewicz z Vratislavské univerzity analýzu obsahu polských učebnic dějepisu pro

základní a střední školy k problematice vysídlení německého obyvatelstva z Polska po roce 1945. V rámci badatelského projektu realizovaného v Centru německých a evropských studií Willyho Brandta bylo podrobena rozboru sedm učebnic pro základní školu a devět pro školy střední, které byly vydány v letech 2000 až 2009. Jejich autoři z akademických kruhů i z řad praktických učitelů se problematice vysídlení věnovali ve všech učebnicích a dokladovali ho ilustračním materiálem a mapkami. Vysídlení bylo prezentováno v kontextu s poválečnými změnami hranic Polska, které ztratilo polovinu svého předválečného území.

Ryszard Kaczmarek ze Slezské univerzity Katowice se zabýval ve druhém čísle účastí Poláků z území přímo začleněných do Německé říše ve wehrmachtu za druhé světové války. Vyvrací zde starší představu, že Poláci s okupanty nespolupracovali. Do německé armády vstupovali především ti, kteří byli zařazeni do třetí kategorie podle takzvané Listiny Němců (*Deutsche Volksliste*), jako například Slezané, Kašubové a Mazuři, kteří sice hovořili slovanským jazykem, ale byli pod vlivem německé kultury a v žilách jim údajně kolovala „německá krev“. Největší zájem o rekruty z těchto řad byl v letech 1943 až 1945, kdy národnostní ohledy přestaly hrát klíčovou roli.

V „prázdninovém“ čtvrtém čísle časopisu *Wiadomości Historyczne* se Agnieszka Jankowiak-Maiková z Poznaňe zabývá místem nezávislé hudby při formování mladé generace v době Polské lidové republiky. Stát si v ní dlouho udržoval kontrolu nad všemi aspekty života obyvatel včetně literatury, divadla, výtvarného umění, rozhlasu, televize i hudby. Hlavní úřad kontroly tisku měl právo cenzurovat každou publikaci, rozhlasový a televizní program, hudební dílo či divadelní představení. Situace se začala měnit teprve po roce 1968 v souvislosti se vznikem samizdatových vydavatelství a nezávislé studentské kultury.

Polské migrace v letech 1946 až 2009 jsou tématem statě Agnieszky Zielińskiej z Toruně. Výjimečný byl v tomto ohledu rok 1946, kdy v rámci poválečných přesunů obyvatelstva do Polska imigroval milion sto tisíc osob a emigrovalo ještě o sedm set tisíc osob více. V dalších letech saldo migrace bylo již podstatně nižší, nicméně každoročně emigrace převažovala nad imigrací. Od okamžiku vstupu Polska do Evropské unie emigrovalo zhruba půl druhého milionu obyvatel, zvláště v letech 2004 až 2006. Nejvíce osob se vystěhovalo z málo industrializovaných východních vojvodství a také z Horního Slezska, kde žije hodně občanů německého původu.

Moskevský historik Alexej Čevardin v témže čísle osvětluje osudy Poláků, které stalinský režim deportoval v letech 1939 až 1941 z okupovaného východního Polska. Jen do dvou oblastí – Archangelské a Sverdlovské (Jekatěrinburské) – bylo pouze v roce 1940 deportováno osmdesát tisíc osob. Bolševici chtěli nejen zničit starou „kontrarevoluční“ elitu, ale hlavně Poláky využít jako levnou pracovní sílu v dolech, lesích a kolchozech. Teprve po vstupu Sovětského svazu do války byli deportovaní Poláci uvolněni, aby mohli vstupovat do zahraniční polské armády generála Władysława Anderse.

Šesté číslo zásluhou Adama Suchoňského přibližuje, jak výjimečný stav z 13. prosince 1981 reflektují zahraniční učebnice dějepisu. Pověšil si i dvou českých učebnic, a to z pera Jiřího Jožáka (1996) a Jana Kuklíka s Jiřím Kocianem (1999). Překvapivé je jeho zjištění, že v některých zahraničních učebnicích je výklad těchto událostí podrobnější a zajímavější než v učebnicích polských.

Jacek Piotrowski pojednává o žánru takzvané didaktické, konkrétně biografické hry, a to na příkladu dvou žen úzce spjatých s polským válečným premiérem a poválečným vicepremiérem Stanisławem Mikołajczykem. Jedná se o jeho manželku Cecylii, která byla za války internována v nacistickém koncentračním táboře, a jeho sekretářku Marii Hulewiczovou, která byla vězněna komunisty v letech 1947 až 1954. Příklady spolupráce a vzájemné podpory německých a polských antifašistů za druhé světové války uvádí ve své stati Paweł Kowalski. Autor svůj výklad ilustruje třemi dobovými dokumenty.

V prvním čísle centrálního časopisu *Kwartalnik Historyczny* najdeme studii Łukasze Jastrząba z Poznaně, která se soustřeďuje na podíl milice při potlačení protikomunistického vystoupení v Poznani v červnu 1956. Text, který zaplňuje dosavadní mezeru v historickém poznání těchto událostí, je prvním pokusem o zpracování role milice během poznaňské stávkové a pouličních nepokojů. Za podklad autorovi posloužily dokumenty uchovávané v Ústavu národní paměti ve Varšavě.

Druhé číslo čtvrtletníku obsahuje studii Tomasze Skrzyńskiego o politice polských komunistů (*Polska Partija Robotnicza*) vůči socialistům (*Polska Partija Socjalistyczna*) v letech 1947 a 1948. Na příkladu Malopolska zde autor sleduje krátké období mezi zfalšovanými volbami do Sejmu a pohlčením socialistické strany komunisty, jež vyústilo ve vytvoření vládnoucí Polské sjednocené dělnické strany (*Polska Zjednoczona Partija Robotnicza*). Ukazuje zde nátlakové metody komunistické strany a jí ovládané policie vůči těm socialistům, kteří chtěli uchovat nezávislost a samostatnou politickou linii své strany. Příspěvkem k dějinám rasismu je studie Macieje Górneho ve čtvrtém čísle časopisu.

První číslo minulého ročníku čtvrtletníku *Przegląd Zachodni* je věnováno dnes velmi frekventovaným paměťovým studiím. Zaujme zejména stať Anny Wolff-Powęské z Univerzity Adama Mickiewicze v Poznani věnovaná vyrovnávání s nacistickou minulostí v Německé demokratické republice. Autorka uvádí, že období přelomu spojená s přechodem od diktatury k demokracii charakterizuje intenzivní hledání nových pojmů národní jednoty a identity. Společnosti, které prošly totalitní zkušeností, musí formulovat svůj vztah k minulosti. Proces demokratizace provádě-

Anotace

KALOUS, Jan: *Štěpán Plaček: Život zpravodajského fanatika ve službách KSČ*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2010, 425 s.

Publikační produkci Ústavu pro studium totalitních režimů doplnila v roce 2010 rozsáhlá biografie věnovaná nepřehlédnutelné postavě československého poválečného bezpečnostního aparátu Štěpánu Plačkovi. Autor Jan Kalous přistoupil k jejímu sepsání po dlouholeté badatelské práci ve veřejných archivech, a zejména na základě důkladného studia Plačkovy osobní pozůstalosti, kterou získal v roce 2006.

Po kritickém zhodnocení dochovaných pramenů a literatury včetně všech závažnějších zmínek o Plačkovi následuje vlastní líčení jeho života. Štěpán Plaček vyšel z prostředí brněnské středostavovské židovské rodiny (narodil se 30. srpna 1909 v Brně jako Štěpán Platschek), kterou bolestně znamenalo brzké úmrtí matky a Plačkova mladšího bratra. Jeho další život byl silně ovlivněn rozporuplným vztahem s otcem, kterého na jedné straně lidsky chápal a obdivoval, na straně druhé se s ním postupem času stále více politicky rozcházel. Po absolutoriu německé evangelické obecné školy v Brně pokračoval ve studiích na tamním Masarykově humanitním gymnáziu s německým vyučovacím jazykem, kde také v roce 1927 s významným odmaturo-

val. Na přání otce pokračoval ve vzdělávání na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Právě dlouhodobý pobyt v hlavním městě republiky znamenal první intenzivnější kontakty mladého juristy s komunistickými myšlenkami. Brzy po příchodu do Prahy vstoupil do KSČ, a dokonce se stal i vedoucím komunistických studentů právnické fakulty. Přes nesporně kvalitní vzdělání a široký všeobecný přehled se v době krize uvnitř KSČ bezvýhradně postavil na stranu Klementa Gottwalda a jeho křídla a podporoval toto směřování také svou rozsáhlou publikační činností a účastí na akcích a demonstracích. V roce 1933 ukončil úspěšně svá vysokoškolská studia, byl promován doktorem práv a poté působil v několika advokátních kancelářích. Za protektorátu se pak živil vyučováním jazyků. Díky sňatku s Jugoslávkou Zorou Gavričovou, s níž se také seznámil v komunistickém hnutí, unikl jako Žid deportaci do koncentračního tábora, přesto se ale musel koncem války ukrývat u svého přítele v sanatoriu v Pleši.

Okamžitě po osvobození republiky se Plaček snažil uplatnit v nových poměrech, když poměrně brzy vyvrátil podezření z možné kolaborace s okupačními orgány. Jako zasloužilý straník fanaticky oddaný komunistické ideologii s kontakty na důležité lidi měl nejlepší předpoklady k tomu, aby zaujal nějaké exponované místo. Na-

konec zakotvil v Zemském odboru bezpečnosti v Praze, kde zpočátku pracoval jako vyšetřovatel a postupně stoupal po kariérním žebříčku. Následující roky znamenaly vyvrcholení Plačkovy kariéry v bezpečnostním aparátu. Podílel se na přípravách diskreditace generála Josefa Bártíka, velitele zpravodajského odboru ministerstva vnitra, aktivní úlohu hrál také v případě generálního tajemníka národněsocialistické strany Vladimíra Krajiny, obviněného ze spolupráce s gestapem, a jeho jméno se vyskytuje také při vyšetřování tzv. krčmaňské aféry, mostecké špionáže a dalších kauz. Díky svým kontaktům se sovětskými, polskými, maďarskými, bulharskými, rumunskými a jugoslávskými zpravodajci a také blízkým vztahům k Rudolfu Slánskému měl dokonalý přehled o dění v Československu i v zahraničí a neskrýval své velké ambice. Hvězdná hodina pro něj nastala kolem února 1948, kdy se aktivně zapojil do příprav komunistického převzetí moci, prováděl zatýkání odpůrců a účastnil se i dalších nezákonných akcí. Při vyšetřování neváhal užívat hrubého fyzického i psychického násilí vůči zadrženým a patřil k těm československým zpravodajcům, kteří ihned po únoru 1948 žádali o vyslání sovětských poradců. Při zpravodajských hrách proti domnělým nepřítelům republiky a nově nastoleného režimu se nerozpakoval sáhnout dokonce k vraždám, pragmaticky využíval služeb bývalých agentů gestapa a německé Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*), přesně ve smyslu hesla „účel světí prostředky“.

Plačkova kariéra špičkového zpravodajce však netrvala příliš dlouho. Postupem času se dostával do stále větších sporů zejména se svým nadřízeným Jindřichem Veselým, již v listopadu 1948 byl ze své funkce odvolán a nějakou dobu zůstal bez stálého místa. Teprve v červenci 1949 nastoupil opět do zaměstnání, a to jako vedoucí učebního oddělení ministerstva spravedlnosti. Odtud už jeho cesta vedla přímo do vězení. Jan Kalous předkládá ve své knize možné příčiny Plačkova pádu. Původně snad mohl být vybrán za „československého Rajka“, k čemuž měl téměř všechny potřebné předpo-

klady: židovský původ, působení v resortu vnitra i intenzivní vztahy s Jugoslávií včetně osobních. Zároveň však autor připouští, že z pohledu sovětského vedení se přece jen jednalo o poměrně „malou rybu“ bez vazeb na nejvyšší stranické orgány, a proto nakonec tuto roli sehrál Rudolf Slánský. Hlavní příčinou Plačkova osudu však byly jeho neskrývané ambice, díky nimž si vyrobil v bezpečnostním aparátu příliš mnoho nepřátel. Když ztratil své dosavadní opory (Rudolfa Slánského, Václava Noska, sovětské poradce) a poté co se navíc vyhrotil spor s titovskou Jugoslávií, byl jeho konec nevyhnutelný. Po sérii brutálních výsledků byl 20. ledna 1954 odsouzen za zneužití úřední moci, v dobové terminologii označované jako „gestapismus“, a podíl na vraždách k patnácti letům vězení. Podmíněně byl propuštěn v dubnu 1957. Po celou dobu svého věznění byl podle autora neochvějně přesvědčen o tom, že se v jeho případě jedná o nedopatření, které mu strana po vyjasnění bohatě vynahradí.

Od návratu z vězení působil Plaček nějakou dobu ve Státní vědecké knihovně, kde zúročil své rozsáhlé jazykové znalosti, aby nakonec díky příměluvě KSČ získal místo v Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii. V tomto období hojně publikoval, přednášel a jezdil také často do zahraničí. Jako penzista sepisoval své paměti, do jisté míry obhajobu svého někdejšího konání. Dožil se ještě změn po roce 1989 a musel přihlížet rozpadu systému, který pomáhal budovat a v jehož principy až do konce naprosto věřil.

Druhou část knihy tvoří edice Plačkových pamětí nazvaných „Nedokončené poznámky“, korespondence a dalších materiálů z Archivu bezpečnostních složek, Národního archivu a Plačkovy pozůstalosti. Nelze také opomenout doslov z pera Plačkova bratrance, známého českého herce a režiséra Jana Kačera. Na necelých pěti stranách zde přispěl osobní vzpomínkou, která přes samozřejmý kritický odstup obsahuje i snahu o lidské pochopení Plačkova života a názorů.

Knihy Jana Kalouse je přínosnou prací, která přibližuje složitou osobnost a ne-

lehou dobou, v níž žila. Štěpána Plačka představuje jako typického fanatika plně oddaného komunistickým myšlenkám, který kráčí vstříc uskutečnění svých ideálů bez ohledu na sebe, své blízké, a hlavně na všechny ostatní. Sám sebe pak pasuje do role „spravedlivého bojovníka“ za lepší svět. Snad v tom můžeme hledat důsledky smutného dětství bez láskyplné mateřské péče, složitý vztah s otcem nebo jistě silný vliv jeho manželky, což ho však nezbavuje odpovědnosti za vlastní činy. Každopádně Štěpán Plaček patřil k těm, kteří pomáhali v naší zemi nastolovat totalitní systém, jehož obětí se nakonec sám stal.

Vladimír Březina

KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*. Praha, Libri 2010, 310 s.

Nezbytnou pomůckou při historikově bádání o minulosti jsou tradičně různá tištěná dobová periodika, která byla postupně obohacována o rozhlas a televizi. Přehlednou příručku k využití těchto pramenů s úspěchem připravilo autorské trio vysokoškolských pracovníků specializovaných na žurnalistiku a média v anotované publikaci o vývoji médií v jednotlivých historických etapách 20. století v českých zemích. Její uplatnění bude ale nepochybně mnohem širší, neboť – jak se píše v úvodu – „kniha je určena zejména studentům žurnalistiky a mediálních studií, historie, sociologie i jiných blízkých oborů sociálních a humanitních věd“ (s. 11).

Kniha je logicky rozdělena do několika kapitol zahrnujících delší či kratší časové úseky československých dějin. Pasáže popisující delší časové úseky mají pokud možno jednotnou strukturu, což přispívá k přehlednosti výkladu, a navíc umožňuje dobře porovnávat jednotlivá období. Základní součástí těchto delších kapitol jsou oddíly o historickém kontextu, tiskové legislativě, cenzurní praxi, struktuře tištěných médií, vzdělávání a sociálním postavení novinářů,

rozhlasu a televizi. Ty jsou doplněny o další podkapitoly zachycující specifika dané doby, jako například periodika jednotlivých politických stran, ilegální tisk, zahraniční rozhlasové vysílání, samizdat nebo akce Státní bezpečnosti proti exilovým médiím na Západě. V této podobě autoři pojednávají o první republice (1918–1938), Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945), budování socialismu (1948–1967) a takzvané normalizaci (1969–1989). Mezi nimi jsou vsunuty tři kapitoly o kratších přelomových úsecích, jimiž byly druhá a třetí republika (od října 1938 do března 1939, resp. od května 1945 do února 1948) a pražské jaro (1967–1969), které se v sevrěnější a hutnější formě zabývají médii ve sledované historické chvíli.

Některým zajímavým, ba humorným momentům je věnována větší pozornost, jako například vydávání samizdatových *Lidových novin*. Federální úřad pro tisk a informace jim dva roky bránil v legalizaci, až nakonec jejich prosincové číslo v roce 1989 vydal vlastním nákladem. Kladem publikace je i to, že připomíná některé významné osobnosti rozhlasového a televizního vysílání, jakož i kdysi známé, nyní však pozapomenuté programy, které mívaly statisíce a miliony diváků. Vedle toho však neopomíjí ani symboly různých personálních čistek, ať již z řad pachatelů či obětí.

Příručka přinášející zhuštěné informace za celé jedno století se pochopitelně nevyhnula drobným omylům. Například na straně 34 se o zákonu o obraně státu (č. 131/1936 Sb.) mylně mluví jako o zákonu o mimořádných opatřeních. Největší obtíže ale nastávají u citací archivního materiálu, a to jak v textu, tak v seznamu pramenů a literatury. Na stranách 182 a 213 se nacházejí odkazy na dokumenty z Národního archivu v ne zrovna šťastné podobě (NA, fond KSČ ÚO 02/1) a podobně je tomu na straně 243 (NA, fond 02/7), což rozhodně nejsou platné a správné archivní citace. V prvním případě by měl mít zápis tvar „NA, fond KSČ ÚV – předsednictvo“ (s určením manipulačního období, např. 1966–1971), v druhém případě je regulérní citace „NA,

fond KSC – Byro ÚV KSC pro řízení stranické práce v českých zemích“. V seznamu pramenů a literatury jsou pak archivní fondy překvapivě zařazeny přímo mezi literaturu pod značkou Národního archivu, ale ani zde nejsou přesné citace výše uvedených fondů. V seznamu pramenů a literatury je dále uvedena fondová zkratka ASYN, která je mylně vysvětlena jako Syndikát novinářů, ačkoliv znamená Archiv Syndikátu novinářů. Ve výčtu použitých pramenů pak citelně chybějí takové fondy jako například Ministerstvo vnitra – prezidium, Ministerstvo spravedlnosti – dodatky nebo Cenzurní sbor kinematografický při ministerstvu vnitra, které jsou pro studium novin, filmu a médií významné a stály by přinejmenším za připomenutí. Z okruhů studentstva, jimž je kniha přednostně určena, se o výše jmenovaných fondech a možnostech jejich využití nejspíše doslechnou jen studenti historie, kdežto ostatním tato informace může zůstat utajena.

Přes uvedené drobné nepřesnosti příručka naprosto splňuje svůj účel: Ve výstižné a výživné formě podává základní údaje a zároveň odkazuje na další relevantní literaturu k tématu.

David Hubený

MURAŠKO, Galina Pavlovna: *Izbrannoje*. Moskva, Institut slavjanoveděnja Rossijskoj akademii nauk 2011, 574 s.

Sborník Slovanského ústavu Ruské akademie věd je milou pozorností pracovnic a pracovníků této vědecké instituce jubilance. Zpřístupňuje část jejího díla, jež se začalo objevovat v odborných periodikách od počátku 60. let minulého století. Z velké části toto dílo cílilo k dějinám Československa, takže i pro nás má smysl připomínat si výsledky vědecké práce Galiny Pavlovny Muraškové (narozené 3. ledna 1932), absolventky Historické fakulty Moskevské státní univerzity (1954) a aspirantského studia ve Slovanském ústavu Akademie věd SSSR (1964). Po prvotním zájmu o eko-

nomické a sociální problémy Československa 20. let, připomenutém ve sborníku jednou studií na toto téma z roku 1961, zaměřila Galina Murašková pozornost na období pozdější, zejména na 40. a 50. léta. Ve sborníku nalezneme z tohoto okruhu podrobnou studii věnovanou problematice znárodnění v Československu z roku 1986.

Další blok studií se zaměřuje na politické dějiny v době předcházející a následující po revoluci v únoru 1948. Autorka se zajímala také o pojetí socialismu v Československu v letech 1945–1947. Ve studii z roku 1993 se pokusila nahlédnout tehdejší dění jako proces a výsledek konfrontace a kompromisů mezi koncepcemi komunistů a jiných socialistických proudů, což je pohled svým způsobem novátorský a inspirativní i pro naši současnou historiografii. Stranou jejího zájmu nezůstaly ani změny společenského vědomí v Československu v 50. letech, jimž věnovala studii uveřejněnou v roce 2011, která je typická využitím dokumentů z otevírajících se archivů v Moskvě. Tento aspekt činí z prací Galiny Muraškové informačně nanejvýš cenné příspěvky. Dodejme, že znalost ruských archivů předurčila historičku k práci na řadě užitečných edic zpřístupňujících prameny, jež jsou pro zahraniční badatele zpravidla těžko dostupné.

Další okruh zájmu v bohaté tvorbě Galiny Pavlovny Muraškové tvoří téma, které bylo do druhé poloviny 80. let v zemích bývalého východního bloku tabuizováno. Ve sborníku jsou znovu uveřejněny dvě studie z let 1997 a 2010 věnované státnímu antisemitismu v Sovětském svazu a represím 50. let v satelitních zemích. Mimořádnou pozornost věnovala Murašková politicky motivovanému soudnímu procesu s Rudolfem Slánským a jeho spoluobžalovanými. Ve své práci historiografky a editorky se zaměřila také na postavení církví v Československu a v zemích východní Evropy po skončení druhé světové války. Uveřejněné studie svědčí o tom, že sledovala nejen postavení římskokatolické církve, ale i jiných církví, na prvním místě pak církve řeckokatolické. To se patrně stalo jedním

z impulsů k probuzení jejího zájmu o Slovensko, kde si posléze všimla i poměrů maďarské menšiny.

Zvláště je třeba upozornit na dva příspěvky z let 2001 a 2008 otištěné ve sborníku, které mají zásadní význam pro teoretické uchopení charakteru společnosti ve střední a východní Evropě po druhé světové válce. Galina Murašková se zde zamýšlela nad pojmem lidové demokracie a nevyhnula se ani diskusi o teorii totalitarismu, inspirována k tomu mimo jiné knihou Michala Reimana *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí* z roku 2000. Teoreticko-metodologické příspěvky naznačují přesahy zájmu moskevské historičky z oblíbeného období 40. a 50. let. Není divu, že její pozornost se zaměřila také na období pražského jara 1968, které je klíčové pro pojetí vývoje socialismu v Československu. Toto téma mimochodem představuje pro současnou ruskou historiografii podnět k hlubokému zamyšlení, a je škoda, že tohoto zájmu nedokážeme využít. Ve sborníku je znovu otištěn referát z moskevské konference o pražském jaru, publikovaný v konferenčním sborníku z roku 2010 (anotace o něm vyšla v *Soudobých dějinách*, roč. 18, č. 4 (2011), s. 726–728), v němž Galina Murašková přínosně zaznamenala ohlasy pražského jara v prostředí sovětské inteligence. K roku 1968 a československému pokusu o reformu komunismu směřuje také její obsažná recenze paměti Čestmíra Císaře z roku 2008.

Jubilejní sborník prací Galiny Pavlovny Muraškové si zaslouží pozornost historiků soudobých dějin a politologů. Její studie, konferenční referáty a recenze jsou přínosné svou faktografickou hodnotou i metodologickými podněty. Osobnost autorky představuje obsáhlý úvod ke sborníku, zpracovaný bohužel nejmenovanými „kolegy a přáteli“, užitečná je také výběrová bibliografie jejich prací.

Historikové v bývalém Sovětském svazu působili většinou v podmínkách striktního státního dirigismu, i v nich však zůstával alespoň minimální prostor pro uplatnění vlastních vědeckých zájmů a pro osobní volbu – mezi slušností a lhostejností. Galina

Pavlovna Murašková patřila k těm vědcům v Sovětském svazu, kteří nepřerušili vztahy s kolegy v Československu zavrženými po roce 1968 a zbavenými možnosti pracovat ve svém oboru (například s Karlem a Květou Jechovými). K těmto nemnohým statečným historikům (podle svědectví Františka Janáčka to byli třeba také Anna Petrovna Solovjevová a Michail Nikolajevič Kuzmin) máme svůj dluh.

Jiří Křestan

PEJČOCH, Ivo: *Protikomunistické puče: Historie pokusů o vojenské svržení komunistického režimu v Československu v letech 1948–1958*. Cheb, Svět křidel 2011, 198 s.

Jedna z posledních knih velmi plodného historika Iva Pejčocha se věnuje akcím, za jejichž (údajnou) přípravu aktéři na konci 40. a v průběhu 50. let minulého století stanuli před soudním tribunálem a ve většině případů byli odsouzeni k vysokým trestům. Profesionální profil autora, absolventa katedry českých dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a od roku 2007 vědeckého pracovníka Vojenského historického ústavu – Vojenského historického archivu v Praze, prozrazuje, že na problematiku chystaných protikomunistických povstání bude pohlížet převážně z vojenského hlediska. Klíčová otázka, na kterou se snaží najít odpověď, však zní, zda se v Československu skutečně připravovaly pokusy o svržení komunistické diktatury, jak to prezentovala tehdejší propaganda. Analýzou vyšetřovacích spisů i výpovědí přeživších účastníků se pokouší zjistit, nakolik byly popsány protistátní plány reálné. Dochází přitom k nespornému závěru, že minimálně část údajných pučů byla dílem provokací Státní bezpečnosti a vojenské kontrarozvědky.

Autor analyzuje celkem jedenáct nejdůležitějších pokusů o svržení komunistického režimu v průběhu dvanácti let, které jsou v knize seřazeny chronologicky od procesu s Československým hnutím svobody

z let 1948 a 1949 až po skupinu Třetí odboj, odsouzenou za přípravu ozbrojeného převratu v únoru 1959. Největší prostor věnuje údajně široce založenému pokusu o vojenský převrat z března 1949 – takzvané Akce Praha–Žatec, známé také pod názvy Akce Norbert nebo Přebrot Miroslava Jebavého (podle jednoho z hlavních organizátorů). Přípravované povstání, které je asi nejznámější událostí svého druhu z prvních poválečných let, mělo být vedeno skupinou vojenských důstojníků s demokratickým smýšlením. Jeho scénář údajně počítal s tankovým úderem na hlavní město, při němž měly být obsazeny strategické body jako hlavní štáb armády, rozhlas a klíčové komunikace, poté se mělo povstání rozšířit do dalších částí republiky.

Dobová média Akce Praha–Žatec prezentovala jako velmi nebezpečný plán, který skutečně mohl ohrozit socialistické zřízení. Puč se podle nich povedlo zmařit jen náhodou díky prozíravosti Státní bezpečnosti. Jeho aktéři byli pozatýkáni a před soudem si v rozsáhlém procesu vyslechli velmi tvrdé tresty. Pět údajných vůdců bylo odsouzeno k smrti a popraveno v roce 1949. Stejně jako v ostatních zkoumaných případech se autor snaží dokázat, že takováto představa o povstání je s velkou pravděpodobností mylná. Z citací z dobových pramenů i provedených analýz vyplývá, že i pokud by tato akce byla skutečně plánována tak, jak tvrdila obžaloba, neměla by reálnou šanci na úspěch. Autor však zpochybňuje i samotný úmysl zúčastněných skutečně zorganizovat ozbrojenou akci. Většina příznání byla vynucena brutálním fyzickým a psychickým nátlakem při vysleších a kromě nich neexistuje žádný přímý důkaz. Mimo to se nezdá příliš pravděpodobné, že by zkušení armádní důstojníci opravdu plánovali, jak s hrstkou vojáků a armádní techniky svrhnout celý komunistický režim.

Všechny kapitoly knihy mají shodnou strukturu a docházejí k podobným závěrům. Po úvodu s hlavními informacemi o daném případě následují až příliš podrobné životopisy hlavních aktérů. Kromě základních osobních dat či milníků ve vo-

jenské kariéře se čtenář musí prokousat množstvím nedůležitých detailů, jako například, kterou základní školu odsouzení navštěvovali nebo jakou administrativní pozici zastávali v meziválečném období. Takto podrobné profily na druhé straně ale poskytují zajímavý náhled na to, jaké typy osob měly představovat údajnou hrozbu komunistické diktatury. Kromě zaslužitých vojáků a nesporně schopných jedinců se zde vyskytovali i lidé, kteří se pohybovali spíše v nižších patrech či na okraji společnosti. V procesu se skupinou Třetí odboj tak například figuroval hospodský harmonikář nebo dvě tovární dělnice.

Dále autor popisuje, jak byly jednotlivé akce prezentovány v oficiálních dobových dokumentech, které jsou často silně ideologicky zabarvené. Odsouzení jsou v nich uráženi a označováni za nesmířitelné odpůrce pracujícího lidu, či dokonce následovníky nacistických vzorů zbavené lidského srdce, duše i svědomí. Tyto dokumenty staví autor do kontrastu s realitou – snaží se odhadnout skutečné počty vojáků, kteří se mohli údajných pučů zúčastnit, a reálný vliv jejich údajných vůdců. Právě zřejmý nesoulad mezi reálnými šancemi těchto akcí na úspěch a bohatými zkušenostmi armádních důstojníků a jejich nespornými kvalitami, jež prokázali během druhé světové války, pokládá autor za hlavní argument pro podložení hypotézy, že většina, či spíše všechny popisované protikomunistické puče byly dílem provokace a konstrukce represivních složek režimu. Generálové a váleční veteráni se zkušenostmi z různých bojišť by pravděpodobně nikdy vážně neplánovali tak beznadějně akce, z nichž byli obviňováni.

Knih *Protikomunistické puče* je dobrým shrnutím údajných pokusů o svržení komunistického režimu. Závěr, že všechny pravděpodobně sloužily jen jako nástroj, jak se zbavit politických oponentů, bych však rozhodně nechápal jako zlehčení role protikomunistického odboje a snižování zásluh většinou velmi statečných armádních činitelů a jejich spolupracovníků. Spíše bych v něm viděl užitečné připomenutí, kam až

byl ochoten zajít totalitní režim při upevňování vlastní moci a likvidaci potenciálních protivníků.

Matouš Rucki

SWAIN, Geoffrey: *Tito: A biography*. (Communist lives, sv. 5.) New York, I. B. Tauris 2011, 219 s.

V ediční řadě *Communist Lives*, vydávané newyorským nakladatelstvím I. B. Tauris, vyšla v roce 2011 kniha profesora univerzity v Glasgow Geoffreyho Swaina s prostým názvem *Tito: Biografie*. Představuje v ní život, práci a cestu k moci jednoho z nejpozoruhodnějších komunistických státníků 20. století – Josipa Broze Tita. Postup, jakým se Geoffrey Swain tohoto úkolu zhostil, je více než chvályhodný. Poskytuje čtenáři detailní přehled o Titově životě od narození až do smrti v roce 1980, přičemž jednotlivé životní epizody dává do kontextu s historickými procesy, které Tita ovlivnily nebo jím byly ovlivněny.

Úvodní část líčí Titův život v mládežnických letech, kdy se jako chlapec účastnil povstání chorvatských vesničanů proti maďarské nadvládě. Po vypuknutí první světové války vstoupil do služeb rakousko-uherské armády, s níž se účastnil bojů na balkánské a později na východní frontě. Právě zde padl do zajetí ruské armády a později uzavřel první manželství s Pelagijí Belousovovou. Swain dále popisuje Titovu účast v revolučním roce 1917 a jeho pobyt v Rusku označuje jako přelomový pro další politické smýšlení. Po skončení války se Tito vrátil do svého rodiště, které se nacházelo v nově vytvořeném Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Začal zde působit jako člen komunistické strany a odborář, který byl často trnem v oku státním orgánům. Mezi lety 1928 a 1934 byl z politických důvodů vězněn, což autor přibližuje na pozadí historického vývoje Jugoslávie, do nějž výrazně zasáhl královský převrat v roce 1929. Po propuštění z vězení se Tito stal kariérním komunistou a stoupal ve straně na stá-

le vyšší pozice, až se v roce 1940 ocitl již v podstatě na samotném jejím vrcholu.

Titovu politickou kariéru sice přerušila druhá světová válka, právě tehdy se však stal ústřední postavou komunistického odboje proti nacistům a ve své vlasti si tím získal neobyčejnou autoritu. Vedle úspěšného tažení komunistických partyzánů popisuje autor také vztah Tita s Dražo Mihajlovičem, vůdcem četníků bojujících zároveň proti nacistům i komunistům. Přestože se zpočátku zdálo, že by partyzáni a četníci mohli spojit své síly proti okupantům, postavily se nakonec oba tábory proti sobě, což znamenalo pro Jugoslávii v podstatě občanskou válku. Swain nevynechává ani momenty, kdy byl Tito jen krok od pádu do nacistického zajetí. Třebaže byly tyto případy v poválečných letech mytizovány a Tito byl vykreslován jako hrdina s až nadpřirozenými schopnostmi, Swain je vykládá střízlivěji jako výsledek jeho duchapřítomnosti a štěstí. S tím, jak rostly Titovy úspěchy a autorita v osvobozené boji, dostávalo se mu také postupného uznání od představitelů protiněmecké koalice, což autor neopomíná zdůraznit.

V prvních poválečných letech Tito jako jugoslávský vůdce jednak upevňoval svou moc za současné likvidace veškeré opozice, jednak usiloval o revizi hranic země. To se týkalo Terstu ve sporu s Itálií a možného spojení Jugoslávie s Albánií. Swain se důkladněji zabývá především Titovými aktivitami v mezinárodní politice. Kromě líčení notoricky známé roztržky se Stalinem líčí zejména jeho pozdější vztahy s Nikitou Chruščovem a postoj k událostem v Maďarsku v roce 1956 a v Československu v roce 1968.

V 70. letech už na Tita doléhala únavy z politiky, což se projevilo například v jeho slábnoucí pozici při schválení ústavy v roce 1974. Ta sice uzákonila Titův doživotní prezidentský mandát, zároveň ale mezi jednotlivé národy Jugoslávie zasela mnohé sémě nacionální nevráživosti.

V konečném výsledku působí kniha Geoffreyho Swaina přehledně a čtivě. Třebaže se jedná o biografii, je celý Titův život zasazen do kontextu historické

kého vývoje Jugoslávie a světového dění. Kniha je určena čtenáři, který má v dané problematice alespoň základní orientaci a je schopen některá fakta zasadit do širší perspektivy. Jelikož Titovy životní osudy po druhé světové válce jsou poměrně dobře známé, ocenění si podle mého ná-

zoru zaslouží zvláště velmi detailní popis Titovy kariéry předválečné, kdy se z málo vzdělaného dělníka vypracoval na prvořadého politického funkcionáře.

Štěpán Šantrůček

Summaries

Socialist Dictatorship as *Sinnwelt*: A Research Project

In this introductory essay, Michal Kopeček and Pavel Kolář present the international research project ‘Socialist Dictatorship as *Sinnwelt*: The Representation of the Social Order and the Change of Authority in East-central Europe in the Second Half of the Twentieth Century’. The project was carried out by Pavel Kolář, Thomas Lindenberger, and Martin Sabrow at the Centre for Contemporary History, Potsdam, together with Michal Kopeček at the Institute of Contemporary History, Prague. It was funded by the Volkswagen Foundation. The essay introduces a block of articles that resulted from the project, and explains the aim of the project, the ideas from which the authors started, and the socio-historiographical context of the ‘historicization of dictatorships’. The authors also acquaint the reader with the contents of the project. From a comparative perspective, which covered all of central and eastern Europe, the historians in the project, using cultural history and the history of everyday life, sought to shed light on how the Communist dictatorships were established and how they reproduced themselves and ultimately collapsed. The key conceptual instrument of these scholars is the *Sinnwelt* (roughly, symbolic universe), usefully understood as a space for the ‘pre-political acceptance’ of socialism, a zone in which the historical actors daily constructed the meaning of the existing social order and continuously renewed its legitimacy by their everyday actions. The introductory article reports on the individual projects which constitute the project as a whole, and reports on the lecture series and conferences which were organized as part of it.

Articles

Socialism as *Sinnwelt*: The Communist Dictatorship from the Perspective of Cultural History

Martin Sabrow

This article was originally published as ‘Sozialismus als *Sinnwelt*: Diktatorische Herrschaft in zeithistorischen Perspektiven’ in the *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*, nos. 40–41 (2007), pp. 9–23. In the article, in connection with his historical research on the German Democratic Republic, the author explains the concept of *Sinnwelt* as providing productive and promising ways to understand how the Communist dictatorships were established and how they functioned and eventually collapsed. The dualistic picture of rulers and ruled, perpetrators and victims, which in many respects still dominates the interpretation and assessment of those dictatorships, is, according to the author, neither incorrect nor unnecessary. For it helps one to realize the fundamental differences between freedom and non-freedom, tolerance and oppression, the rule of law and arbitrary rule; it also evokes public compassion and thereby, at least in part, redresses the wrongs that the dictatorships committed. This essentially normative approach, however, is unable to provide a satisfactory explanation for the long-term existence and comparative stability of these régimes. The concept of *Sinnwelt* (symbolic universe or world of meaning), based on the Weberian category of *Herrschaft* (authority) and the originally Hegelian concept of *Eigen-Sinn* (roughly, wilfulness), enables one to see that the long life of the socialist dictatorship was the result not only of its repressive nature, but equally of the broad-based social acceptance it enjoyed and also internal socio-cultural links. In this sense it was, like other twentieth-century dictatorships, ‘participatory’. From this point of view, the régime’s supposedly ‘total’ control of society appears more like a permanent process of everyday negotiation, in which the population not only reacted passively to commands from above, but also actively pursued its own aims by means of its own interpretations of social behaviour and social relations. The *Sinnwelt* concept offers ways to understand the pre-political space of almost blind acceptance of authority that formed everyday socialist life, and thus ranks among the approaches that can legitimately be called the cultural history of the political.

In the next part of the essay, the author considers the outlines of the *Sinnwelt* of socialism and highlights some of its fundamental features – namely, a strong emphasis on the principles of collective life and consensus, an almost sacred respect for knowledge and truth, struggle as a key metaphor of everyday life socialist life, and a special conception of time, which is based on progress.

**Social Cleansing as a Constitutive Principle
in the Formation of Czech Society after the Second World War:
The Example of the Czech Borderlands**

Matěj Spurný

In this essay, the author explores the mental and social prerequisites of the Communist dictatorship in Czechoslovakia, using as his example the post-war cleansing of the borderlands of Bohemia and Moravia. He argues that in the Czech milieu the cleansing was not a product of Communist dictatorship, but, on the contrary, the dictatorship was, at least in part, a result of a demand of a society whose desire for cleansing was already sated. He considers cleansing in general and the conditions that brought it to life, and then discusses its particular forms, aims, methods, strategies of legitimation, and changes in the Bohemian and Moravian borderlands after the Second World War. He argues that cleansing as a political means was not ordered by the Communist Party against the will of the other political actors, but that, on the contrary, it was a bond that linked the actors on the post-war political scene.

The author devotes the most space to an analysis of the contemporaneous discourse on cleansing, providing examples of how it effected various ethnic and social groups, from Germans, Hungarians, people of indeterminate ethnic identity and other national/ethnic minorities or returnees, to alleged collaborators, Germanophiles, and 'asocial elements'. The aim of the proposed measures, most of which were carried out, was to create a homogeneous society (primarily in ethnic terms) by getting rid of the alleged 'enemy within' and securing the state frontiers against the enemy outside. A principle of this was that the cleansing aims, even before the Communist takeover of February 1948, required changes to the law or even its outright infringement. The rhetoric and legitimation of cleansing after this milestone, according to the author, did not radically change, and the cleansing methods applied in the first half of the 1950s against other social categories were in some ways a return to early post-war methods used against the German population and people who had allegedly offended against Czech national honour.

The Party as a Utopia: Communist Identity after Stalinism

Pavel Kolář

The article examines the transformation of Communist identity in the Eastern bloc after the Twentieth Congress of Communist Party of the Soviet Union, in 1956, and it considers the moments of decline and the attempts to buttress the bloc. It explores how Communist identity was negotiated and reshaped also by forces outside the highest level of Party leadership, among ordinary Party members. In the aftermath of 1956, the Communist parties' and the working class's sense of

belonging was seriously challenged by renewed national, ethnic, confessional, and regional identities. The re-emergence of these identities in 1956 seriously disrupted the grand utopian narrative of the Communist future. On the other hand, faith in Communist rule did not diminish. This essay argues that an ersatz utopia emerged, which was capable of integrating the particular identities into a larger sense of purpose centred on the Party as a national and local actor. The article describes this change as a shift from a programmatic to a processual form of utopia, understanding the latter as a utopia based on spatially decentred and temporally fragmented narratives.

**The Erosion of Dictatorship in the Perestroika Years:
The Crisis of the Ruling Elites and the Disintegration
of Ideological Consensus in Czechoslovakia, 1986–89**

Michal Pullmann

This article is concerned with the crisis of the ruling élites in Czechoslovakia in the later years of the period known as ‘normalization’ (ending with the Changes of mid-November 1989). It provides evidence of the élite’s inability to formulate shared interests and to find points in common amongst their gradually diverging values, aims, and strategic approaches. After outlining the international contexts (particularly the Soviet), the author seeks to explain why the Communist élites of the late phase of the régime in Czechoslovakia were so helpless when faced with the political and economic project of perestroika. The disintegration of their self-confidence is examined by the author using the example of the debate about the 1987 legislation on state-owned enterprises, in which the various interests of individual groups of the Communist establishment in this phase were revealed probably for the first time, and the example of the thematization of the ‘enemy within’, demonstrating the élites’ declining ability to stigmatize the opposition groups effectively and to justify persecuting them. The author argues that the gradual deterioration of official Communist language, together with the advocacy of values based on individual performance and productivity, had its own particular consequences. Because the representatives of the ruling élites, who were accustomed to accepting authoritarian decisions, lacked the ability to react to sudden changes, the destabilization of ideology and power, which was caused by perestroika, awakened in them feelings of uncertainty as well a sense of ‘disappointment’ and ‘being ill-prepared’. The author does not argue that the collapse of the Communist dictatorship stemmed from the disintegration of élite groups. He does, however, seek to explain the historical genesis of this disintegration, which played an important role in the collapse of the dictatorship, since it prevented the élites of the ‘ancien régime’ from joining forces during the major geopolitical changes that emerged in late 1989.

Discussion

Literature and Politics

Indulgence and Heroization Instead of Admonition: Thoughts on Jaroslav Med's Literární život ve stínu Mnichova

Jan Rataj

This article, together with the following three of this section of the journal, comments on a recent work by the literary historian Jaroslav Med, *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)* (Literary life in the shadow of the Munich Agreement, 1938–39), published by Academia in 2009. (In 2010, it ranked third in an annual *Lidové noviny* readers' poll for the best book.) According to the author of this article, a strong point of Med's book is its unusually refined style and the biographical portraits of the selected writers. Apart from that, however, the author finds little else to praise about the work. He considers Med's conception of literary life misleading, since, instead of considering belles-lettres, Med discusses political journalism. The author also sees the work as having a hidden agenda, because, in his opinion, Med's calling political works 'literary' is intended to absolve the authors of their role in the legitimation and building of the authoritarian régime of the Second Republic. Med, in his opinion, lacks the qualifications to write about history or political science in a way that would sufficiently interpret the non-literary contexts of the period, and uses his interpretation to take issue with the nature of the Second Republic régime, which the author of this article considers to have been far-right authoritarian with a clear tendency to fascism, whereas Med tends to see it as an authoritarian or 'strong' democracy. Med's nationally conservative normative perspective, according to Rataj, is also evident in the heavily biased critical assessment of the First Republic. Med's book, according to him, is essentially an attempt to absolve, morally and politically, a group of Roman Catholic writers from their active support for the Second Republic régime, support that was actually conscious, intentional, and can be clearly demonstrated. With its apologist's interpretation, the book offers little towards a more profound understanding of either the Second Republic or the ideas of Roman Catholic intellectuals in this period. It is, however, testimony to a pressing need to bolster conservative Roman Catholic myths in the historical consciousness today.

Authority in Literature as an Important Social Phenomenon in the Second Republic

Igor Fic

In this article, the author considers Jaroslav Med's *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)* (Literary life in the shadow of the Munich Agreement, 1938–39) in the context of reflections on the relationship between what it is to be Czech and what it is to be European, the role of national myths in the search for Czech collective identity and the bolstering of that identity, and the tension between individual existence, national history, and a universalist historical framework. Med's concept is, in his opinion, constructed with an eye to the dichotomy of the universalistic and particularistic national conceptions of history and culture, from which the norms were derived for the cultural, intellectual, and ethical orientations of interwar Czechoslovakia. In a space thus defined, Med then explores the literary life of the first and second Czechoslovak republics, in particular literary journalism, in order to trace the characteristic value-orientations and standpoints of the principal literary circles ranging from left to right on the political spectrum and their leading figures, especially Roman Catholic writers, in connection with, among other things, the decisive events of the period. The author of the article praises Med's literary-historical, or cultural-historical, approach, which draws also on social-science research, his knowledge of the facts, his smooth, comprehensible style, and the moral ethos that comes through in his writing.

An Inability to Distinguish? Concerning Med's *Literární život ve stínu Mnichova*

Pavel Baloun

The key features of Jaroslav Med's *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)* (Literary life in the shadow of the Munich Agreement, 1938–39) are, according to the author of this article, its attempt to see continuity between the interpretation of the literary life of the Second Republic and the attitudes of the Roman Catholic writers of the period on the one hand and the two decades of the First Republic, particularly from 1928 to 1938, on the other. The author puts this attempt into the context of Czech historians' recent efforts to capture the essential continuity concealed beneath the surface of the radical changes from the 1930s to the 1950s. He sees one difficulty in the fuzzy definition of the terms Med operates with, for example, 'fascism' and 'literary life', as the central categories of his book, which offers a picture of literary journalism and personal relations of writers, but not, for example, policies of publishing houses. For this reason, he believes that Med also lacks the conceptual tools necessary for a more differentiated analysis of the pro-

blems he raises, as, for example, in his simplistic locating of writers and groups of writers on the political spectrum.

The book's chief contributions, he thinks, are in the search for, and analysis of, the traditions of Czech literature in the first half of the twentieth century. But he rejects as naive Med's main explanation of the behaviour of the Roman Catholic writers after the end of the First Republic, particularly Med's claim that in their radical criticism of Masarykian democracy, of left-wing writers and artists, and of Jews, the Roman Catholic writers were unaware of the great change that had suddenly taken place in the autumn of 1938. The author questions Med's narrative voice as a kind of moral judge who is trying to clear the Roman Catholic writers of the stain of fascism and authoritarian excesses in Czechoslovakia after the Munich Agreement.

In the Labyrinth of Twisted Times

Jiří Trávníček

According to the reviewer, Jaroslav Med's *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)* (Literary life in the shadow of the Munich Agreement, 1938–39) presents a panorama of the period through the lens of literary life, while focusing chiefly on landmarks such as the Spanish Civil War. The work is a well-composed whole in which the emphasis on important figures is counterbalanced by an accent on the key ideas and trends of the times. The Czech topic is interpreted against an international background, and literature is considered in the context of the arts and sciences, society, and theology. In his work, the reviewer believes, Med does not cater to any ideology or preconceived thesis, but is a perceptive interpreter of a complicated period.

Reviews

The 'Golden Age' or Just a 'Pleasant Intermezzo' of Czech Sociology?

Miloslav Petrusek

Nešpor, Zdeněk R. *Republika sociologů: Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Prague: Scriptorium, 2011, 304 pp.

The work under review, whose title translates as 'A Republic of Sociologists: The Golden Age of Czech Sociology in the Interwar Period and Shortly after the Second World War', is the first history of Czech and Slovak sociology from its beginnings to 1948. Its author, according to the reviewer, has superbly combined sociological understanding with an historical overview, archive research, and extraordinary

industry. The reviewer considers the essential strong points of the publication to be its readability and objectivity, as well as its wealth of facts and reliability. The reviewer also discusses the point of writing a history of Czech sociology as a social science that made only a minimal contribution internationally.

Half-baked: The First University Textbook on the History of Communist Czechoslovakia

Martin Franc

Rataj, Jan, and Přemysl Houda. *Československo v proměnách komunistického režimu*. (Řada Vysokoškolská učebnice.) Prague: Vysoká škola ekonomická v Praze and Oeconomica, 2010, 456 pp.

The reviewer sees the book under review, whose title translates as ‘Czechoslovakia in the Various Stages of the Communist Régime’, as an attempt to master a wide range of material and to write, with only two authors, the first university textbook of Czechoslovak history from early 1948 to late 1989. Concerning the scope of the interpretation, however, the reviewer perceives clear disproportions in chronology, geography, and themes, since the brief period of the Prague Spring, 1968–69, is described in the greatest detail, but the end of the 1950s and beginning of the 1960s, as well as the twenty years of ‘normalization’, 1970–89, are covered much more briefly, and Slovakia is totally relegated to the back burner. The reviewer also takes issue with certain claims of the two authors, and points to factual errors.

A Synthesis of the Social History of the Last Twenty-five Years of Czechoslovakia

Václav Průcha

Kalinová, Lenka. *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*. Prague: Academia, 2012, 398 pp.

The reviewer recalls Lenka Kalinová’s prolific career as an academic, from her work on Czechoslovak social structures in the 1960s to her current synthesizing works on the social history of Czechoslovakia since the Second World War. And he praises Kalinová’s latest book, whose title translates as ‘The End of Hope, New Expectations: On the History of Czech Society, 1969–93’: he calls it a masterful synthesis, which was previously absent in Czech works, based on thorough interdisciplinary research and extraordinary erudition, and a work that contributes a great deal

of information, some of which is new. The reviewer concludes by asking to what extent one can understand social policy in socialist Czechoslovakia as the régime's concession to the population, and also by asking to what extent today's hypercritical assessment of the economy in the 'normalization' period has been determined by the times we live in.

The Lives of Eye-Witnesses Depicted by Thirteen Artists

Jiří Volák

Kroupa, Mikuláš et al. *Ještě jsme ve válce*. Prague: Post Bellum, Argo, and Ústav pro studium totalitních režimů, 2011, 180 pp.

The thirteen comic-book stories concentrated in this publication, whose title translates as 'We Are Still at War', are, according to the reviewer, an unusual and largely successful attempt to familiarize the general public with recent Czechoslovak history. The stories are based on interviews conducted for Post Bellum, a non-profit organization that systematically documents the remarkable lives of people who in one way or another came into conflict with the Communist or the Nazi régime. Despite the differences of depiction and artistic style, the individual episodes endeavour to remain faithful to the narrated stories and are all strikingly informative and effective.

Children and the Lord: Karafiát's Fireflies and the Purifying of Children's Souls in the Twentieth Century

Doubravka Olšáková

Brožová, Věra. *Karafiátovi Broučci v české kultuře*. Prague: ARSCI 2011, 144 pp.

Broučci, povídky pro malé i velké děti (Bugs: Stories for children, little and big, 1876; published in English as *Fireflies*, 1942) was written by Jan Karafiát (1846–1929), a protestant clergyman. It became the most popular and most reprinted work of Czech literature for children. In the publication under review, Věra Brožová, a literary historian, documents in detail the work's reception amongst the Czechs, from its first publication to the present day. According to the reviewer, Brožová has thus made a great contribution by graphically demonstrating how a cultural phenomenon such as a children's book becomes an object of politically ideological interpretations, manipulation, and restrictions, which in this case range from Masaryk's humanism to Communist atheistic propaganda.

Interwar Germany as Spectacle

Dalibor Vácha

Rossol, Nadine. *Performing the Nation in Interwar Germany: Sport, Spectacle and Political Symbolism, 1926–1936*. New York: Palgrave Macmillan, 2010, 226 pp.

In this work, her first monograph, Nadine Rossol explores the shared features of, and changes in, various kinds of public ceremonies in interwar Germany, including processions, parades, demonstrations, celebrations, and sports events. She thereby demonstrates the links between these public cultural presentations and the politics and ideology of the times. According to the reviewer, the publication contributes new information and approaches to the unusually extensive research that already exists, particularly with regard to certain elements of continuity between the Weimar Republic and the Nazi régime.

Tito in Slovene: A Substantial Biography of This Yugoslav Leader Has Yet to Be Written

Jan Pelikán

Pirjevec, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011, 712 pp.

The reviewer presents the author, Jože Pirjevec, an influential Slovene historian, who has published a number of successful books, particularly on the history of Yugoslavia in the twentieth century. Despite its extraordinary success in Slovenia, his recent biography of Josip Broz Tito (1892–1980), whose title translates as ‘Tito and the Comrades’, does not rank among those books. Though readable and factually reliable, the work, according to the reviewer, suffers from not clearly belonging to any one genre, and failing to combine a biography of Tito and his close collaborators neatly with a general history of the Yugoslav federation. Mainly, however, the work suffers from a lack of research in the main Belgrade archives and also the author’s undiscerning use of published memoirs. The reviewer therefore concludes that we still lack a truly good Tito biography, and that post-Yugoslav national historiography, with the exception of Serbian or, more precisely, some Belgrade historians, has contributed little to knowledge of contemporary Yugoslav history.

Consumer and Consumer Culture from a German Perspective

Ondřej Táborský

Gasteiger, Nepomuk. *Der Konsument: Verbraucherbilder in Werbung, Konsumkritik und Verbraucherschutz 1945–1989*. Frankfurt am Main and New York: Campus, 2010, 291 pp.

According to the reviewer, this publication, by a Munich historian, is a sound contribution to research on consumer culture. What is particularly useful is its linking of discursive analysis of thinking about consumerism, on the one hand, and the description of the development and decline of consumer protection in connection with criticism of consumer society, on the other. Though mainly a discussion of developments in the German Federal Republic, the interpretation it offers reflects wider trends in the USA and western Europe. It is, however, also relevant to research on consumerism in post-war Czechoslovakia, particularly in the 1960s, when the ideas of West German marketing experts were welcomed in Czechoslovakia and influenced the promotion of Czechoslovak exports.

*Of Periodicals and Archives***Contemporary History in Polish Academic Journals in 2011**

Jaroslav Vaculík

The author presents Polish history periodicals published in 2011 and relevant to the topic of contemporary history. In his report on note-worthy articles, he discusses articles in the periodicals *Dzieje Najnowsze*, *Sobótka*, *Biluletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, *Wiadomości Historyczne*, *Przegląd Historyczny*, *Kwartalnik Historyczny*, *Przegląd Zachodni*, *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, *Oświęcim*, and *Kwartalnik Historii Żydów*.

Contributors

Pavel Baloun (1988) is currently reading history at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His chief area of research is nineteenth and twentieth-century social history.

Igor Fic (1967) is a literary historian, critic, and editor. In the 1990s he was editor and editor-in-chief of *Host*, a Brno-based literary journal. He is now a docent in the Department of Literary Studies at the Faculty of Education, Palacký University, Olomouc. His chief research interest is the interpretation of the poetry of the second half of the twentieth century in connection with mythology, religion, and cultural history. Apart from a number of articles and several volumes of verse, his publications include *Kroměříž literární: Výběrový místopis města Kroměříže* (Kroměříž, 2000).

Martin Franc (1973) is a scholar both in the Masaryk Institute and Archive, Prague, and in the Institute of Contemporary History, Prague. He is also Editor-in-Chief of *Kuděj*, a periodical of cultural history. His main scholarly interests are the cultural history of the nineteenth and twentieth centuries, particularly the history of dining and consuming and the history of 'lifestyles' after 1945. Apart from a number of articles, his publications include *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Prague, 2003) and *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunist?* (Prague, 2010). Together with Jiří Knapík, he recently published the two-volume *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967* (Prague, 2011).

Pavel Kolář (1974) is Professor of Comparative and Transnational History at the European University Institute, Florence. He also leads a project at the Centre for Contemporary History, Potsdam. The focus of his scholarship is the modern history of central and eastern Europe, particularly the history of historiography, nationalism, state-socialist dictatorship, and physical violence. He is currently conducting research on Communist identities in post-Stalinist east-central Europe and the topic of the death penalty in late socialism. Apart from a number of articles, mostly in

German and English, he has published the two-volume *Geschichtswissenschaft in Zentraleuropa: Die Universitäten Prag, Wien und Berlin um 1900* (Leipzig, 2008).

Doubravka Olšáková (1977) is a scholar at the Institute of Contemporary History, Prague. The focus of her research has long been Czech-French relations in the nineteenth and twentieth centuries, as well as Czech historiography after 1945. She is the co-author of *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Prague, 2010), and, together with Zdeněk Vybíral, she edited a volume on the history symposia held in Tábor, south Bohemia, in the years of 'normalization' policy, called *Husitský Tábor: Sborník Husitského muzea* (Ústí nad Labem, 2004). Her most recent publication, also as editor, is a similar volume, *Niky české historiografie: Uherskobrodská symposia J. A. Komenského v ofenzivě (1971–1989)* (Červený Kostelec, 2012).

Jan Pelikán (1959) is a docent in the Institute of World History, Charles University, Prague. He specializes in the modern history of the Balkans, mainly the area of the former Yugoslavia. His publications include *Jihoslovanská krize: Kořeny a souvislosti* (Prague, 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1956* (Prague, 2001), *Jugoslávie a Pražské jaro* (Prague, 2008), and, as co-author, *Dějiny jihoslovanských zemí* (Prague, 1998).

Miloslav Petrušek (1936–2012) was Professor of Sociology in the Institute of Sociological Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. In 1991–96, he was Dean of the Faculty and, from 1997 to 2000, Provost of Charles University. In 1990–94 and again in 2001–02, he was Chairman of the Masaryk Sociological Association. At the SLON publishing house he was in charge of editions related to classical, modern, and postmodern sociology. His primary scholarly interests were general sociology, the sociology of art, the history of Czech and world sociology, and contemporary sociology. Among his many publications are *Alternativní sociologie: Úvahy o smyslu sociologie v nealternativní společnosti* (Prague, 1992; originally in *samizdat*, 1986), *Sociologie a literatura* (Prague, 1990), *Teorie a metoda v moderní sociologii* (Prague, 1993), *Společnosti pozdní doby* (Prague, 2006), and *Základy sociologie* (Prague, 2009). He was, in addition, the head of a group of writers contributing to the *Velký sociologický slovník* (Prague, 1996), to which he also contributed entries.

Václav Průcha (1931) is a professor in the Department of Economic History, the University of Economics, Prague. His primary research interest is contemporary economic history. He has published a number of academic works in several countries, most recently, for example, with Jozef Faltus, *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století* (Prague, 1996 and 2003), and he is Editor-in-Chief of the two-volume *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992* (Brno, 2004 and 2009).

Michal Pullmann (1974) is a scholar in the Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. His main research areas are European social history

of the nineteenth and twentieth centuries, the history of the historiography, theory, and methodology of social history, and the history of Communist dictatorships, particularly in their later stages. His research is now largely focused on the question of violence in relation to the legitimacy of Communist rule. Among his recent publications is *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu* (Prague, 2011).

Jan Rataj (1951), an historian and political scientist, is a professor in the Department of Political Science, at the Faculty of International Relations, the University of Economics, Prague. He also lectures at Metropolitan University, Prague. His chief academic interests are Czech political history of the nineteenth and twentieth centuries, particularly the extreme right, the development of the Communist movement, and Czech-German relations. His publications include *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939* (Prague, 1997), *Obraz Němce, Německa a Rakouska v české společnosti 19. a 20. století* (Prague, 1998), and, together with Přemysl Houda, *Československo v proměnách komunistického režimu* (Prague, 2010).

Martin Sabrow (1954) is an historian and political scientists. Since 2004, he has been Director of the Centre for Contemporary History, Potsdam, and Professor of Contemporary History at Humboldt University, Berlin. His research interests include twentieth-century political and cultural history, particularly modern dictatorships, historiography, and memory. His publications include *Die verdrängte Verschwörung: Der Rathenau-Mord und die deutsche Gegenrevolution* (Frankfurt am Main, 1999), *Das Diktat des Konsenses: Geschichtswissenschaft in der DDR 1949–1969* (Munich, 2001), *Herr und Hanswurst: Das tragische Schicksal des Hofgelehrten Jacob Paul von Gundling* (Stuttgart and Munich, 2001), *Skandal und Diktatur: Formen öffentlicher Empörung im NS-Staat und in der DDR* (Göttingen, 2004), and *Die Zeit der Zeitgeschichte* (Göttingen, 2012).

Matěj Spurný (1979) is a scholar in the Institute of Contemporary History, Prague. He is concerned with the history of nationalism, ethnic minorities, and forced migration in central Europe in the twentieth century and modern dictatorships, particularly their ideology and legitimation. In addition to volumes of documents and articles, his publications include *Flucht und Vertreibung: Das Ende des Zweiten Weltkrieges in Niederschlesien, Sachsen und Nordböhmen* (Dresden, 2008), *Bijeme na poplach! Německá publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930–1933)* (Prague, 2009), and *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (Prague, 2011).

Ondřej Táborský (1981) is a postgraduate student in the Institute of Czech History, Charles University, Prague, and a curator at the National Museum, Prague. The focus of his research is the history of consumerism, advertising, and 'lifesty-

le' in Communist Czechoslovakia. He co-organized the 'Red Museum' exhibition at the National Museum, Prague.

Jiří Trávniček (1960) is a literary historian, theorist, critic, editor, a professor, and deputy director at the Brno branch of the Institute of Czech Literature. He also works in the Institute of Czech Literary and Literary Studies, Charles University, Prague. He is specialized in the history of modern Czech and central European literature, the theory of literature, problems of interpreting the text and of hermeneutics, and literary culture. More recently, his area of scholarly interest has been readers and reading. His publications include a volume of edited articles *Poezie poslední možnosti* (Prague, 1996) and, co-authored with Zdeněk Kožmín, the monograph *Na tvrdém loži z psího vína: Česká poezie od 40. let do současnosti* (Brno, 1998), as well as *Příběh je mrtev? Schizmata a dilemata moderní prózy* (Brno 2003), *Čteme? Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke knize* (Brno and Prague, 2008) and *Čtenáři a internauti: Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke knize* (Brno and Prague, 2011). His main work has an editor has been on the verse of Jan Zábřana and Ivan Jelínek, and he has also published an anthology of works with commentary, *V kleštích dějin: Střední Evropa jako pojem a problém* (Brno, 2009).

Jaroslav Vaculík (1947) is Professor of History and Head of the Department of History at the Faculty of Education, Masaryk University, Brno, where he lectures on world history from the seventeenth to the twentieth century. His chief area of professional interest is Czech minorities abroad, about which he has published a number of books, for example *Dějiny volyňských Čechů* (3 vols; Prague, 1997, 1998, and 2001), *Češi v cizině 1850–1938* (Brno, 2007), and *České menšiny v Evropě a ve světě* (Prague, 2009).

Dalibor Vácha (1980) is a post-graduate student at the Institute of History, the Faculty of Arts, the University of South Bohemia, České Budějovice, and teaches at two schools in that city. His chief research interests are the history of everyday life, the history of the mentalities of Czechoslovak legionaries in Russia, and the history of comic books.

Jiří Volák (1989) is reading history in the Institute of International Studies, Charles University, Prague. His primary area of interest is the history of Finland and the countries of eastern and central Europe after the Second World War and also national stereotypes and nationalist propaganda.

Contents

Socialist Dictatorship as Sinnwelt: A Research Project
Michal Kopeček and Pavel Kolář

Articles

- Martin Sabrow Socialism as Sinnwelt:
The Communist Dictatorship
from the Perspective of Cultural History 196
- Matěj Spurný Social Cleansing as a Constitutive Principle
in the Formation of Czech Society
after the Second World War: The Example
of the Czech Borderlands 209
- Pavel Kolář The Party as a Utopia:
Communist Identity after Stalinism 227
- Michal Pullmann The Erosion of Dictatorship in the Perestroika Years:
The Crisis of the Ruling Elites and the Disintegration
of Ideological Consensus
in Czechoslovakia, 1986–89 256

Discussion

Literature and Politics

- Jan Rataj Indulgence and Heroization Instead of Admonition:
Thoughts on Jaroslav Med's
Literární život ve stínu Mnichova 276
- Igor Fic Authority in Literature as an Important
Social Phenomenon in the Second Republic 292
- Pavel Baloun An Inability to Distinguish?
Concerning Med's Literární život ve stínu Mnichova 298
- Jiří Trávníček In the Labyrinth of Twisted Times 308

Reviews

Miloslav Petrusek	The 'Golden Age' or Just a 'Pleasant Intermezzo' of Czech Sociology?	311
Martin Franc	Half-baked: The First University Textbook on the History of Communist Czechoslovakia	316
Václav Průcha	A Synthesis of the Social History of the Last Twenty-five Years of Czechoslovakia	323
Jiří Volák	The Lives of Eye-Witnesses Depicted by Thirteen Artists	331
Doubravka Olšáková	Children and the Lord: Karafiát's Fireflies and the Purifying of Children's Souls in the Twentieth Century	335
Dalibor Vácha	Interwar Germany as Spectacle	340
Jan Pelikán	Tito in Slovene: A Substantial Biography of This Yugoslav Leader Has Yet to Be Written	344
Ondřej Táborový	Consumer and Consumer Culture from a German Perspective	350

Of Periodicals and Archives

Jaroslav Vaculík	Contemporary History in Polish Academic Journals in 2011	357
------------------	---	-----

<i>Annotations</i>	370
--------------------------	-----

<i>Summaries</i>	378
------------------------	-----